

We graven hier niet de Bijbel op!

DE NEDERLANDSE OPGRAVING OP
TELL DEIR ALLA (1960-1967)

Margreet L. Steiner
Bart Wagemakers

**We graven hier niet
de Bijbel op!**

We graven hier niet de Bijbel op!

**DE NEDERLANDSE OPGRAVING OP
TELL DEIR ALLA (1960-1967)**

Margreet L. Steiner
Bart Wagemakers

© 2018 Margreet L. Steiner & Bart Wagemakers

Uitgegeven door Sidestone Press, Leiden
www.sidestone.com

Imprint: Sidestone Press

Lay-out & cover design: Sidestone Press

Foto omslag: Het opzetten van het tentenkamp in 1960 met de door ZWO gesponsorde tenten, de Landrover en de uitrusting. De Volkswagenkever is eigendom van Lucas Grollenberg (Foto Lucas Grollenberg).

ISBN 978-90-8890-561-2 (softcover)

ISBN 978-90-8890-562-9 (PDF e-book)

Inhoud

Proloog	11
DEEL 1: VOORBEREIDINGEN	
1 Opgraven in Jordanië	17
<i>Hasjemitisch koninkrijk van Jordanië</i>	17
<i>Oostelijke Jordaanvallei</i>	22
<i>Tell Deir Alla</i>	22
<i>Tentenkamp</i>	27
2 Van theoloog tot archeoloog	35
<i>Van theoloog tot archeoloog</i>	36
<i>Tell es-Sultan: een archeologische inspiratiebron</i>	38
<i>Van Tell es-Sultan naar Tell Deir Alla</i>	42
<i>Het varen van een eigen koers</i>	45
3 Een opgraving organiseer je zo!	51
<i>De organisatie vanuit Nederland</i>	51
<i>De organisatie in Jordanië</i>	68
DEEL 2: DE TELL	
4 De houweel gaat de grond in	83
<i>1960 – Start van de opgraving</i>	83
<i>1961 – Een moeilijk maar succesvol opgraafseizoen</i>	94
<i>1962 – Tussenseizoen</i>	103
<i>1964 – Opgraving van de tempel</i>	109
<i>1967 – Een nieuwe start</i>	118

5 Het verhaal van de bewoners	127
<i>Boeren in het Chalcolithicum</i>	129
<i>Handel in de Midden-Bronstijd</i>	131
<i>Rondom de tempel in de Late Bronstijd</i>	133
<i>Bronssmeden in de Vroege IJzertijd</i>	138
<i>Dorp op een kruispunt van wegen</i>	141
<i>Rouwenden op de tell</i>	148
Epiloog	151
Bronnen en literatuur	155
<i>Bronnen</i>	155
<i>Boeken gepubliceerd over de opgraving te Deir Alla</i>	155
<i>Overige geraadpleegde literatuur</i>	155

An aerial photograph of a desert landscape. In the foreground, there is a large, light-colored, sandy area. In the middle ground, a small settlement with several buildings and a cluster of trees is visible. A winding road or path leads through the landscape. The background shows more desert terrain with some vegetation and a long, straight road or path stretching across the horizon.

Expeditie

*Niet om het goud van Ofir
noch om de stem van Bileam
zelfs om het avontuur is het niet
dat ik ga*

*maar om het land
als het fluisterstil ligt te wachten
op de eerste schreeuw van de vogels
en wij langzaam naar boven lopen
over de scherven van een uitgewist pad*

*roerloos wacht de tell
de grond grijs en vochtig
alles zwijgt, alleen het gereedschap
laat zich horen*

*in het dal staan bleekgroen de citroenen, hun geur
schaamteloos zoet
maar nog niet, nog is de weg slechts een grijze streep, het dorp een handvol vale blokken
in dit uur van verwachting dat ons hongerig maakt als de geur van versgebakken brood*

Voorzichtig verft de zon kleur onder mijn handen

*vrijgevig is ze nu, de tell
muren ontspruiten aan haar wanden
een lemen vloer groeit aan haar voeten
overvloed schenkt zij ons, haar minnaars
die haar strelen
zachtjes krabben aan haar warme vel*

*dieper, dieper, eist ze
en met ingehouden adem dwaal ik lager,
dieper
tastend naar wat verborgen ligt*

*Helemaal geeft zij zich nooit
groot en donker blijft ze achter
vol geheimen
die, onhoorbaar fluisterend in mijn droom*

*mij rusteloos lokken
naar het land
dat schemergrijs ligt te wachten
op de eerste schreeuw van de vogels*

Margreet Steiner

Recente luchtfoto van Tell Deir Alla.
(Foto David Kennedy, met dank aan APAAME)

Proloog

Dit is het verhaal van een bijzondere opgraving. Onderzocht werd een onaanzienlijke ruïneheuvel in Jordanië, een klein land dat nauwelijks een rol heeft gespeeld in de wereldgeschiedenis. Het doel van de opgraving was bescheiden. De naam van de ruïneheuvel kwam niet in de Bijbel voor, er was geen belangrijke stad onder het puin te verwachten. De opgraver was een eenling die nog geen naam had gemaakt binnen de archeologische gemeenschap, en het team bestond voor een deel uit studenten zonder enige archeologische ervaring.

Maar op de ruïneheuvel Tell Deir Alla werd vanaf 1960 geschiedenis geschreven: daar werd een efficiënte en toch heel precieze manier van opgraven geïntroduceerd, kwam de toch al ongemakkelijke relatie tussen Bijbel en archeologie op scherp te staan, en werd de studie van aardewerken potten voor het eerst op wetenschappelijke leest gefundeerd. De naam Deir Alla stond internationaal voor modern, efficiënt wetenschappelijk onderzoek, prompte publicatie van de opzienbarende vondsten en onafhankelijke interpretaties van de onderzoeksresultaten. De expeditieleider Henk Franken werd later professor in de archeologie, adviseur van het (toen nog) prinselijk paar Beatrix en Claus, en drager van verschillende buitenlandse onderscheidingen.

Het archeologische onderzoek op Tell Deir Alla was de eerste Nederlandse opgraving in Jordanië en werd uiteindelijk het langstlopende Nederlandse archeologische project in het buitenland. Franken diende in 1959 een subsidieaanvraag in bij de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek. In januari 1960 ging op de tell de eerste houweel de grond in, en in 1969 kwam de wetenschappelijke publicatie over de eerste serie opgraafseizoenen uit. In 2009 werd het project afgerond. In deze vijftig jaar werden 17 opgraafcampagnes van twee of drie maanden lang uitgevoerd.

De geschiedenis van deze opgraving is nooit eerder uitvoerig beschreven, en de resultaten ervan zijn alleen gepubliceerd in vaak moeilijk toegankelijke boeken en tijdschriften. Dit boek beschrijft de opgraving op Deir Alla op een toegankelijke manier. Het omvat de eerste tien jaar van het project, van 1959 tot 1969. Dit waren de formatieve jaren, de jaren dat de opgraafmethode die Franken hanteerde, werd uitgetest en waarin de meest opzienbarende vondsten werden gedaan. Het waren ook de jaren waarin de discussies over onderzoeksmethoden, de relatie met de bijbelse tradities en de verhouding tussen archeologie en politiek het felst werden gevoerd.

Het boek bestaat uit twee delen die los van elkaar kunnen worden gelezen. Het eerste deel – Voorbereidingen – beschrijft wat er allemaal op de achtergrond speelt als een expeditie het veld in gaat. Het omvat de regionale context (hoofdstuk 1), de transformatie van Henk Franken van theoloog tot archeoloog en de doelstellingen van

het project (hoofdstuk 2), en de vele belanghebbenden die bij de organisatie van de expeditie waren betrokken (hoofdstuk 3). Het tweede deel – De tell – gaat in op het eigenlijke veldwerk tijdens de vijf opgraafseizoenen tussen 1960 en 1967 (hoofdstuk 4) en beschrijft de bewoningsgeschiedenis van de tell op basis van alle gegevens die dankzij de 17 opgraafseizoenen beschikbaar zijn (hoofdstuk 5).

Dit verslag is in de eerste plaats gebaseerd op het persoonlijke archief van Henk Franken, dat hij naliet aan een van de auteurs. Daarnaast is gebruik gemaakt van documenten, brieven, notities, foto's en dia's van en interviews met anderen. We zijn de volgende personen en instanties dankbaar voor hun hulp en het beschikbaar stellen van dit materiaal: Adriana Buurman-Brunsting, Todd Bolen, Miriam Davis, Christiaan Franken, Jan Kalsbeek, Gerrit van der Kooij, Lucas Petit, Riet Versteeg, Tjalling Waterbolk, Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, Historische Vereniging Havelte e.o., het Non-Professional Archaeological Photographs project (NPAPH) en het Rijksmuseum van Oudheden. Eveline van der Steen heeft met veel kennis van zaken nieuwe opgravingsplattegronden gemaakt. Ten slotte: zonder het enthousiasme, de verhalen en de foto's van Cees Franken-Burggraaff was dit boek er niet gekomen.

Margreet Steiner
Bart Wagemakers

DEEL 1

VOORBEREIDINGEN

Opgraven in Jordanië

De wereld waarin de Deir Alla-expeditie plaatsvond, was een roerige. Alles was anders dan in het rustige, toen nog verzuilde Nederland, van het klimaat tot het eten, en van het landschap tot de omgangsvormen. Toen op Tell Deir Alla in 1960 de eerste houweel de grond in ging, waren de politieke, culturele en religieuze verhoudingen in het Midden-Oosten zeer gespannen en was het gebied regelmatig het strijdtoneel van gewelddadigheden.

Hasjemitisch koninkrijk van Jordanië

De twee wereldoorlogen hadden ook in het Midden-Oosten grote veranderingen teweeggebracht. Het Ottomaanse Rijk was van de kaart geveegd, en verschillende autonome staten zagen het levenslicht, zoals Libanon, Syrië, Irak en Egypte.

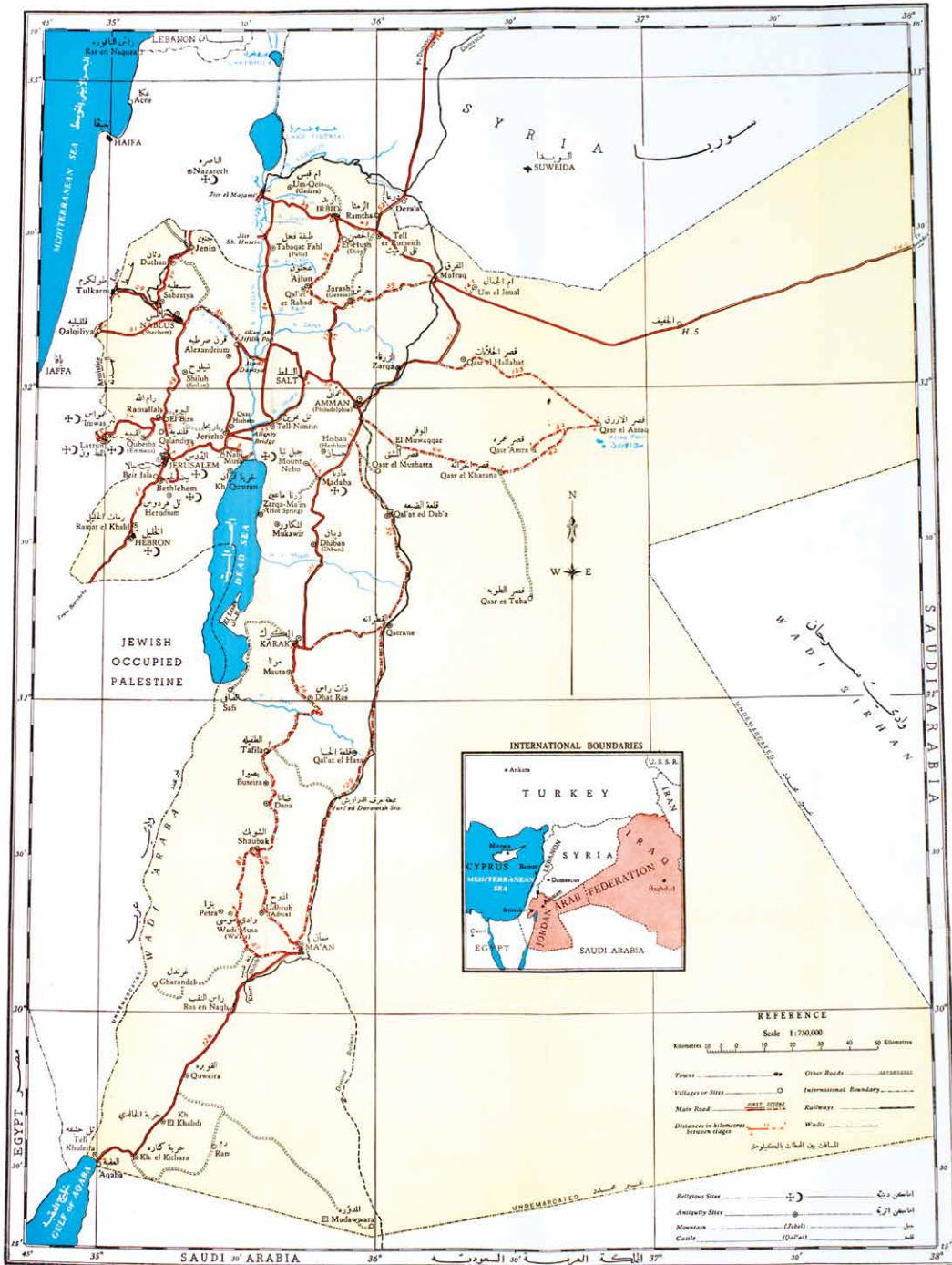
Het Britse Mandaatgebied Palestina, dat na de Eerste Wereldoorlog door de Volkenbond was ingesteld, werd in mei 1923 op bestuurlijk niveau gesplitst in het Emiraat van Transjordanië, het gebied ten oosten van de Jordaan, en Palestina, ten westen van de rivier. Formeel vielen beide gebieden onder het gezag van Groot-Brittannië, totdat in 1946 Transjordanië een onafhankelijk koninkrijk werd; twee jaar later werd de staat Israël gesticht. Tijdens de Israëliisch-Arabische Oorlog die hierop volgde, lijfde Jordanië delen van de Westelijke Jordaanoever in en veroverde het Oost-Jeruzalem. In 1950 werden deze gebieden officieel geannexeerd en wijzigde het koninkrijk zijn naam in het Hasjemitisch koninkrijk van Jordanië.

De omstandigheden waarin Jordanië in de beginjaren van zijn bestaan verkeerde, waren zwaar. Het land herbergde, naast een oorspronkelijke bevolking van 700.000 mensen, zo'n 500.000 Palestijnse vluchtelingen, afkomstig van het grondgebied van de nieuw gestichte staat Israël. Daarnaast waren er interne tegenstellingen tussen de gebieden ten westen en oosten van de Jordaan en kampte het land met grote armoede.

Vanaf 1921 diende Amman als hoofdstad van het Emiraat van Transjordanië en later van het Hasjemitisch koninkrijk. Amman was een kleine stad, die pas in de tweede helft van de negentiende eeuw was gesticht. Er woonden rond 1960 zo'n 100.000 mensen, waaronder veel vluchtelingen uit Palestina, tegen meer dan 4 miljoen in 2015.

Het Jordaanse Departement van Oudheden, waarmee alle archeologen veel te maken hadden, was in die stad gevestigd. In 1951 werd er een nieuw archeologisch museum geopend waarin belangrijke objecten uit de Transjordaanse geschiedenis tentoongesteld waren, het Jordan Archaeological Museum. Dit museum diende als tegenhanger van het Palestijns Archeologisch Museum in Oost-Jeruzalem, ook wel het Rockefeller Museum genoemd.

المملكة الأردنية الهاشمية
 THE HASHEMITE KINGDOM OF JORDAN
 (TOURIST MAP)

Afb. 1.1: Kaart van Jordanië in 1955.

Afb. 1.2: Amman rond 1950: gezicht op de stad en het Romeinse theater vanaf de citadel. (Foto David Bivón)

Jeruzalem

Misschien was nergens de spanning tussen de nieuwe staten in het Midden-Oosten zo duidelijk voelbaar als in Jeruzalem. Tijdens de Israëlisch-Arabisch Oorlog van 1948 nam het toenmalige Transjordanië Oost-Jeruzalem in en Israël de rest van de stad. Deze acties gingen in tegen een besluit van de Verenigde Naties van november 1947, waarin was vastgelegd dat Jeruzalem onder internationaal toezicht zou worden geplaatst. Op 3 april 1949 tekenden Israël en Transjordanië een bestand, en in 1950 werden de Westelijke Jordaanoever en Oost-Jeruzalem formeel door Transjordanië geannexeerd. Tegen de internationale afspraken in riep Israël Jeruzalem officieel uit tot zijn hoofdstad. Tot op heden zijn er maar enkele staten die Jeruzalem als hoofdstad van Israël erkennen; de meeste ambassades staan dan ook in Tel Aviv.

De tweedeling van Jeruzalem in een oostelijk en westelijk deel werd gesymboliseerd door een smalle strook niemandsland dat aan weerszijden was afgezet met prikkeldraad. Restanten van verwoeste huizen in deze troosteloze bufferzone herinnerden de inwoners aan de gewelddadigheden die er tijdens de oorlog van 1948 hadden plaatsgevonden.

Dit grensgebied werd door beide landen streng bewaakt en er was slechts één plek waar de grens legaal kon worden overgestoken: de Mandelbaumpoort. Deze grenspost lag op enkele honderden meters ten noordwesten van de Oude Stad en kan in plaats van een 'poort' beter worden omschreven als twee wegversperringen, voorzien van gevulde zandzakken waarachter gewapende soldaten de wacht hielden. Het personenverkeer dat vanaf 's ochtends acht uur de oversteek mocht maken, bestond doorgaans uitsluitend uit diplomaten en toeristen. Reizigers uit het ene deel van Jeruzalem liepen,

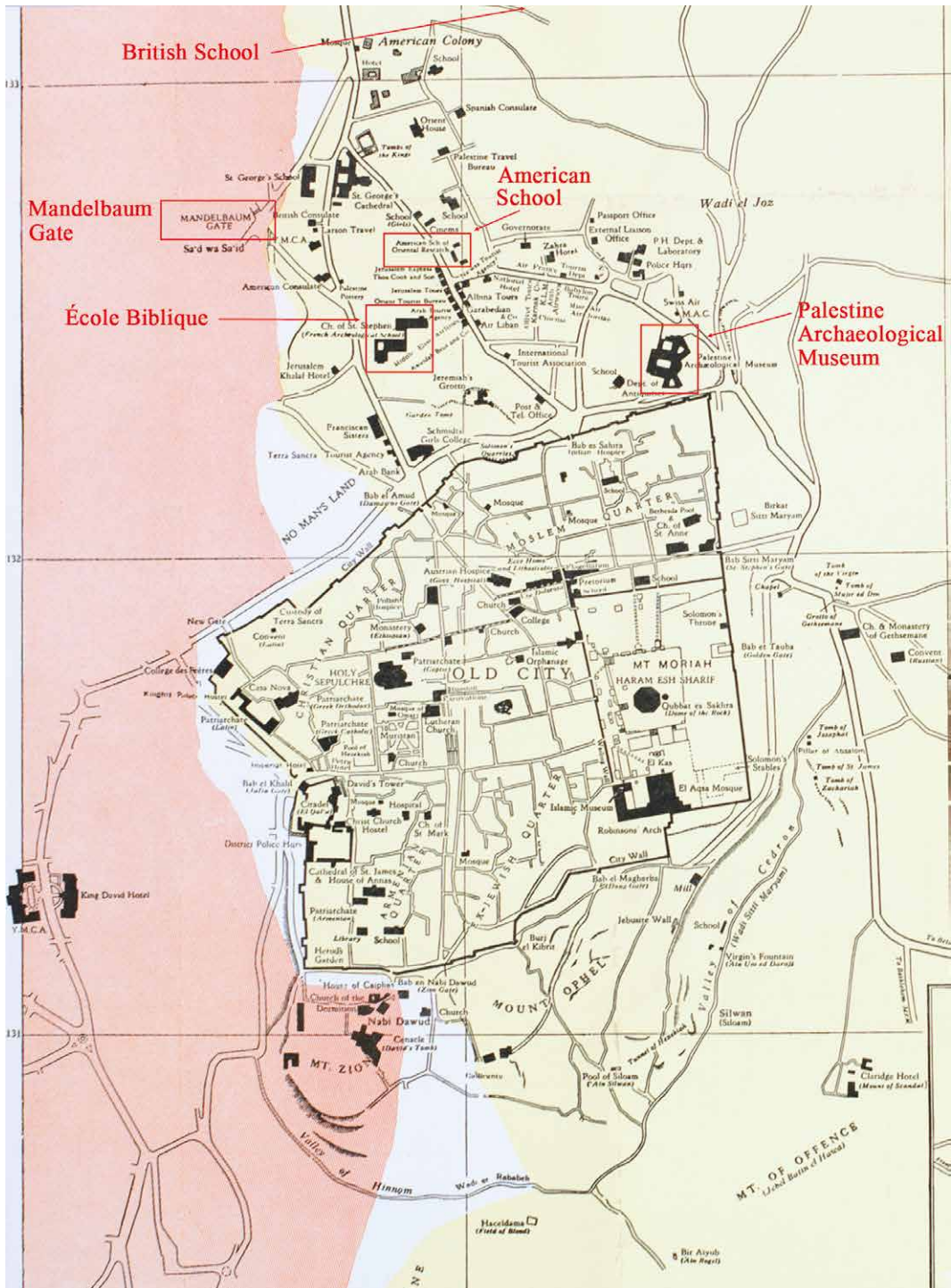
Afb. 1.3: Een VN-auto rijdt van de Oude Stad van Jeruzalem naar het Israëliëse deel door de Mandelbaumpoort. De foto stamt uit 1964. (Foto Moshe Pridan, Government Press Office)

na het laten afstempelen van de *laisser passer* bij de controle, honderd meter verder naar de andere controlepost. Daar werd de bagage opnieuw gecontroleerd en moesten er formulieren worden ingevuld alvorens de reis kon worden vervolgd.

Aangezien ook personen zonder officiële toestemming zo nu en dan een poging tot de oversteek waagden, heerste er bij de Mandelbaumpoort geregeld een gespannen sfeer. Historicus Benny Morris heeft ooit berekend dat er tussen 1949 en 1954 jaarlijks 10.000 tot 15.000 incidenten plaatsvonden. Vanaf 1956 nam dat aantal af tot zo'n 6.000 tot 7.000 per jaar.

In het midden van de twintigste eeuw was Oost-Jeruzalem de thuisbasis voor drie buitenlandse instituten die actief waren in de archeologie. Het Amerikaanse instituut, geleid door belangrijke archeologen als James Pritchard, Ernest Wright en Paul Lapp, was gevestigd in de 'American School of Oriental Research'. Père Roland de Vaux van de 'École biblique et archéologique française de Jérusalem' vertegenwoordigde de Fransen en leidde opgravingen in Tell el-Farah (N) en Khirbet Qumran. 'The British School of Archaeology in Jerusalem' was het instituut van waaruit Kathleen Kenyon haar expedities organiseerde naar Tell es-Sultan (het oude Jericho) in de jaren vijftig en Jeruzalem in de jaren zestig.

Dit was het Jeruzalem waar Henk Franken een aantal keer verbleef in verband met zijn deelname aan de Britse opgravingen in Jericho en het treffen van de voorbereidingen voor de Deir Alla-expeditie. De eerste jaren pakte hij vanuit Nederland de trein naar Marseille, waar hij de boot naar Beirut nam. Vandaar reisde hij per taxi naar Oost-Jeruzalem, waar hij zijn collega's in de verschillende archeologische instituten ontmoette. Hier hoorde hij de laatste nieuwtjes, leende opgraafmateriaal, deed zijn bankzaken, huurde een auto en nam personeel aan. En dan was het nog maar een uurtje rijden naar de Jordaanvallei, waar de opgraving op hem wachtte...

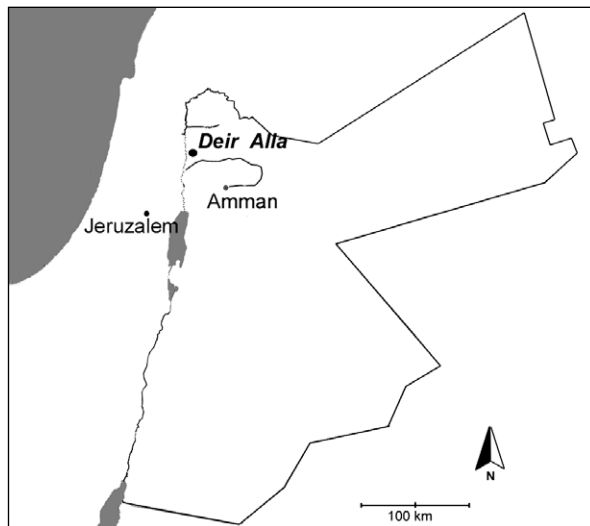

Afb. 1.4: Plattegrond van Jeruzalem in de jaren vijftig. De buitenlandse instituten staan aangegeven.

Oostelijke Jordaanvallei

In de jaren zestig, toen de opgravingen op Tell Deir Alla plaatsvonden, was de oostelijke Jordaanvallei slechts sporadisch bewoond. Er waren wat kleine dorpen, waar de boeren woonden die het land van de grootgrondbezitters bewerkten. De meeste boeren en winkeliers waren Palestijnse vluchtelingen die na 1948 door de Jordaanse regering in de 'lege' Vallei waren gehuisvest. Na de Zesdaagse Oorlog van 1967 zou dit procedé zich herhalen. Daarnaast trokken, als in de eeuwen daarvoor, 's winters bedoeïenenstammen met hun kuddes door de vallei.

In de jaren vijftig was de regering met een plan gekomen om de Jordaanvallei te ontwikkelen. Er werd een groot irrigatiekanaal aangelegd, gevoed door de rivier de Zerqa, en een verharde weg van noord naar zuid. Grootgrondbezit werd voor een deel onteigend en de boeren kregen de kans een stuk land te kopen tegen schappelijke prijzen. Een landbouwproefstation, waar nieuwe gewassen werden getest, en een centrale groenteveiling completeerden het ontwikkelingsplan. De Vallei werd een landbouwparadijs dat citrusfruit, tomaten, komkommers, sperziebonen, aubergines en aardappelen produceerde. Tegenwoordig zijn de meeste citrusbomen gekapt en staat de Vallei vol met plastic kassen voor tomaten, courgettes en komkommers, waaruit zeker twee oogsten per jaar worden gehaald.

Afb. 1.5: De locatie van Tell Deir Alla.

Tell Deir Alla

Het landschap van het Midden-Oosten wordt gekenmerkt door duizenden tells. Tell is het Arabische woord voor 'ruïneheuvel', een heuvel opgebouwd uit soms wel tientallen bewoningslagen. Een tell kan een hoogte van zo'n vijftig meter bereiken en de oppervlakte kan variëren tussen de één en honderdvijftig hectare. Meestal zijn de tells leeg, maar soms bevindt zich op de heuvel een hedendaags dorp of wordt het door lokale bewoners gebruikt om graan te verbouwen.

Tell Deir Alla is een relatief bescheiden tell met een omvang van ongeveer twee hectare en een hoogte van dertig meter. Hij is gelegen in de oostelijke Jordaanvallei, in wat nu het Hasjemitische Koninkrijk van Jordanië is. Maar in de oudheid stond dit gebied afwisselend onder gezag van Egypte, het oude Israël, het koninkrijk Ammon, Assyrië, Babylonië, Perzië, het koninkrijk van Herodes de Grote, Rome en Byzantium. En in latere tijden van Damascus, Bagdad, weer Egypte, het Ottomaanse Rijk en de Britten, om de belangrijkste te noemen. Onafhankelijk was het gebied eigenlijk nooit, of het moet in nog veel vroegere perioden zijn geweest, perioden waaruit geen geschreven teksten aanwezig zijn die inzicht bieden in de politieke structuur van toen.

Afb. 1.6: De Jordaanvallei in de jaren zestig, gezien vanaf Tell Deir Alla. Links het huisje met drie kamers dat in 1962 is gebouwd voor de expeditie. Rechts daarvan de gebouwen horend bij het landbouwproefstation. (Foto David Bivon)

Afb. 1.7: De Jordaanvallei in 1990, kijkend in zuidwestelijke richting. Bij de pijl Tell Deir Alla. (Foto Margreet Steiner)

Afb. 1.8: Tell Deir Alla in 1960, voordat de opgraving begon. (Foto Lucas Grollenberg)

Afb. 1.9: Het dorp Deir Alla in 1962. De foto is genomen vanaf de tell. Op de achtergrond het landbouwproefstation met huisjes met koepeldaken. (Foto Riet Versteeg)

Wat de naam ‘Deir Alla’ precies betekent, is niet helemaal duidelijk. Er zijn veel oude plaatsnamen in de Arabische wereld die met Deir, Dêr of Dayr beginnen. Het Arabische woord ‘deir’ wordt meestal vertaald als ‘klooster’. Men gaat er dan vanuit dat op de desbetreffende locatie ooit een Byzantijns of Koptisch klooster heeft gestaan. Deze veronderstelling is niet altijd juist, en dat is ook het geval bij Deir Alla. Daar heeft nooit een dergelijk bouwwerk op de heuvel gestaan. Het woord ‘deir’ is zelf weer afgeleid van een Aramees woord dat ‘boerderij’ of ‘onderkomen voor schaapherders’ betekent: een plek waar mensen gewoond hebben die zich met landbouw en veeteelt

bezigielden. 'Alla' betekent 'hooggelegen'. De benaming Deir Alla kan dan worden geïnterpreteerd als een boerderij of nederzetting die hooggelegen was, boven op een tell dus. De vraag blijft dan wel waarom juist deze tell zo is genoemd, aangezien in principe iedere willekeurige ruïneheuvel deze benaming had kunnen krijgen.

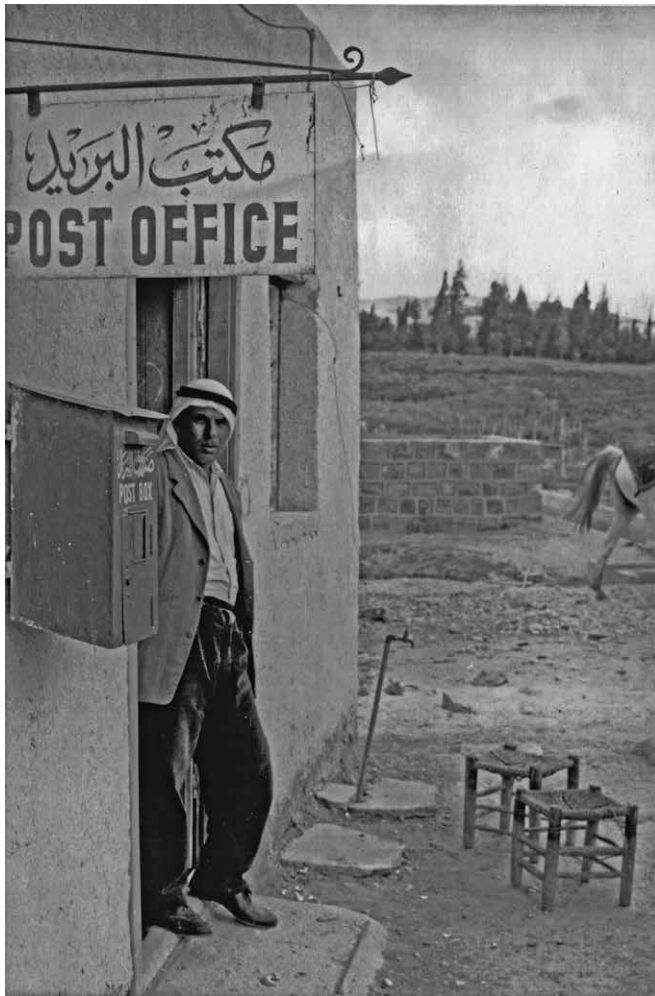
De allereerste keer dat de naam Deir Alla in schriftelijke bronnen opduikt, dateert uit de 19de eeuw. Tegen het einde van die eeuw bezochten diverse westerse onderzoekers de streek. Daar het reizen door het gebied vanwege aanvallen door bedoeïenen een gevaarlijke onderneming was, deden deze reizigers zich meestal voor als Arabieren, met als gevolg dat ze niet al te openlijk belangstelling konden tonen voor de tells – geen Arabier die dat deed. Bovendien waren de onderzoekers in de veronderstelling dat de tells 'tumuli' waren, oude grafheuvels. Grafheuvels waren bekende fenomenen in Europa, maar een tell was er een onbekend verschijnsel.

Tijdens de reizen die de Amerikaanse archeoloog Selah Merrill van 1874 tot 1877 in opdracht van de 'American Palestine Exploration Society' maakte in de gebieden ten oosten van de rivier de Jordaan, bezocht hij ook Tell Deir Alla. In het archeologisch rapport *East of the Jordan*, dat Merrill in 1881 naar aanleiding van zijn reizen publiceerde, wordt de tell voor het eerst vermeld. Hij schrijft: '*Er zijn duidelijke aanwijzingen dat de heuvel kunstmatig is. Onder het oppervlak ligt een grote hoeveelheid puin. De Arabieren uit die regio vertellen dat eens een stad op deze heuvel stond.*'

Na Merrill werd de regio bezocht door diverse andere geleerden die de tells meestal slechts summier beschreven. Het eerste grondige onderzoek vond pas in de jaren dertig en veertig van de twintigste eeuw plaats. Tussen 1932 en 1947, uitgezonderd de jaren van de Tweede Wereldoorlog, maakte de Amerikaanse archeoloog Nelson Glueck diverse studiereizen door Transjordanië om er de oudheden te bestuderen. Zijn bevindingen verwekte hij in de meerdelige serie *Explorations in Eastern Palestine*, die tussen 1934 en 1951 werden gepubliceerd. Daarin beschreef hij niet alleen de tells, maar publiceerde hij ook het aardewerk dat hij op de ruïneheuvels had verzameld. Daarmee werd zijn publicatie de basis voor archeologen die een site uit een bepaalde periode zochten om onderzoek op te doen. Franken was op zoek naar een tell met bewoningslagen uit de Late Bronstijd en de IJzertijd (zie hoofdstuk 2), en het was voornamelijk op basis van Gluecks werk dat hij juist Deir Alla koos om op te graven.

Rondom de tell ligt het dorp Deir Alla. In 1960 bestond dit dorp uit slechts een paar huizen gelegen langs de toen nog onverharde weg die door de Jordaanvallei liep. Elektriciteit was er niet en water moest worden gehaald uit het bevoeiingskanaal dat door het dorp liep. Dat water was behoorlijk verontreinigd. Daarentegen beschikte Deir Alla wel over een benzinepomp, een café en een winkeltje annex postkantoor, dat een snelle verbinding met Nederland garandeerde. Brieven, foto's en zelfs vlieg- en boottickets werden veilig en snel tussen Deir Alla en Nederland verstuurd.

De tell zelf was in bezit van Salih Muasher Bey, grootgrondbezitter en ex-minister, met veel invloed in Deir Alla en de wijde omgeving. Een terugkomend ritueel was dat expeditieleider Franken met deze grondeigenaar over de huur van tell moest onderhandelen. Dat ging niet altijd zonder slag en stoot (zie hoofdstuk 3). Zo bedong Muasher tijdens de onderhandelingen over het eerste opgraafseizoen dat de expeditie een waterfilter zou bouwen waarvan het hele dorp gebruik kon maken. De kosten voor de aanleg van het waterfilter, 500 gulden, werden op aandringen van de directeur van de Nederlandse

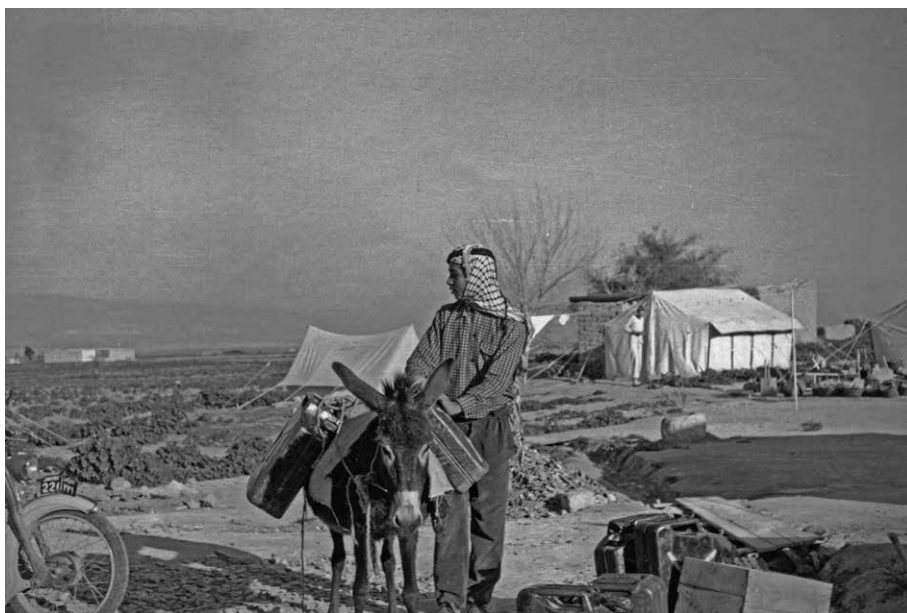

Afb. 1.10: Het postkantoor.

Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO), die de expeditie naar Deir Alla financierde, vergoed door de N.V. Spoorwegbouwbedrijf in Utrecht.

Het filter bestond uit een gemetselde bak met bovenin stenen, daaronder grind en daar weer onder zeer fijn kalkgruis. Het water werd boven in de bak geleid en dan door deze lagen heen gefilterd. Onderin zat een tapkraan waaruit redelijk schoon water stroomde, dat echter vóór consumptie nog moest worden gekookt. Het gezuiverde water werd vervolgens in jerrycans door een man met een ezel van het filter naar het tentenkamp gebracht.

En in het kamp was veel water nodig. Niet alleen als drinkwater en om mee te koken, maar ook voor de primitieve douche en het wassen van de opgegraven scherven. Echter, als het irrigatiekanaal een paar dagen droogviel, wat gemiddeld zo'n tweemaal per maand gebeurde, dan was ook het filter snel leeg, ook al omdat het hele dorp er gebruik van maakte. In noodgevallen werd de expeditie van water voorzien door het naastgelegen landbouwproefstation, dat schoon water uit de grond oppompte.

Afb. 1.11: De waterdrager met zijn ezel.

Tentenkamp

De expeditie was ondergebracht in een tentenkamp aan de voet van de tell, naast het landbouwproefstation. Het kamp bestond de meeste jaren uit enkele grote tenten – in gebruik als eetkamer, werkkamer en keuken – en wat kleinere slaaptenten. Een deel van deze tenten was afkomstig uit Nederland, de rest was geleend in Jordanië.

Eind 1959, vlak voordat het eerste opgraafseizoen begon, schreef Franken aan een van de teamleden die toen al in Jordanië was:

‘Tenten. Pik alle tenten die je vinden kunt. Ik schrijf aan Peter Parr¹, British School, om te vragen wat hij mij kan lenen. Kun jij ook contact met hem opnemen? Pleeg overleg met Awni² en benader het Arabisch legioen³, dat vaak tenten ter beschikking heeft en Jericho tenten leende. Laatste week van december moeten we ze hebben. Ik verzamel hier alle tenten die ik kan vinden.’

De tenten voldeden doorgaans goed, maar als het stevig waaide – wat het daar in de winter nogal eens doet – sliepen de expeditieleden nachtenlang slecht vanwege het lawaai dat de klapperende tentdoeken produceerden. Als het regende, in de wintermaanden ook geen zeldzaam fenomeen, veranderde het tentkamp in één grote modderpoel. Midden in de nacht moest iedereen dan zijn bed uit omdat de haringen loslieten in de zachte grond. Uiteindelijk werd daarvoor een eenvoudige oplossing gevonden: in

1 Peter Parr was de toenmalige directeur van de British School of Archaeology in Jerusalem (BSAJ).

2 Awni Dajani was de directeur van het Jordaanse Departement van Oudheden.

3 Het Arabisch legioen was de benaming van het Jordaanse leger.

Afb. 1.12: Het waterfilter.

plaats van haringen gebruikte men de stelen van de grote houwelen, die wel vijftig centimeter de grond in werden geslagen. Geen tent die meer ging drijven.

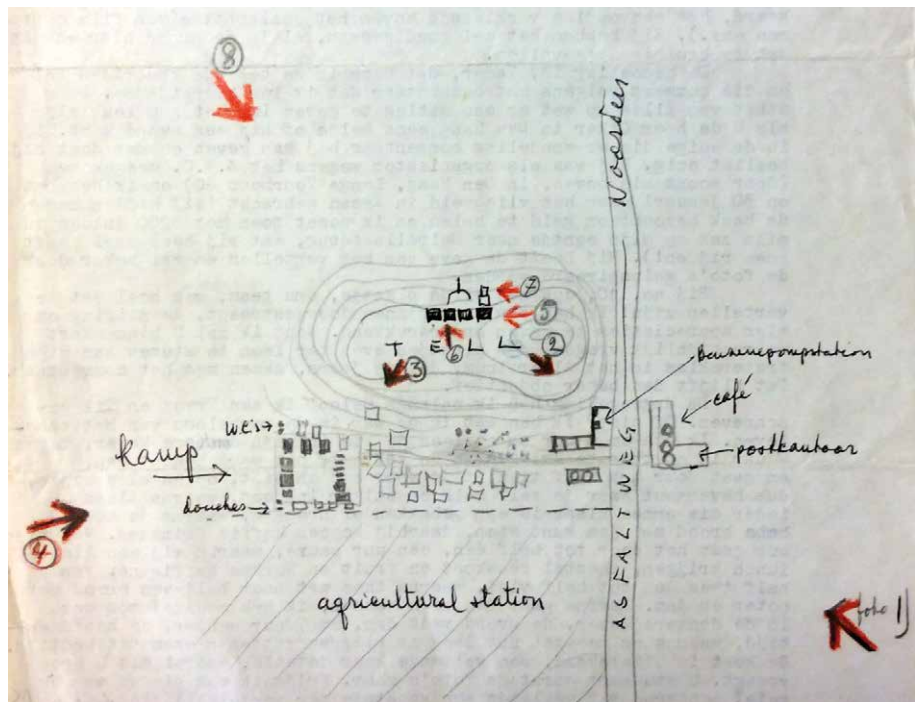
Voor het toilet en de douche (een blik boven een putje) bouwde men een kleine ruimte van lemen tichels, het bouw materiaal dat de lokale bevolking ook gebruikte. Van dezelfde tichels werd tussen het dorp en het tentenkamp een muur opgetrokken om niet alleen het vuil en de afspoei van de tell tegen te houden, maar ook de levende have. Franken schreef eind februari 1960 in een brief aan zijn collega's van de theologische faculteit in Leiden:

'Van tijd tot tijd huppelt een groepje van 12 jonge geitjes het kamp binnen. Deze dieren hebben belangstelling voor de voedingswaarde van tentdoek e.d. We leven hier naast een vluchtelingendorpje, en hoewel de mensen bescheiden zijn, is de levende have zich van geen grenzen bewust. Behalve katten en honden zijn er ezels, paarden, koeien en een kameel. Nu is een minimum aan archeologisch studiemateriaal, indien ietwat zorgeloos behandeld, genoeg om elke ruimte in een beestenstal te verkeren, en we proberen dus de dieren er buiten te houden.'

Aan de rand van het tentenkamp stonden enkele tenten voor de zogenaamde 'Jericho-gravers'. Dit waren ervaren gravers die door Kathleen Kenyon zelf waren opgeleid en die Franken had leren kennen tijdens zijn deelname aan de opgravingen in Jericho in de jaren vijftig (zie hoofdstuk 2). Het was een groep van zes of zeven mannen, die na hun Jericho-jaren in heel Jordanië op archeologische opgravingen gewild waren en die van de ene naar de andere site trokken om tegen betaling hun diensten aan te bieden. Op hun beurt leidden zij tijdens de opgravingen weer lokale voorgravers

Afb. 1.13: Het tentenkamp in 1960. (Foto Lucas Grollenberg)

Afb. 1.14: Plattegrond van het tentenkamp in 1960, getekend door Lucas Grollenberg. De rode pijlen en de nummers verwijzen naar plekken vanwaaraf hij foto's heeft genomen.

*Afb. 1.15: Inkijkje in een van de slaaptenten.
(Foto Riet Versteeg)*

op. Deze ‘Jericho-gravers’ vormden een aparte groep binnen het kamp; ze sliepen in tenten van de expeditie, maar zorgden zelf voor hun eten.

De overige werkers op de tell waren afkomstig uit de naaste omgeving en kwamen niet in het tentenkamp. Alleen de kok kwam van elders. Hij sliep uiteraard in het tentenkamp – hij was immers als eerste op en was vaak als laatste bezig.

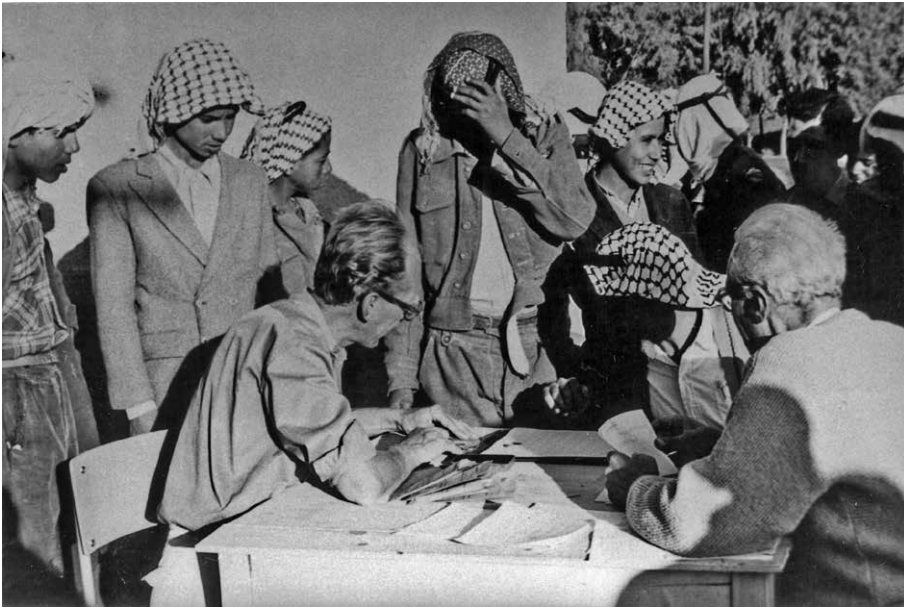
Franken had besloten de graafseizoenen op Tell Deir Alla in de wintermaanden te houden, van begin januari tot eind maart. In de Jordaanvallei valt het regenseizoen in het najaar en het begin van de winter, en is het in mei al erg heet. Er waren in zijn optiek dus slechts enkele maanden waarin hij in een flink tempo kon werken. Hij trof het helaas niet altijd met het weer. Ook in januari en februari stormde en regende het vaak flink, en de temperatuur daalde soms tot nabij het vriespunt. Dat deed de expeditie echter niet. Alles beter dan de intense hitte van het late voorjaar.

Afb. 1.16: Het tentenkamp staat onder water!

Afb. 1.17: Een ezeltje zoekt beschutting in de tent. (Foto Terry Ball)

Afb. 1.18: Op donderdagmiddag worden de salarissen uitbetaald. Wie geen handtekening kan zetten, maakt een duimafdruk in inkt.

Dagprogramma

Het dagprogramma was geënt op dat van de Jericho-opgraving waarmee Franken vertrouwd was geraakt. Het werk begon pas om 7.30 uur, omdat het in de winter niet eerder licht werd. Voorafgaand aan het werk, rond 7.00 uur, was er voor de expeditieleden thee en brood verkrijgbaar in de eettent. Daarna begon het werk. Om 9.30 uur stond er een stevig Engels ontbijt klaar, met havermout, een gebakken ei en brood met jam. En daarbij veel koffie! Vervolgens ging men tot 12.30 uur weer aan de slag, waarna een uur pauze volgde met een lichte lunch van salade en fruit, met Turkse koffie na. Daarna ging iedereen weer aan het werk tot 16.30 uur. Dan werd er een 'English tea' geserveerd: veel thee en brood met boter en jam. De tijd tussen deze 'high tea' en het diner dat om 19.00 uur werd opgediend – bestaande uit een Arabische hoofdmaaltijd van vlees met rijst – gebruikten de expeditieleden om zich op te frissen en om te werken aan verslagen of andere taken. De avonden bij het licht van de petroleumlampen waren voor de gezelligheid.

Soms lag het graafwerk dagenlang stil, doordat het door hevige wind of regenval niet mogelijk was om op de tell te werken. Dan werd er in het kamp gewerkt aan de tekeningen, rapportages, fotografische documentatie en het schoonmaken en verwerken van de vondsten.

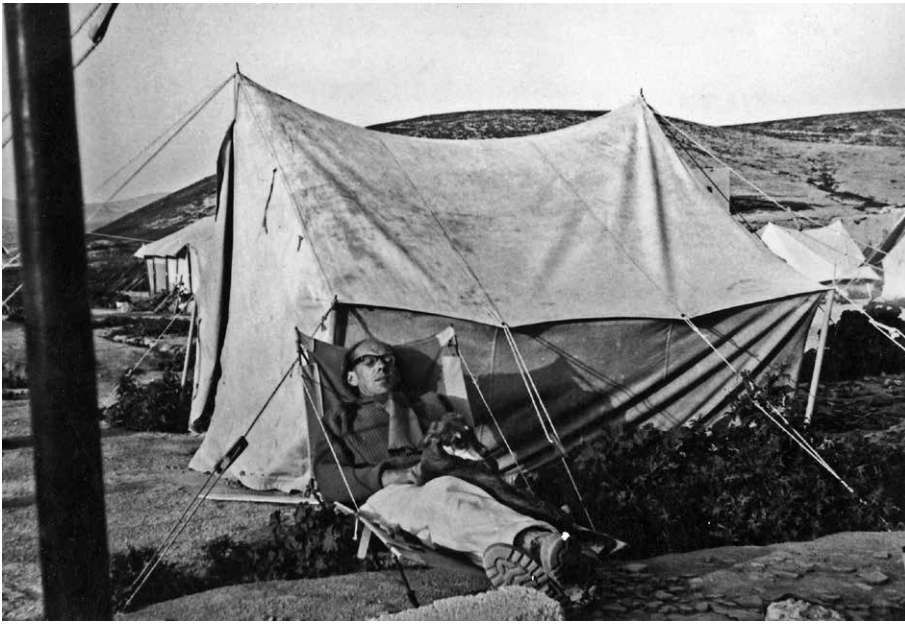
Vrijdag was de vrije dag – een prima dag voor de expeditieleden om uit te slapen, de omgeving te bekijken, op bezoek te gaan in het dorp of er met de auto op uit te trekken om andere tells te bezoeken. Franken en zijn vrouw bleven meestal in het kamp achter om de administratie op orde te houden en de rapportages bij te werken. Halverwege het graafseizoen kreeg iedereen een week vrij en was dan verplicht om het tentenkamp te verlaten. Men gebruikte die week voor een bezoek aan Jeruzalem of de woestijnstad

Afb. 1.19: Het team van 1960 aan de koffie en de thee.

Afb. 1.20: De werktent met tekenaar Terry Ball.

Afb. 1.21: Even rust. (Foto Terry Ball)

Petra, of om te gaan snorkelen in Aqaba. De verlofregeling was door Franken ingesteld om te voorkomen dat de expeditieleden zich te veel aan elkaar gingen ergeren doordat men zo veel weken dicht op elkaar leefde. En terwijl zij zich elders vermaakten, bleven Franken en zijn vrouw achter in het verlaten tentenkamp – heerlijk even alleen, tijd om achterstallig werk in te halen.

Van theoloog tot archeoloog

Al bijna een eeuw zijn Nederlanders betrokken bij archeologische opgravingen in het Midden-Oosten. Een van de eersten was Henri Frankfort, die vanaf 1922 tot 1929 in Egypte actief was voor de Egypt Exploration Society. In 1930 initieerde hij namens het Oriental Institute of Chicago het Diyala Excavation Project in Irak.

In dezelfde tijd participeerde Franz de Liagre Böhl, die in 1913 aan de Rijksuniversiteit Groningen was benoemd tot hoogleraar in Hebreeuws en Hebreeuwse Oudheden, in de archeologische expeditie van Ernst Sellin te Tell Balata in Palestina. De Liagre Böhl combineerde archeologische gegevens afkomstig van eerdere opgravingen met literaire bronnen zoals de Bijbel en opgegraven inscripties. Daarmee introduceerde hij een benaderingswijze die in de daarop volgende decennia kenmerkend zou zijn voor de 'bijbelse archeologie': het vervlechten van archeologische en bijbelse gegevens, waarbij in het gunstigste geval aan beide evenveel waarde werd toegekend. Vaak echter werden de resultaten van het archeologisch onderzoek door het bijbelse verhaal geweven, waarna geconcludeerd werd dat de archeologie de Bijbel bevestigde.

Kritiek op deze werkwijze werd in de jaren zestig door een andere Nederlander geuit: Hendricus Jacobus Franken (1917-2005). Franken had theologie gestudeerd aan de Gemeente-universiteit van Amsterdam, waarna hij tijdens de Tweede Wereldoorlog in Blokzijl het ambt van predikant uitoefende. Hij was actief in het verzet en nauw betrokken bij hulp aan Joodse onderduikers in de Noordoostpolder. Na de oorlog vertrok Franken naar Bali, waar hij tot 1951 als zendingspredikant werkzaam was. Tijdens zijn verblijf in Nederlands-Indië toonde hij grote interesse voor de lokale gebruiken. Met zijn onderzoek naar het festival van Djajaprana in Kalianget deed hij veel kennis op van de etnografie, wat misschien de reden was dat hij later bij het interpreteren van archeologische gegevens het belang van antropologie benadrukte.

Nadat Franken was teruggekeerd naar Nederland, voltooide hij zijn theologische studie in 1954 met een proefschrift getiteld *The Mystical Communion with JHWH in the Book of Psalms*. Hierop volgde zijn aanstelling als wetenschappelijk ambtenaar bij de Faculteit der Godgeleerdheid aan de Universiteit Leiden met als kerntaak het onderzoek en onderwijs in de Palestijnse Oudheidkunde. In 1962 werd Franken benoemd tot lector in de Archeologie van Palestina en Naaste Omgeving. Later werd dit omgezet in een professoraat, dat hij tot zijn emeritaat in 1984 zou behouden. Zijn inaugurele rede was getiteld *Heilig Land of heilige huisjes?* Hierin beschreef hij de nieuwste ontwikkelingen in de archeologie van Palestina en veegde hij en passant de vloer aan met enkele beroemde archeologen over hun ouderwetse opgravingsmethoden, iets wat hem niet erg geliefd maakte onder vakbroeders en -zusters.

Afb. 2.1: Henk Franken
in Deir Alla. (Foto
Terry Ball)

Van theoloog tot archeoloog

Als erkenning van zijn belangrijke pioniersarbeid voor de archeologie van Jordanië ontving Franken in 1989 uit handen van prinses Sarvath al-Hassan de versierselen behorend bij de Jordaanse *Order of Independence* (*Wisam al-Istiqial*).

In eerste instantie lijkt het misschien merkwaardig dat een theoloog deze prestigieuze waardering ontving voor archeologisch werk, maar Franken had zich vanaf het midden van de jaren vijftig steeds meer als archeoloog geprofileerd, zowel op theoretisch vlak als in de praktijk.

Zijn aanstelling in 1954 als wetenschappelijk ambtenaar met als kerntaak het onderzoek en onderwijs in de Palestijnse Oudheidkunde vereiste gedegen kennis van het Midden-Oosten en van de recente archeologische ontwikkelingen in het gebied. Als voorbereiding op zijn aanstelling reisde Franken in 1953 samen met hoogleraar Oude Testament P. A. H. de Boer drie maanden door de Levant. Ze verkenden het gebied, bezochten talrijke archeologische sites en musea en ontmoetten verschillende archeologen.

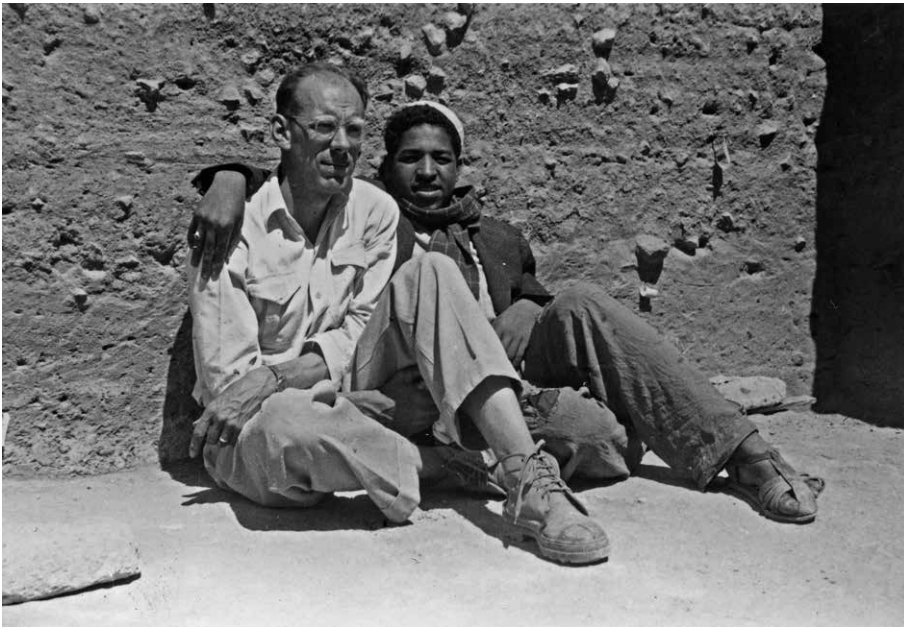
Daarnaast werd het voor Franken noodzakelijk geacht om archeologische praktijkervaring op te doen. Op advies van Gerald Lankester Harding, de toenmalige directeur van het Jordaanse Departement van Oudheden, reisde Franken naar Tell es-Sultan (het

Afb. 2.2: Tijdens de reis bezochten De Boer en Franken onder meer de opgraving van Khirbat al-Mafjar (Hisham's Palace).

Afb. 2.3: In het midden Tell es-Sultan (Jericho). Links daarvan het vluchtelingenkamp. (Foto Leo Boer)

Afb. 2.4: Franken met een lokale werker in Jericho. (Foto Rijksmuseum van Oudheden)

oude Jericho) om deel te nemen aan de archeologische expeditie die onder leiding stond van de Britse archeologe Kathleen Kenyon. Zijn deelname aan drie graafseizoenen tussen 1955 en 1957 werd gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO), de voorloper van de huidige Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

De onderzoeksorganisatie subsidieerde Franken omdat zij het essentieel vond dat *‘Nederlanders praktische ervaring opdeden bij archeologische opgravingen’* en vanwege de mogelijkheid dat *‘Mr. Franken er later misschien zelf zou kunnen werken, onafhankelijk’*. In totaal ontving hij voor de deelname aan de drie graafseizoenen te Tell es-Sultan van ZWO 8.250 gulden, het equivalent van ongeveer 28.000 euro vandaag de dag.

Tell es-Sultan: een archeologische inspiratiebron

Het is niet vreemd dat Lankester Harding aan Franken voorstelde om naar Tell es-Sultan te gaan. Kathleen Kenyon introduceerde daar vernieuwende methoden en technieken in de Palestijnse archeologie. Een zeer geschikte locatie voor Franken dus om ervaring op te doen. Hij was ook niet de enige die daar een archeologische training kwam volgen. In het notitieboek dat Franken tijdens zijn eerste opgraafseizoen in 1955 bijhield, schreef hij dat de meeste veldassistenten in Tell es-Sultan – voornamelijk studenten van Kenyon zelf of van de American School of Oriental Research – geen veldervaring hadden.

Afb. 2.5: Franken aan het werk in opgraafvak E in Jericho. (Foto Rijksmuseum van Oudheden)

Archeologische vaardigheden

Franken was zich bewust van de meerwaarde die het verblijf in Tell es-Sultan voor hem had. In zijn inaugurele rede, die hij op 20 november 1962 uitsprak ten behoeve van zijn benoeming als lector in de Archeologie van Palestina en Naaste Omgeving, toonde hij zijn dankbaarheid aan Kenyon:

'Working in Square E, 'Deep Neo', at Tell es-Sultan on icy cold mornings, in hot afternoons, in clouds of dust, falling baskets and stones, and between noisy workmen, often until the sun had long set behind the Mount of Temptation, you taught us, your supervisors, how to dig. Long hours of section drawing with you became lectures in sheer logic, trained the eyes to see and taught me the patience needed to extract the history of the site from the soil. I expect to learn more from you in the future.'

In dit citaat licht Franken de archeologische vaardigheden toe die hij in Tell es-Sultan had opgedaan. Kenyon leerde hem *'how to dig'*, waarmee hij verwijst naar de zogeheten Wheeler-Kenyon-methode. Bij deze methode, ontwikkeld door de bekende archeoloog Mortimer Wheeler tijdens zijn opgraving in Verulamium in Engeland (1930-1935), wordt het op te graven terrein ingedeeld in een serie vierkanten, meestal vijf bij vijf meter groot. Hierdoor was men in staat om de locatie van de opgegraven architectuurresten en voorwerpen nauwkeurig in het horizontale vlak te registreren. Kenyon introduceerde deze techniek in de Palestijnse archeologie. Door tussen de uitgegraven vakken profieldammen te laten staan, kon de verticale gelaagdheid van de

Afb. 2.6: Kenyons opgraving in Jeruzalem (1961-1967), waarbij ze de Wheeler-Kenyon-methode toepaste. Onder aan de foto zijn de opgraafoakken van vijf bij vijf meter duidelijk zichtbaar. (Foto Terry Ball)

tell beter worden bestudeerd en was het mogelijk om vondsten te relateren aan een specifieke woonlaag, een *stratum*.

Het debat over welke methoden en technieken er gebruikt moesten worden op opgravingen in Palestina, was in de jaren vijftig in volle gang. Niet iedereen stond positief tegenover de nieuwe werkwijze die Kenyon hanteerde. Volgens critici was die veel te tijdrovend en bovendien overbodig. Met name de Amerikanen waren niet overtuigd van de wijze waarop Kenyon in Tell es-Sultan aan het graven was. Volgens Franken adviseerden zij hun studenten zelfs om niet aan haar expeditie deel te nemen. Franken daarentegen was volkomen trouw aan Kenyons '*standaarden van modern archeologisch onderzoek*', zoals hij het noemde, en beschuldigde de Amerikanen ervan dat zij ouderwetse opvattingen hadden over archeologische opgravingstechnieken.

Terug naar Frankens inaugurele rede, waarin hij uitgebreid refereert aan zijn leerzame verblijf bij Kenyons opgraving. De zinsnede '*to extract the history of the site from the soil*' ('de geschiedenis van de site uit de bodem afleiden') geeft het kernpunt weer van de Wheeler-Kenyon-methode: de geschiedenis van een opgegraven plaats niet bepalen aan de hand van de bijbelverhalen opgeleukt met wat archeologische details, maar louter en alleen op basis van de opgegraven grondlagen (de bodem). Later kan daar de informatie uit inscripties en andere teksten aan worden toegevoegd. Uit de overeenkomsten en verschillen tussen (bijbel)teksten en archeologische vondsten kan dan uiteindelijk de geschiedenis van een plek beschreven worden. Volgens Franken moest de nadruk voor archeologen dus liggen op de interpretatie van de materiële overblijfselen die tijdens

het graven werden blootgelegd en mocht de archeologie niet worden beschouwd als slechts een hulpmiddel om de Bijbel te illustreren.

In Tell es-Sultan leerde Franken ook om secties te tekenen. Secties of profiel dammen zijn de dammen die tussen de opgraafvakken blijven staan, meestal een halve of één meter breed. In deze secties blijft zichtbaar wat in het vak zelf is weggegraven; ze tonen letterlijk een doorsnede van de gelaagdheid. Door deze secties goed op schaal te tekenen, documenteer je hoe de lagen zijn opgebouwd, welke muren en vloeren bij elkaar horen, en wanneer een nieuw bewoningsfase begint. Franken spendeerde uren in zijn opgravingsvak om de techniek van het sectietekenen machtig te worden. Uit zijn notitieboek blijkt dat dit met name in 1955, zijn eerste graafseizoen, een tijdrovende bezigheid was. In een brief aan prof. Piet de Boer schrijft hij op 26 maart van dat jaar:

‘Ben langzamerhand meer dan verzadigd. Het opnemen van de lagen op de wanden van onze secties is zeer inspannend werk. Alle lijnen, vaak haast onzichtbaar, moeten worden vastgesteld en nauwkeurig gemeten en getekend. Ik ben er dagen mee bezig en heb er de voldoening van dat M.K. [Miss Kenyon] er niet veel in verandert, maar het zo overneemt voor haar verslagen. Maar het duurt dagen lang vóórdat er enige betekenis komt in die wirwar van gekleurde strepen. Je oog moet er beslist aan wennen om het te zien.’

Aardewerk

Hoewel Franken het niet expliciet in zijn rede noemt, inspireerde Kenyon hem ook op een ander vlak: zij wekte zijn interesse voor aardewerk op. Overdag concentreerde hij zich op de vloeren, lagen en muren in zijn opgravingsvak, maar in de namiddagen vergezelde hij Kenyon bij het bestuderen en selecteren van de scherven die de voorafgaande dag waren opgegraven. Tijdens deze sessies lichtte Kenyon toe welke typen aardewerk er waren aangetroffen en hoe deze konden worden herkend en gedateerd.

Uit zijn notities en andere correspondentie is op te maken dat Franken zich bijzonder bewust was van de meerwaarde van zijn praktijktraining in Tell es-Sultan. Aan het einde van het eerste opgraafseizoen had hij het gevoel de materie te beheersen; hij hoopte dat Kenyon hem toestemming zou geven om het daarop volgend jaar terug te keren. Gelukkig bleek zijn mentrix tevreden te zijn over de progressie die haar ‘student’ had gemaakt, en kon Franken nog een paar keer aan de opgraving deelnemen.

Door de jaren heen groeide de ‘mentrix-student’-relatie geleidelijk uit tot een gebalanceerde werkrelatie tussen twee wetenschappers. Kenyon toonde interesse in de opgraving in Deir Alla die Franken twee jaar na het beëindigen van Kenyons Jericho-campagne startte en bezocht deze site meerdere keren. Franken, op zijn beurt, bleef zijn kijk op archeologische zaken met haar bespreken. Toen hij in 1961 een kritische recensie had geschreven over een Amerikaans opgravingsrapport voor het tijdschrift *Vetus Testamentum*, stuurde hij deze eerst naar Kenyon om te polsen of zijn toon niet te fel was. Hoewel zij aangaf de betreffende publicatie niet te hebben gelezen vond ze de recensie, hoewel vrij kritisch, zeker niet onverdedigbaar.

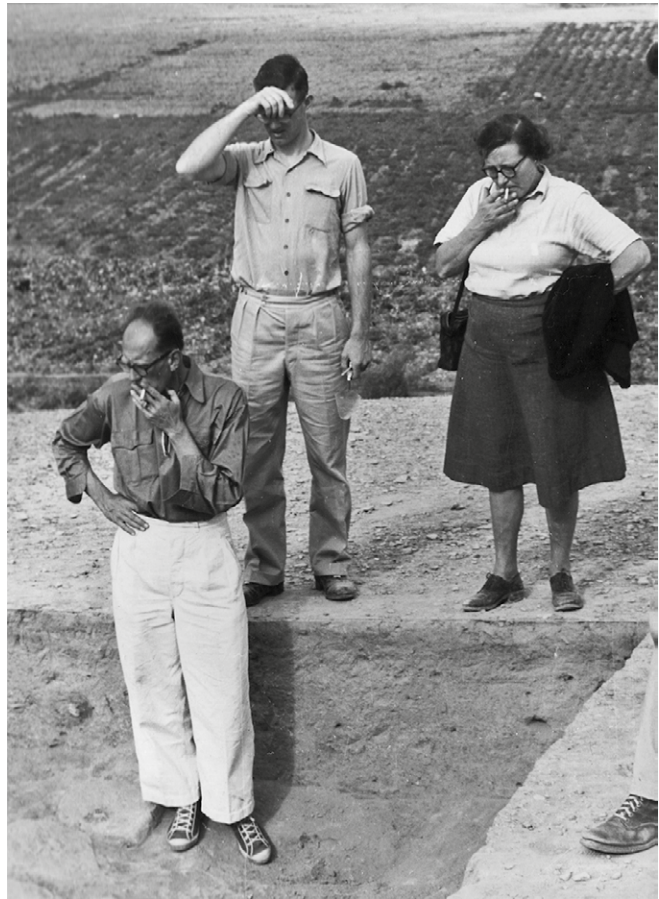
Afb. 2.7: Het sorteren van de scherven.
Boven Kenyon in Tell es-Sultan; onder Franken in Deir Alla.
(Foto boven: Institute of Archaeology, University College London)

Hoewel Franken later een steeds kritischer houding jegens Kenyons aanpak zou aannemen, bleef hij haar expertise bewonderen. Tegen het einde van zijn leven verklaarde hij in een brief aan de biografe van Kenyon, Miriam Davis, dan ook:

'She was the last of a generation of pioneers in the field of Near Eastern archaeology and without doubt she was far more capable than many newcomers in the field, better educated, better informed and had more stamina.'

Van Tell es-Sultan naar Tell Deir Alla

Na drie veldtrainingsseizoenen op Tell es-Sultan kreeg Franken in 1960 – opnieuw dankzij een genereuze gift van ZWO (zie hoofdstuk 3) – de mogelijkheid om zijn eigen opgraving te starten op Tell Deir Alla. In de jaren daarvoor had Franken tijdens zijn reizen door de regio Deir Alla diverse malen bezocht, en hij was ervan overtuigd geraakt dat deze tell geschikt was voor het soort archeologisch onderzoek dat hij in gedachten had. Het zal geen verrassing zijn dat Franken de Wheeler-Kenyon-methode koos als uitgangspunt voor zijn expeditie. Om volgens deze methodologie te kunnen graven was het volgens hem noodzakelijk dat de betreffende tell groot genoeg was, zodat er voldoende materiaal zou zijn om representatieve gegevens van iedere bewoningslaag op

Afb. 2.8: Kenyon op bezoek in Deir Alla. Naast haar staat een van de Nederlandse studenten.

te leveren. Aan de andere kant moest de site niet te groot zijn, omdat het wel mogelijk moest blijven om de onderste bewoningslagen binnen een acceptabel tijdsbestek te bereiken. Tell Deir Alla voldeed aan beide voorwaarden.

Bovendien was er nog nooit op deze tell gegraven. Franken dateerde op basis van de vondsten aan het oppervlak de bovenste bewoningslagen tussen de achtste en zevende eeuw v. Chr. en de lagen daaronder in de Vroege IJzertijd (1200-1000 v. Chr.). Ook was er bewoning uit de Late Bronstijd (1600-1200 v. Chr.). Deze datering werd bevestigd door diverse collega's zoals Kathleen Kenyon, Père de Vaux, Awni Dajani (de opvolger van Lancaster Harding als directeur van het Jordaanse Departement van Oudheden) en Joesoef Sa'ad (directeur van het Palestine Archaeological Museum in Jeruzalem).

Franken realiseerde zich goed dat hij niet de enige archeoloog was die interesse had in de site. Tijdens een voorbereidingsbezoek aan de tell in 1959 merkte hij dat alle scherven uit de Late Bronstijd, die in de jaren daarvoor nog aan de oppervlakte hadden gelegen, waren weggehaald. Daaruit bleek volgens hem dat andere archeologen de site hadden verkend en van plan waren om er te gaan graven. Dit werd bevestigd door Dajani, die meldde dat verscheidene buitenlandse archeologische instituten geïnteresseerd waren in een expeditie naar Tell Deir Alla. Dajani, net als Franken een oud-student van Kenyon, spoorde hem aan om als eerste een graafvergunning aan te vragen. Dat deed Franken dan ook onmiddellijk... en met succes.

Doelstellingen van de opgraving op Tell Deir Alla

De algemene doelstellingen van de Deir Alla-expeditie die Franken in de aanvraag voor ZWO formuleerde, komen overeen met die van Kenyons archeologische campagne naar Tell es-Sultan. Beide expedities werden georganiseerd om een betrouwbare chronologie van de site te genereren, de geschiedenis van de aangetroffen perioden te reconstrueren en de materiële overblijfselen van de site te bestuderen. De Deir Alla-expeditie werd ook geacht om een uitgebreide studiecollectie Palestijnse artefacten te verwerven voor zowel de Universiteit Leiden als het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

De keuze van de culturele perioden die op Tell Deir Alla zouden worden bestudeerd, was direct gerelateerd aan de resultaten van de opgravingen op Tell es-Sultan. Franken besloot dat de expeditie zich zou concentreren op de Late Bronstijd en de IJzertijd, omdat de opgravingen in Tell es-Sultan al genoeg gegevens hadden opgeleverd over vroegere perioden. Als de opgravers ergens op Deir Alla vroegere lagen zouden tegenkomen, zouden ze daar stoppen met graven.

Franken was met name geïnteresseerd in de overgang van de Late Bronstijd naar de Vroege IJzertijd. Volgens veel bijbelgeleerden viel deze periode samen met de Intocht van het volk Israëls in het Beloofde Land. In het bijbelboek Jozua wordt verhaald dat de Israëlieten vanuit het oosten de Jordaan overstaken en via Jericho naar Palestina in het westen trokken. Jericho had echter geen gegevens opgeleverd die dit verhaal ondersteunden; er waren daar nauwelijks bewoningssporen aangetroffen uit de Late Bronstijd en de Vroege IJzertijd. Franken wilde onderzoeken of Tell Deir Alla uitsluitend kon geven over de historische betrouwbaarheid van dit verhaal, en hij wilde dat doen op basis van het opgegraven aardewerk. Was het in Jordanië gevonden aardewerk typologisch en technologisch nauw verwant aan dat in Palestina, of waren er juist grote verschillen? Waren er inderdaad mensen – met hun aardewerk – de rivier overgestoken, of hadden beide gebieden wat dat betreft een eigen ontwikkeling doorgemaakt en was er weinig contact geweest?

Methodologie

Om deze vragen te onderzoeken, paste Franken aanvankelijk de opgravingsmethoden van Kenyon toe die hij in Tell es-Sultan had geleerd. Dit hield in dat de expeditie niet gericht was op het blootleggen van een groot deel van de oppervlakte van de site, maar zich juist zou concentreren op de stratigrafie (gelaagdheid) van de tell.

Er waren ook twee verschillen met de opgravingen van Tell es-Sultan. Franken wilde veel sneller graven dan Kenyon had gedaan en zich niet verliezen in de details van de stratigrafie, maar op de grote lijnen letten. Met behulp van de 'Jericho-gravers', de ervaren voorgravers die op Tell es-Sultan waren opgeleid, dacht hij het tempo te kunnen opvoeren.

Het tweede verschil was de rol die het gevonden aardewerk speelde. Franken wilde uit iedere laag net genoeg aardewerk opgraven om het repertoire van zo'n laag te analyseren. Had hij genoeg, dan stopte hij met het opgraven van de betreffende laag, hoe interessant die ook mocht zijn. Het belangrijkste doel van de opgraving was zodoende niet het blootleggen van de volledige bewoningsgeschiedenis van de tell, maar het bestuderen van de ontwikkelingen in het aardewerk om zodoende de relaties van de site met andere regio's, met name in Palestina, vast te stellen.

Afb. 2.9: Luchtfoto van Tell Deir Alla in 1962, waarbij het vakkenpatroon goed te zien is.

Op de tell werd een denkbeeldig raster van referentiepunten en -lijnen uitgezet, waarna op de helling aan de noordzijde van boven naar beneden een grote sleuf gegraven werd (sleuf D). Hier werden ook drie vakken A-C van tien bij tien meter opgegraven, waarbij ieder vak weer was onderverdeeld in vier vakken van vijf bij vijf meter. Later werd het opgegraven terrein naar het westen uitgebreid met nog enkele vakken van tien bij tien meter en enkele testsleuven.

De opgraving werd in ieder vak geleid door een veldassistent, die de documentatie verzorgde: alles wat werd opgegraven aan architectuur, grondlagen en vondsten werd in een notitieschrift vastgelegd. Wanneer de stratigrafische verhoudingen waren vastgesteld, werden de verticale secties getekend. De vondsten werden in het tentenkamp schoongemaakt, geregistreerd, genummerd en, indien nodig, voorzien van een tijdelijke verpakking om (verdere) beschadigingen te voorkomen. Vervolgens werd van ieder object bepaald of het moest worden gerestaureerd en/of geconserveerd. Franken besloot vervolgens ook of het voorwerp moest worden bewaard en zo ja, of het dan moest worden getekend of gefotografeerd. Na dit proces werden de vondsten voor de duur van de opgraving opgeslagen in de registratieruimte.

Het varen van een eigen koers

Het mag duidelijk zijn dat Franken aan het begin van zijn opgraving te Deir Alla sterk was beïnvloed door Kenyons archeologische benadering. Toch begon hij zich geleidelijk steeds meer van haar werkwijze te distantiëren. Zo was hij bijvoorbeeld van mening dat Kenyon in Jericho goedgepaste archeologen had moeten inhuren voor het tekenen van de plattegronden en secties in plaats van onervaren veldassistenten. Om die reden werd in het *plan de campagne* van Deir Alla benadrukt dat vier van de expeditieleden archeoloog waren, of in ieder geval gedegen ervaring hadden met

Afb. 2.10: Plattegrond van de tell met alle opgraafvoakken uit 1960-1967, in grijs is aangegeven wat werkelijk is opgegraven.

archeologische opgravingen, en dat ze zijn archeologische benadering zouden volgen. De personen in kwestie waren, naast Franken zelf, prof. Hendrik Brunsting, ‘*een ervaren archeoloog met een brede interesse in het Nabije Oosten*’, Lucas Grollenberg, ‘*die kennis van het gebied had en al aan diverse opgravingen had deelgenomen*’ en de Engelse archeologe Diana Kirkbridge.⁴

Studenten die wilden deelnemen aan de opgraving moesten archeologisch onderwijs hebben genoten en veldervaring hebben opgedaan. Hij stond erop dat studenten die mee wilden ‘*een cursus in de prehistorische archeologie*’ hadden gevolgd ‘*aan een instituut in Amerika, Londen, Holland, Duitsland of Denemarken en daar aan enkele opgravingen hadden deelgenomen, zodat ze de geaccepteerde moderne methoden in de praktijk hadden kunnen meemaken.*’⁵ Franken beschouwde de Deir Alla-opgraving als een trainingscentrum voor studenten, zoals Jericho had gefungeerd voor hemzelf.

Aardewerkstudie

Ook raakte hij er gaandeweg steeds meer van overtuigd dat de traditionele vorm van

‘archeologie zich teveel concentreerde op de reconstructie van de chronologie van historische gebeurtenissen en op de materiële aspecten van culturen. De gedachte dat een cultuur een creatie was van mensen werd natuurlijk niet genegeerd, maar het speelde bij de interpretatie van de ruïnes geen andere rol dan slechts het kunnen verschaffen van namen van naties of volkeren, hun verblijfplaatsen en bijbehorende jaartallen. Het meest opvallende was het feit dat de studie van aardewerk geen ander doel diende dan het dateren van de strata.’

Het was Franken namelijk bij de opgravingen in Jericho opgevallen dat Kenyon ervan uitging dat de vorm van het aardewerk heel snel veranderde, binnen enkele decennia. Analyseerde je deze veranderingen nauwgezet, dan kon je het aardewerk en dus de lagen waarin het gevonden werd, heel precies dateren, bijvoorbeeld van 720 tot 700 v. Chr.

Nu is het inderdaad zo dat de scherven in iedere opeenvolgende bewoningsfase variatie vertoonden. Maar deze waarneming werd volgens Franken deels veroorzaakt door de werkwijze van Kenyon. Ze selecteerde dagelijks de scherven die ze wilde bewaren en bestuderen; de overige scherven gooide ze weg. Daarbij keek ze vooral naar de verschillen die ze tegenkwam. Maar op deze manier benadrukte ze de veranderingen die in het aardewerk optraden, en zag ze de overeenkomsten over het hoofd.

De bedoeling van deze werkwijze was om uiteindelijk alle scherven te rangschikken op volgorde van de gelaagdheid. Dan zou over een langere periode – twee of drie eeuwen – de ontwikkeling van de aardewerkproductie zichtbaar worden, waarbij je zou

4 Hoewel Franken in zijn rapportages aan ZWO beweerde dat deze teamleden zijn archeologische methode ondersteunden, schreef Grollenberg op 11 januari 1960, kort na de start van de campagne, aan zijn ouders dat hij zich nog steeds niet kon vinden in de gekozen opgravingsmethode van Franken. Helaas licht hij in de brief zijn bezwaren niet toe, maar het zou te maken kunnen hebben met zijn eerdere archeologische ervaringen in Khirbet Qumran en Tell el-Farah (N) onder leiding van Père de Vaux, waar op een meer traditionele manier gegraven werd.

5 Ironisch genoeg kreeg Franken in Nederland juist kritiek op het feit dat hij zelf geen gedegen Nederlandse veldtraining had genoten en geen archeologische maar een theologische achtergrond had.

zien dat op bepaalde momenten nieuw typen aardewerk verschijnen en oude vormen verdwijnen. Op deze wijze zou je aardewerkvormen makkelijk kunnen dateren: deze vorm hoort thuis in de eerste helft van de 18de eeuw v. Chr, deze vorm in de tweede helft.

Maar zo simpel is het niet. Bepaalde typen aardewerk kunnen namelijk een hele lange doorlooptijd hebben, wat betekent dat ze lange tijd gebruikt worden. Alleen de hoeveelheden verschillen dan per periode. Een nieuw type kookpot, bijvoorbeeld, wordt op zeker moment in bescheiden aantallen geproduceerd naast een al langer bestaande kookpot. Vervolgens vormt het dan lange tijd de meest voorkomende kookpot, waarna het type weer langzaam van het toneel verdwijnt. Dit proces kan rustig twee of drie eeuwen in beslag nemen. Vind je een scherf van zo'n kookpot, dan kun je hem dus niet heel precies dateren.

Volgens Franken was de verklaring voor de lange doorlooptijd niet ingewikkeld: zolang de pottenbakkers volgens een bepaalde traditie hun potten bakten en daarbij dezelfde methode volgden, vertoonde het product altijd een aantal identieke kenmerken. En pottenbakkers zijn traditioneel ingesteld en veranderen niet graag van methode. Franken wilde daarom meer inzicht krijgen in wat pottenbakkers precies deden.

Toen Franken zijn gedachtegang aan Keynon voorlegde, accepteerde ze zijn zienswijze als interessant, maar ze dacht er niet over om haar eigen systeem hierop aan te passen. Franken besloot zijn manier te testen op het ijzertijdaardewerk van Jericho. Het boek dat hij daarover in 1974 publiceerde, heet niet voor niets *In search of the Jericho Potters* ('Op zoek naar de pottenbakkers van Jericho').

Bijbelse archeologie

Een ander aspect waarbij Franken een eigen koers ging varen, betrof de relatie tussen de bijbelse tradities en archeologie. Franken bekritiseerde geleerden die wellicht competente historici of taalkundigen waren, maar die in zijn ogen niet vertrouwd waren met de moderne methoden van archeologisch onderzoek. Zij interpreteerden archeologische gegevens met behulp van geschreven bronnen. Deze, in de ogen van Franken, foute werkwijze impliceerde dat het voornaamste doel van de archeologie bestond uit het illustreren van wat historische teksten ons leerden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij het standpunt van iconen als Nelson Glueck en William Foxwell Albright, die een relatie tussen de bijbelse tradities en de archeologische bewijsvoering propageerden, sterk afkeurde. Franken was van mening dat ruïnes hun eigen verhaal moesten vertellen en niet zomaar moesten worden gerelateerd aan de bijbelverhalen. Hij stelde dat *'een mud brick [tichel-]ruïne niet eenvoudigweg geïdentificeerd kon worden door de regio waarin het was gevonden te associëren met een gebied dat in de Bijbel wordt genoemd, zonder de kennis van de ruïnes zelf.'*

Dat hij hiermee zelf ook worstelde blijkt uit het volgende. In de jaren veertig van de vorige eeuw was er veel discussie over de bijbelse plaats Sukkot en de vraag met welke tell deze geïdentificeerd moest worden. De plaatsnaam wordt diverse malen in de Bijbel genoemd. In Genesis 33:7 bouwt Jacob daar, na zijn verzoening met Esau, een huis voor zichzelf en hutten voor zijn vee. Vandaar de naam: sukkot is het meervoud van sukka (hut). Uit de vermeldingen in de Bijbel blijkt dat Sukkot in Transjordanië ligt, niet ver van de rivier de Jordaan en dicht bij de rivier de Jabbok (hedendaagse naam: de Zerqa), waar Jacob met de engel vocht. Volgens I Koningen 7:46 liet koning

Salomo in de streek tussen Sukkot en Zarethan het bronzen vaatwerk voor de tempel in Jeruzalem smeden. Tell Deir Alla werd van alle kandidaten het meest genoemd, te meer daar Glueck bij zijn exploratie van deze tell een stuk koperslak had gevonden.

De vraag of Deir Alla kon worden aangewezen als de plek van het bijbelse Sukkot was geenszins het doel van Frankens opgraving, maar hij kon ook niet om die vraag heen en moest hem wel beantwoorden. In zijn eerste boek over de opgraving dat in 1969 verscheen, gaat hij uitgebreid op de kwestie in. Opvallend genoeg neemt hij hier de bijbelteksten als een gegeven aan – alsof die gezien konden worden als een betrouwbare historische bron. En dat terwijl hij nou juist zo kritisch was over de vermenging van Bijbel en archeologie. Zijn conclusie was dat Tell Deir Alla niet geïdentificeerd kon worden met het bijbelse Sukkot omdat de site simpelweg niet bewoond was in de tijd dat de genoemde bijbelverhalen speelden. Franken had al in 1960 een grote smeltoven voor brons gevonden (zie hoofdstuk 4), maar ook dat kon hem niet overtuigen. Immers, volgens de Bijbel werd het bronzen vaatwerk niet gemaakt in Sukkot zelf maar in de streek tussen Sukkot en Zarethan. Franken bood een andere identificatie aan voor Deir Alla: het bijbels Gilgal. Volgens I Samuel 11:15 werd hier Saul tot koning gekroond. Franken had op de tell een grote tempel uit de Late Bronstijd opgegraven, en volgens hem was het goed mogelijk dat deze plek na de Bronstijd, in de tijd van Saul, nog steeds als heilig werd beschouwd.

De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat Franken later terugkwam van deze mening en afstand nam van het ‘spel’ om archeologische tells met bijbelse plaatsnamen te identificeren. Deir Alla kon zijn eigen verhaal vertellen, en dat was interessant genoeg, ook zonder vage verwijzingen naar bijbelteksten.

Wel realiseerde Franken zich dat een solide samenwerking tussen archeologen en bijbelwetenschappers essentieel was, omdat het archeologische materiaal immers geïnterpreteerd moest worden. Daarom vond hij dat een opgraving onder leiding zou moeten staan van zowel een archeoloog als een bijbelwetenschapper, en niet zoals vaak voorkwam, van alleen een bijbelwetenschapper met weinig ervaring met veldwerk. Hierdoor zou worden voorkomen dat bijbelwetenschappers zonder veel archeologische ervaring op eigen houtje de resultaten van opgravingen verkeerd zouden interpreteren.

Hij was ervan overtuigd dat zowel de bijbelse als archeologische studies in Leiden zouden profiteren van een solide samenwerking. De Palestijnse archeologie had kennis nodig van de geschiedenis en de talen van de betrokken culturen in de regio, en daarom was ondersteuning vanuit de bijbelwetenschappen noodzakelijk. Aan de andere kant waren theologische studies afhankelijk van de Palestijnse archeologie bij het beantwoorden van bepaalde vraagstukken met betrekking tot de geschiedenis van het volk van Israël en het schetsen van een beeld van de materiële cultuur uit bijbelse tijden.

Frankens uiteindelijke ideeën over wetenschappelijk archeologisch onderzoek worden misschien wel het duidelijkst verwoord in een artikel dat hij in 1976 schreef over de identificatie van bijbelse plaatsen. Hij verwijst hierin naar de ontdekking van de zogeheten Bileam-tekst⁶ die in 1967 op Deir Alla was gevonden:

6 In de tekst, geschreven op pleisterwerk, wordt de naam ‘Balaam bar Beor’ genoemd. Deze naam is bekend uit de Bijbel als de naam van de befaamde profeet die door de koning van Moab was gevraagd om de Israëlieten te vervloeken die op het punt stonden om door het land van Moab te trekken (Numeri 22-24). Zie verder de hoofdstukken 4 en 5.

'Het Heilige Land opgraven betekent niet de Bijbel opgraven. Archeologie is in staat om situaties bekend uit de Bijbel te voorzien van achtergrondinformatie. Echter, de aard van deze gegevens verschilt wezenlijk van de bijbelse informatie – het bevat geen boodschap. De Bijbel geeft historische gebeurtenissen weer vanuit zeer specifieke religieuze interpretaties, terwijl dit bij archeologische situaties ontbreekt. Deze 'bevroren' situaties weerspiegelen een ooit bestaande werkelijkheid van het dagelijks leven. Teksten zoals op Tell Deir Alla gevonden, laten zien dat onder gunstige omstandigheden archeologie informatie kan opleveren die de Bijbel niet levert, die als irrelevant werd beschouwd of met opzet werd achtergehouden. Om deze intenties te begrijpen hebben we ongecensureerd archeologisch bewijs nodig. Als het de archeologische gegevens niet wordt toegestaan om hun eigen verhaal te vertellen in hun eigen taal, zoals de moderne archeologie dat begrijpt, dan wordt de archeologie teleurstellend steriel.'

Deir Alla was nog maar het begin. Franken zou zijn opvattingen over moderne archeologie en het belang van technologisch aardewerkonderzoek gedurende zijn lange carrière verder ontwikkelen. Maar nooit negeerde hij het belang van antropologie en bijbelwetenschappen bij de interpretatie van zijn opgravingsgegevens.

Een opgraving organiseer je zo!

Het organiseren van een archeologische campagne in het buitenland was in de jaren zestig een ingewikkeld proces. Franken moest als expeditieleider rekening houden met de medewerking – en zeker ook met de gestelde voorwaarden – van allerlei personen en organisaties van wie de opgraving afhankelijk was, in binnen- en buitenland. Daarnaast hadden politieke, economische en culturele ontwikkelingen in de regio invloed op de wijze waarop de opgraving kon worden uitgevoerd. Het was dan ook van belang dat de ‘chef de mission’ beschikte over mensenkennis en tact.

De organisatie vanuit Nederland

Bij het organiseren van de campagne waren in Nederland diverse instituten en organisaties direct of indirect betrokken. Uit de administratie en correspondentie blijkt dat met name de Faculteit der Godgeleerdheid van de Rijksuniversiteit Leiden (RUL), het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) en de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO) een stem in het kapittel hadden.

Faculteit der Godgeleerdheid

In 1954 werd Franken bij de Faculteit der Godgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit Leiden aangesteld als wetenschappelijk ambtenaar ‘vanwege onderzoek en onderwijs in de Palestijnse Oudheidkunde’. Hoogleraar Oude Testament Piet de Boer en Franken zelf waren ervan overtuigd dat het doceren én het volgen van het vak Palestijnse Oudheidkunde archeologische ervaring in dat gebied vereisten. Een eigen archeologisch project zou hierin hunnen voorzien, maar zover was het nog lang niet.

Als voorbereiding op Frankens aanstelling hadden De Boer en Franken al in 1953 een oriëntatiereis van drie maanden door Jordanië en Libanon gemaakt. Vervolgens nam Franken als veldtraining van 1955 tot 1957 deel aan de opgravingen van Tell es-Sultan (zie hoofdstuk 2) en maakte hij in 1957, voorafgaand aan deze opgraving, een studiereis (te paard!) langs sites en musea in Jordanië.

In augustus 1959 maakte Franken opnieuw een reis naar Jordanië. Hij bestudeerde er Tell Deir Alla nogmaals, zocht de precieze plek uit waar hij wilde gaan graven, maakte een inventaris van wat hij aan opgraafmateriaal nodig had en hoeveel lokale arbeiders hij in dienst moest nemen, overlegde met het Jordaanse Departement van Oudheden en de grondeigenaar van de tell, dronk thee met de stamhoofden in Deir Alla (uiterst belangrijk), en sprak zijn plannen door met collega’s in de Franse, Britse en Amerikaanse archeologische instituten in Jeruzalem. Datzelfde jaar nog diende hij de

Afb. 3.1: Franken en De Boer bezochten ook Baalbek, het grote tempelcomplex in Libanon.

officiële subsidieaanvraag in bij ZWO, voor een opgravingsseizoen te Deir Alla lopend van januari tot en met maart 1960.

De Boer zou als de directeur van het Deir Alla-project fungeren, terwijl Franken zowel de algemene als de wetenschappelijke leiding op zich zou nemen. Hieronder verstond de laatste:

'de verantwoordelijkheid voor de goede uitrusting van de expeditie, de organisatie van de voorbereidingen, keuze van de deelnemers (stafleden), het aannemen van arbeiders, inrichting en orde van het kamp, etc. en voor de wetenschappelijke arbeid, omvattende het graafwerk, de bestudering en publicatie der resultaten.'

Vanuit Deir Alla correspondeerde Franken veelvuldig met De Boer, die wegens zijn drukke werkzaamheden niet naar de opgraving kon komen, over de organisatie en de praktische gang van zaken. Een goed voorbeeld van deze manier van samenwerken dateert uit februari 1960, toen Franken hem halverwege het eerste opgravingsseizoen liet weten dat de financiële middelen, toegekend door ZWO, ontoereikend zouden

zijn. Hierop wendde De Boer zich tot de curatoren van de universiteit met een verzoek tot financiële ondersteuning.⁷

Stemming op de faculteit

Op zijn beurt hield De Boer zijn protegé op de hoogte van de ontwikkelingen en de stemming op de faculteit. Vooral in de beginjaren van de expeditie bleek dit essentieel te zijn. Terwijl Franken van mening was dat de Deir Alla-expeditie uitgevoerd werd onder auspiciën van de faculteit,⁸ was daar niet iedereen overtuigd van de archeologische expertise van Franken en van het wetenschappelijk belang van de campagne. Tijdens het eerste jaar voelde hij zich dan ook genoodzaakt om vanuit Deir Alla schriftelijk te reageren op de negatieve sfeer in Leiden. Met succes, want op 28 maart 1960 liet De Boer hem weten:

‘Je “brief aan de fac.” doet het erg goed. Ik verspreidde hem wat breder (curatoren, Klasens, Stricker, Gerda Kramers e.d.). Hoenderdaal vraagt me jou te verzoeken om toestemming er uit te publiceren in het Remonstr. Weekblad, en wellicht gelijk in het blad van de Ned. Prot. Bond. Als je mij weer schrijft, zet daar dan even “ja” (of “neen”) over in je brief, dan geef ik dit wel door. De pres. curator antwoordt me of hij de brief rond mag zenden aan curatoren. Hij is enthousiast over het interessante nieuws en over de levendige stijl.’

Franken probeerde te begrijpen waar het ongenoegen van zijn collega's bij de Faculteit der Godgeleerdheid over ZWO's financiële ondersteuning van de expeditie vandaan kwam. In een briefwisseling met de directeur van ZWO, Jan Hendrik Bannier, suggereert hij dat dit ongenoegen werd veroorzaakt door afgunst en argwaan. Op 12 november 1959 schreef Franken aan Bannier:

‘Ik heb het vermoeden, dat door deze opzet⁹ in Nederland met minder moeite kan worden duidelijk gemaakt welke belangen hier worden gediend, namelijk niet slechts die van een bepaald gelukkig mens die ‘voet aan de grond kreeg bij Z.W.O.’ (zoals men dit pleegt uit te drukken), maar dat het gaat om een verantwoorde politiek van archeologisch Nederland. Ik heb het vermoeden dat sommige thans bestaande plannen geruisloos zullen verdwijnen wanneer deze politiek duidelijk is geworden. Ik hoop dat U mij deze poging om mijn positie te verstevigen in de archeologische wereld niet kwalijk neemt. Ik wil er daarom nog even de nadruk op leggen, dat ik alleen dan start, indien ik weet dat U mij met vertrouwen laat gaan. Dit laatste is voor mij vooral ook van belang tegenover de wereld van de “bijbelse archeologie”.’

7 Uiteindelijk is niet de universiteit maar ZWO de expeditie te hulp geschoten.

8 Dit tot ergernis van ZWO die juist een *Nederlandse* expeditie voor ogen had en niet zozeer een Leidse onderneming.

9 Franken verwijst hier naar zijn voorstel om het eerste opgraafseizoen te beschouwen als een proefjaar om te kijken of ook prehistorici in Nederland profijt zouden hebben van de opgedane ervaringen te Deir Alla. Als tijdens dit proefjaar zou blijken dat de oudere, prehistorische bewoningslagen ook moesten worden onderzocht, zou er door hem en prof. Glasbergen uit Amsterdam een gezamenlijk onderzoeksplan worden uitgewerkt. Daarna zou de expeditie een definitieve status krijgen.

Tevens vond Franken het noodzakelijk om op 26 november 1959 in een aan de faculteit geadresseerd Memorandum de steun van de nationale onderzoeksorganisatie te verantwoorden. In het document benadrukte hij het wetenschappelijke karakter van de expeditie en zijn capaciteit om de expeditie adequaat uit te voeren. Naar zijn zeggen had ZWO zeker invloed uitgeoefend op de vorming van het onderliggende plan en had zij het definitieve plan alleen goedgekeurd vanwege de zuivere archeologische doelstelling. ZWO verwachtte verder dat het onderzoek aan strenge wetenschappelijke eisen zou voldoen. Franken gaf verder aan dat zijn samenwerking met ZWO al van enkele jaren terug dateerde, toen de organisatie een aantal van zijn reizen naar Jordanië financierde. De laatste reis, in de zomer van 1959, diende als voorbereiding op de Deir Alla-expeditie. Kortom, de subsidiëring was niet gebaseerd op persoonlijke willekeur, maar berustte op wetenschappelijke gronden.

In datzelfde jaar had Franken al in een Memorandum aan de curatoren van de universiteit toegelicht waarom de expeditie naar Deir Alla volgens hem een meerwaarde had voor de Leidse universiteit. De financiële middelen zouden beschikbaar worden gesteld door ZWO, en het benodigde materiaal voor de opgraving zou voor een deel in Jordanië worden geleend. Het enige verzoek aan de curatoren was om het registratiemateriaal (zoals schriften, pennen, potloden en tekenpapier) voor de expeditie aan te schaffen. Tegenover deze minimale lasten stond een project dat van grote betekenis zou zijn voor de universiteit en voor Leiden als geheel. Dankzij de expeditie werd aan Leidse studenten de mogelijkheid geboden om deel te nemen aan een archeologische opgraving in het Midden-Oosten. Verder zouden zowel de universitaire onderwijscollectie als de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden worden uitgebreid met bijzondere vondsten, met als gevolg dat buitenlandse studenten en archeologen naar Leiden zouden afreizen.

Het mocht niet baten: Franken kreeg niet de financiële steun van de universiteit en faculteit waarop hij had gehoopt. Terwijl de universiteit tijdens Frankens deelname aan de Jericho-opgravingen in de jaren vijftig nog de aankoop van objecten voor de onderwijscollectie had gefinancierd, werd een soortgelijk verzoek van de Deir Alla-expeditie in 1960 door de curatoren afgewezen.¹⁰

Werkruimte

Het gebrek aan werkruimte was een steeds terugkerend probleem in de beginjaren van de expeditie. Tijdens het eerste, succesvolle, seizoen werd al snel duidelijk dat voor de verwerking van de resultaten van de expeditie een ruime vaste werkplek nodig was. Vanaf maart 1960 was De Boer hierover in gesprek met de universiteit. Medewerkers van de universiteit lieten hem weten het verzoek om werk- en opslagruimte serieus te nemen en lichtten hem in over de gesprekken die op dat moment werden gevoerd over de huur van diverse ruimtes in de omgeving van het Centraal Station. Voorspoedig verliepen deze gesprekken blijkbaar niet, want negen maanden later informeerde Franken nogmaals naar werkruimte bij de universiteit.

10 De Boer diende een aanvraag van fl. 1.000 in. De curatoren weigerden de aanvraag te honoreren, omdat zij vreesden dat ZWO aanspraak op dat bedrag zou maken aangezien de onderzoeksorganisatie al veel in de expeditie had geïnvesteerd.

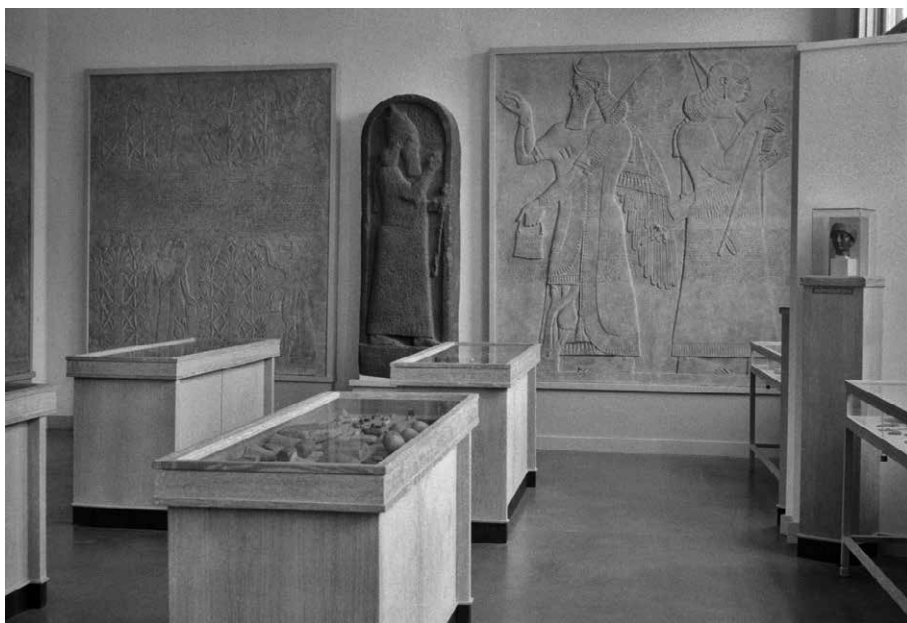

Afb. 3.2: De werkruimte in Leiden in 1965.

De financierings- en ruimtekwesities hingen samen met de vraag hoe het vak Palestijnse Oudheidkunde in Leiden zou worden georganiseerd. Tot op dat moment was er alleen een ‘Werkkamer voor Palestijnse Oudheidkunde’. Meerdere malen had Franken zich tot de faculteit gewend met de wens om de Werkkamer verder te mogen ontwikkelen tot een instituut, omdat de toekomst voor de Palestijnse archeologie bij een instituut beter gewaarborgd zou zijn. De faculteit kwam niet met een voor Franken bevredigend antwoord. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de briefwisseling tussen Franken en Banner in 1965 na afloop van de eerste serie opgravingen, over de vraag of het materiaal dat gebruikt was bij de Deir Alla-opgraving, zoals de tenten en gereedschappen, al dan niet moest worden verkocht. Franken was er toen nog niet zeker van of de expeditie zou worden gecontinueerd. Volgens hem was de beslissing hierover ook afhankelijk van de vraag of de faculteit en de universiteit een *‘ontwikkeling van “Palestijnse Oudheden” tot een echt archeologische Instituut gewenst achten of niet.’*

Uiteindelijk besloot hij, op advies van De Boer, om zich op 19 oktober 1965 rechtstreeks tot de curatoren van de universiteit te wenden. In een brief liet hij hun weten dat ZWO overwoog een nieuw onderzoeksproject voor Deir Alla te financieren op voorwaarde dat er een garantie kwam dat de resultaten van het project konden worden uitgewerkt:

‘Ik heb reeds vele maanden lang getracht een oplossing te vinden voor het probleem van de vorming van een basis in Leiden, en de zaak voorgelegd aan de Faculteit en de Directeur van ZWO. Ik zie momenteel geen andere mogelijkheid dan het omvormen van de Werkkamer voor Palestijnse Oudheidkunde in een Instituut.’

Afb. 3.3: De Nabije Oosten-afdeling van het Rijksmuseum van Oudheden in 1959. (Foto Rijksmuseum van Oudheden)

Uiteindelijk zou een eigen instituut pas in 1980 werkelijkheid worden, toen het Instituut voor Aardewerktechnologie werd opgericht, tegenwoordig onderdeel van de Faculteit der Archeologie in Leiden.

Rijksmuseum van Oudheden

De Deir Alla-expeditie onderhield ook nauwe contacten met het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden (RMO). Zoals Franken al aan de curatoren van de universiteit schreef, achtte hij het zeer waarschijnlijk dat naast de universitaire onderwijscollectie ook de museumcollectie zou profiteren van de opgraving. Al in de jaren vijftig had het museum, dankzij bemiddeling van Franken, haar Nabije Oosten-collectie uitgebreid met vondsten uit Jericho. Ditmaal was het de bedoeling om een Palestijnse afdeling op te zetten en die te vullen met voorwerpen die onder meer uit Deir Alla afkomstig zouden zijn.

Er werd door de Deir Alla-expeditie en het museum ook samengewerkt op het gebied van personeelszaken. Toen duidelijk werd dat De Boer wegens zijn drukke werkzaamheden niet in staat was deel te nemen aan het eerste graafseizoen, werd hij vervangen door prof. Hendrik Brunsting. Deze was naast hoogleraar Algemene Archeologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam ook conservator bij het RMO.

Daarnaast benaderde de Deir Alla-expeditie het museum over de ruimte die nodig was voor de opslag van het opgegraven materiaal. Op het moment dat De Boer in maart 1960 daarover in gesprek was met de universiteit, voerde hij tegelijkertijd gesprekken met het museum. Adolf Klasens, die een jaar eerder tot museumdirecteur was benoemd, nam zich voor om de Deir Alla-expeditie in het museum werk- en opslagruimte te verschaffen. Nadat hij alle mogelijkheden zorgvuldig was nagegaan,

322-10 H.J. Franken, Leiden.

G 1 Daar de Commissie het gewent acht, dat Nederlanders praktijkervaring opdoen van archeologische opgravingen, adviseert zij tot verstrekking van het subsidie.

322-10 Dr. H.J. Franken, Opgraving in Jericho.

Het verzoek van de heer Franken om voor de derde maal aan een opgraving in Jericho deel te nemen werd afgewezen in verband met de politieke situatie ter plaatse. Thans is echter gebleken, dat deze campagne, die de laatste is welke onder leiding van Miss Kenyon zal plaatsvinden, op uitnodiging van de regering van Jordanië toch zal doorgaan. Gezien de gunstige adviezen van de commissie en het feit, dat de mogelijkheid bestaat dat de heer Franken hier later zelfstandig zal kunnen werken, besluit het bestuur alsnog een subsidie van f 3.250,- toe te kennen.

Afb. 3.4: In interne memo's beargumenteert ZWO waarom Franken een subsidie voor deelname aan de Jericho-opgraving krijgt.

kwam hij echter tot de conclusie dat dit niet op korte termijn kon worden gerealiseerd. Desalniettemin juichte Franken de intensieve samenwerking met het RMO toe, aangezien dit de basis van de expeditie in Nederland verstevigde. Dit was immers een van de condities die ZWO aan de financiering van de expeditie had gesteld.

Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO)

De samenwerking tussen De Boer en Franken enerzijds en ZWO anderzijds was niet nieuw. Al in 1953 had de onderzoeksorganisatie voor hen een trip naar het Midden-Oosten gesubsidieerd die in het teken stond van Palestijnse archeologie. Tijdens die reis van drie maanden bezochten ze vele archeologische sites, wisselden van gedachten met archeologen en bekeken museumcollecties. Daarnaast sponsorde ZWO in de jaren vijftig driemaal de deelname van Franken aan de opgravingen te Tell es-Sultan en bracht een door ZWO gefinancierde voorbereidingsreis Franken in augustus 1959 opnieuw naar de Jordaanvallei en Deir Alla. Dit alles was een stevige basis voor de langdurige samenwerking tussen Franken en ZWO die zou volgen.

Wat was de reden dat ZWO herhaaldelijk investeerde in de archeologische activiteiten van Franken in het Midden-Oosten? Welk strategisch doel beoogde de onderzoeksorganisatie hiermee te realiseren? De toelichting die ZWO gaf op de toekenning van de subsidieaanvragen voor Frankens deelname aan de Jericho-opgravingen, maakt veel duidelijk. De commissie die zich over de aanvragen boog, achtte het wenselijk dat een Nederlander praktijkervaring opdeed op een archeologische opgraving in het buitenland. Voor de langere termijn sprak de commissie de hoop uit dat Franken later zelfstandig zou kunnen gaan graven in de regio.

Het initiatief voor een Nederlandse archeologische campagne in Jordanië werd in 1959 door de onderzoeksorganisatie dan ook positief ontvangen. De opgraving kon als vast opleidingscentrum fungeren, waar studenten archeologische ervaring in het bui-

tenland konden opdoen. Zo konden archeologen opgeleid worden die in staat waren om volwaardig deel te nemen aan buitenlandse expedities.

Een van de voorwaarden die ZWO aan de subsidiëring stelde, was dan ook de inzet van studenten in het veld. Daar had Franken rekening mee gehouden. In een Memorandum aan de Faculteit der Godgeleerdheid van 26 november 1959 zette hij zijn visie hierover uiteen. Studenten die aan de opgraving wilden deelnemen, werden geacht om in het collegejaar 1960-1961 een korte theoretische cursus Palestijnse Oudheidkunde te volgen en tevens enkele weken archeologische praktijkervaring op te doen in Nederland. Franken vond dat theologiestudenten alleen konden deelnemen als zij hun kandidaatsexamen hadden behaald en tijdens hun doctoraalstudie aan archeologische vraagstukken werkten. Deelname was niet uitsluitend voorbehouden aan studenten van de studie Oude Testament; ook studenten Nieuwe Testament of van de vroegchristelijke periode konden in aanmerking komen. Franken verwachtte dat er in de toekomst ook studenten Europese prehistorie zouden meedoen aan de expeditie.

Een andere voorwaarde die ZWO stelde, was dat de expeditie een Nederlands project zou zijn en niet alleen een Leidse onderneming. De onderzoeksorganisatie had dan ook bezwaar tegen de door Franken in publicaties gebruikte formulering dat de *'expeditie onder auspiciën van de Theologische Faculteit Leiden'* stond. In een brief aan de faculteit erkende Franken dat de leden van het expeditieteam en de instituten die betrokken waren bij het verdere onderzoek, niet alleen afkomstig waren uit Leiden, maar stelde ook vast dat de subsidie officieel aan de Leidse Faculteit der Godgeleerdheid was gegeven en dat het vak Palestijnse Oudheidkunde alleen in Leiden werd gedoceerd.

Aangezien met name bij de professoren archeologie Glasbergen (Amsterdam) en Waterbolk (Groningen) vóór aanvang van de expeditie grote twijfel bestond of het onderzoek wel zou worden uitgevoerd *'volgens moderne eisen'*, verzocht ZWO Franken om met hen in gesprek te gaan. Daarnaast verwachtte ZWO dat tijdens deze ontmoeting de mogelijkheden tot samenwerking met Amsterdam en Groningen zouden worden verkend. Uiteindelijk werd afgesproken dat na afloop van het eerste seizoen het opgravingsverslag ter beoordeling zou worden voorgelegd aan Glasbergen en Waterbolk. Bovendien zouden medewerkers en studenten van hen aan de opgraving kunnen deelnemen.¹¹

Om negatieve geluiden binnen de archeologische wereld in Nederland over de Deir Alla-expeditie tot het minimum te reduceren en om te voorkomen dat de expeditie een uitsluitend Leidse onderneming zou worden, eiste ZWO nadrukkelijk de beslissingsbevoegdheid op over de samenstelling van het expeditieteam. In de jaarlijkse subsidieaanvragen moest Franken duidelijk maken wie er zouden deelnemen en waarom. Als er personeelswijzigingen waren, moesten deze worden gemeld. In een enkel geval kostte

11 Voor het eerste seizoen bleken er geen studenten uit Groningen of Amsterdam beschikbaar te zijn, maar een jaar later reisden er drie studenten uit Amsterdam af naar Deir Alla. Ook zou de belangrijkste assistent van Glasbergen in 1961 deelnemen aan de opgraving, en kreeg in 1964 een andere assistent van hem de leiding over een deel van de opgraving. In overleg met hoogleraar statistiek Jan Hemelrijk (Universiteit van Amsterdam) werd een van zijn medewerkers ingezet voor de verwerking van statistische gegevens. Toen Franken vond dat het tekenwerk, dat werd verzorgd door een tekenaar van het Prehistorisch Instituut in Leiden, te langzaam ging, kreeg hij van ZWO toestemming om een voormalige medewerker van Waterbolk in te huren.

Afb. 3.5: Tjalling Waterbolk in 1967. (Archief Gemeente Westerveld / Historische Vereniging Havelte e.o.)

het hem enige moeite om het ZWO-bestuur te overtuigen van de geschiktheid van de voorgestelde kandidaat; soms kwam de onderzoeksorganisatie zelf met voorstellen.

Kon de samenwerking tussen de archeologen van verschillende universiteiten in de beginjaren van de expeditie nog als enigszins kunstmatig en geregisseerd worden beschouwd, na verloop van tijd ontwikkelde zich een positievere houding ten opzichte van een dergelijke samenwerking. In 1964 nam Waterbolk twee weken deel aan de opgraving, en dit lijkt de werkrelatie tussen hem en Franken een nieuw elan te hebben gegeven (zie verder hoofdstuk 4).¹²

Waterbolk had in twee weken tijd een goed overzicht van de opgraving gekregen, met al haar uitdagingen, en had ingezien dat een opgraving in het Midden-Oosten op veel punten verschilde van een opgraving in Noordwest-Europa. Tot grote opluchting van Franken onderschreef Waterbolk in grote lijnen de opzet en uitvoering van het project. In zijn verslag van het graafseizoen 1964 schreef Franken:

'Ik zie de betekenis van dit bezoek thans voornamelijk hierin, dat er thans voor het eerst een discussiepartner in Nederland is die een heldere voorstelling heeft van de expeditie en van de wijze, waarop ik tracht allerlei problemen op te lossen, met

12 In eerste instantie zou prof. van Es – vanaf 1965 directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek – afreizen naar Deir Alla om daar gedetailleerd onderzoek te verrichten naar de semi-nomaden uit de vroege IJzertijd. Toen bleek dat hij was verhinderd, nodigde Franken Waterbolk uit om ter plaatse 'enkele algemene kwesties van belang' met hem te bespreken.

name de archeologische. [...] Het ietwat hinderlijke gepraat over “Engelse methode van Franken” en dergelijke is nu tenminste in een eerlijke discussie gekomen en naar ik meen geheel opgehelderd.’

Met deze discussiepartner kon en wilde Franken in de toekomst vaker archeologische vraagstukken bespreken. Hij zou graag tot nauwe samenwerking met Groningen komen, omdat ‘daar gezien wordt wat de toekomst van de archeologie moet zijn.’ In 1964 schreef hij in zijn aantekeningen dat hij niet meer de intentie had om Palestijnse Oudheden in Leiden uit te bouwen tot een instituut. Hij wilde ofwel als docent bij Theologie blijven maar dan ‘met een flinke studiecollectie voor Bijbelse oudheden’, of hij wilde zich aansluiten bij ‘een algemeen universitair archeologisch instituut met behoorlijke staf voor modern onderzoek.’¹³

Van samenwerken met Amsterdam verwachtte Franken niet veel. Hij dacht dat het ‘rigide systeem’ van Amsterdam een opgraving als Deir Alla niet zou kunnen uitvoeren, en was van mening dat hij veel hogere eisen stelde aan de kwaliteit van het werk van de technische staf dan men gewend was.

In Groningen was men echter al een eind op weg met het vormen van een instituut met een uitgebreide staf. Franken concludeerde in zijn notities dan ook dat hij, zolang er in Leiden geen instituut zou komen, graag zijn materiaal naar Groningen zou sturen, en dat hij medewerkers van Groningen voor kortere of langere tijd wilde laten deelnemen aan de expeditie.

Op zijn beurt koesterde Waterbolk de hoop dat de Deir Alla-expeditie in 1965 zou worden gecontinueerd.¹⁴ In februari 1964 schreef hij in zijn verslag aan ZWO dat ‘als de Nederlandse prehistorici de mogelijkheden die het Nabije Oosten biedt voor hun studies binnen hun gezichtsveld zouden trekken, dan ligt er een kapitaal aan ervaring in de Deir Alla-onderneming.’

Publicaties

ZWO verwachtte van de Deir Alla-expeditie een uitgebreide publicatie van de onderzoeksresultaten. Er was afgesproken dat het manuscript eind oktober 1965 persklaar zou worden aangeleverd. In juli 1965 ontving Franken van ZWO nog fl. 2.500 extra ten behoeve van assistentie bij de uitwerking van de gegevens. Deze publicatie was van groot belang, aangezien Bannier, de directeur van ZWO, het manuscript bij de behandeling van Frankens subsidieaanvraag voor de continuering van de expeditie wilde voorleggen aan het ZWO-bestuur. Het werd iets later: het manuscript over het eerste deel over de resultaten van de opgraving was, afgezien van de tekeningen, in augustus 1966 gereed, en het boek *Excavations at Tell Deir Alla Volume I, A Stratigraphical and Analytical Study of the Early Iron Age Pottery* verscheen uiteindelijk in 1969.

Besloten was al om te wachten met het schrijven van het tweede deel, over de tempel uit de Late Bronstijd, totdat er een beslissing was genomen over het al dan

13 In Leiden bestond zo’n ‘algemeen universitair archeologisch instituut’ echter nog niet. Palestijnse Oudheden verhuisde uiteindelijk van de Faculteit van Godgeleerdheid naar de Faculteit der Letteren, waar meerdere archeologische afdelingen onder vielen, zoals Klassieke Archeologie en Assyriologie. Toen in Leiden de Faculteit der Archeologie werd opgericht, sloten alle archeologie-secties van Letteren zich daarbij aan.

14 ZWO had eerder aangegeven de expeditie tot en met het graafseizoen van 1964 te willen financieren.

niet voortzetten van de opgravingen. Immers, indien besloten werd om de expeditie te continueren, was het niet zinvol om nu al te gaan werken aan een nieuwe publicatie. Dit tweede deel – *Excavations at Tell Deir Alla; The Late Bronze Age Sanctuary* – werd in 1992 gepubliceerd.

Financiële ondersteuning

De onderzoeksorganisatie droeg niet alleen zorg voor het financiële draagvlak van de expeditie, maar bood ook ondersteuning bij logistieke ‘uitdagingen’ die tijdens de voorbereidingen of de opgraving zelf ontstonden, zoals blijkt uit de correspondentie tussen de expeditieleiding en ZWO.

Het ging bij de financiële ondersteuning niet om bescheiden bedragen. Voor het eerste seizoen werd een subsidie aangevraagd van fl. 40.000, het equivalent van zo’n €122.000 vandaag de dag. Tot grote vreugde van Franken ontving hij op 3 december 1959 van ZWO het bericht dat ‘*het Bestuur van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek besloten heeft Uw verzoek om subsidie voor een opgraving in Palestina in te willigen.*’ ZWO ging nog een stap verder door te stellen dat de ingediende begroting niet geheel realistisch was:

‘Bij de beoordeling van het door U aangevraagde bedrag heeft het Bestuur overwogen, dat op enige punten de door U voorgelegde begroting te krap lijkt te zijn en dat de mogelijkheid moet worden opengehouden voor enige door U nog niet voorziene kosten, zoals een bezoek aan de opgraving door een Nederlandse archeoloog ter bespreking met U van de plannen voor de volgende jaren, een bezoek ter plaatse van een of meer deskundigen ter bestudering van opgegraven voorwerpen en de eventuele medewerking gedurende korte tijd van een personeelslid van het bureau van Z.W.O. Bovendien lijkt het het Bestuur verstandig U niet te veel afhankelijk te laten zijn van materiaal dat geleend moet worden, voor zover dit voorwerpen betreft die ook bij de volgende campagnes of bij andere expedities gebruikt kunnen worden. Met het oog op een en ander heeft het Bestuur het subsidie voorlopig bepaald op fl. 50.000,-.’

Hoewel de subsidie dus met fl. 10.000 werd verhoogd, bleken de financiële middelen voor dat seizoen toch niet voldoende. Vier weken na de start van de campagne meldde Franken vanuit Deir Alla aan ZWO dat ze, vanwege diverse tegenslagen, niet zouden uitkomen met het toegekende bedrag. Allereerst was het kamp- en opgravingsmateriaal, opgestuurd vanuit Nederland, met meer dan een week vertraging in Beirut aangekomen. Hierdoor waren extra hotelkosten gemaakt en moest Ben Otker, een medewerker van ZWO die bij het begin van de campagne aanwezig was, een extra reis naar Beirut maken om het doorsturen van de goederen te bespoedigen. Aangezien Otker daarvoor de Landrover nodig had, moesten er voor de vijf expeditieleden die op 3 januari 1960 met de boot in Beirut aankwamen, een taxi worden gehuurd om ze naar Deir Alla te brengen. Dit bracht ook nog twee onvoorziene hotelovernachtingen voor de groep met zich mee. Terwijl aan Franken was beloofd dat doorzending van de goederen van Beirut naar Deir Alla maar vijf dagen in beslag zou nemen, kwam Otker er nu achter dat voor het geplande transport per vrachtwagen toestemming nodig was van de Syrische overheid. Voor de aanvraag daarvan stond doorgaans al tien dagen. Om

NEDERLANDSE ORGANISATIE VOOR ZUIVER-WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK

DOSSIER322-19
CORR. No. ...85944.

TELEFOON 115721*
POSTREK. 177018

LANGE VOORHOUT 46
'S-GRAVENHAGE

's-Gravenhage, 3 december 1959.

Dr. H.J. Franken,
Marelaan 18,
OEGSTGEEST.

Het is mij een genoegen U te kunnen mededelen, dat het Bestuur van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek besloten heeft Uw verzoek om subsidie voor een opgraving in Palestina in te willigen. Het heeft daarbij kennisgenomen van de besprekingen, die U met de Directeur van Z.W.O., alsmede met de hoogleraren Glasbergen en Waterbolk hebt gehad, en het sluit zich aan bij de gevolgtrekkingen uit die besprekingen. In het bijzonder stelt het Bestuur vast, dat pas na de eerste campagne in 1960 kan worden vastgesteld of de opgraving in zijn geheel zal worden uitgevoerd, over hoeveel jaren deze zich zal uitstrekken en hoe de samenstelling van de groep van Uw medewerkers dan zal zijn.

Bij de beoordeling van het door U gevraagde bedrag heeft het Bestuur overwogen, dat op enige punten de door U voorgelegde begroting te krap lijkt te zijn en dat de mogelijkheid moet worden opgehouden voor enige door U nog niet voorziene kosten, zoals een bezoek aan de opgraving door een Nederlandse archeoloog ter bespreking met U van de plannen voor de volgende jaren, een bezoek ter plaatse van een of meer deskundigen ter bestudering van opgegraven voorwerpen en de eventuele medewerking gedurende korte tijd van een personeelslid van het bureau van Z.W.O. Bovendien lijkt het het Bestuur verstandig U niet te veel afhankelijk te laten zijn van materiaal dat geleend moet worden, voor zover dit voorwerpen betreft die ook bij volgende campagnes of bij andere expedities

- gebruikt -

GELIEVE BIJ BEANTWOORDING DATUM, DOSSIER EN CORRESPONDENTIENUMMER VAN DEZE BRIEFTE VERMELDEN

*Afb. 3.6:
Toekenning van
de subsidie door
ZWO voor het
opgraafseizoen
1960.*

de opgelopen vertering te beperken, besloot Otker om het transport via de spoorwegen te laten verlopen; dit zou maar zeven dagen kosten. Echter, de expeditie moest dan wel voor een volle treinwagon betalen, dat wil zeggen voor 6,5 ton, terwijl hun vracht 'slechts' 3,5 ton bedroeg. Aangezien het team door deze problemen een tekort aan materiaal had bij de start van de opgraving, besloot Franken om gereedschap en extra tenten bij de buitenslandse archeologische instituten te lenen en uit Jeruzalem te laten overkomen. Ander materiaal moest worden gekocht. Bovendien liepen door het regelwerk ook de telefoon- en telegramkosten op.

Vanwege dit dreigende financieel tekort kwamen de onderzoeksdoelen van het eerste opgraafseizoen in gevaar, tenzij ZWO financieel zou bijspringen. De onderzoeksorganisatie gaf gehoor aan deze noodkreet en maakte extra geld over – in een brief aan Franken noemt De Boer een bedrag van fl. 17.000 – waardoor het opgraafseizoen volgens plan kon worden afgerond.

De financiering door ZWO werd na het eerste opgravingsjaar gecontinueerd, en de hoogte van de bedragen was vrij constant: in 1961 ontving de expeditie fl. 50.000, in

gebruikt kunnen worden. Met het oog op een en ander heeft het Bestuur het subsidie voorlopig bepaald op f 50.000,-. Voor de besteding daarvan zal door de Administrateur van Z.W.O. met U, onder uiteindelijke goedkeuring van de Directeur, de door U ingediende begroting worden herzien.

De Administrateur zal U verder op de hoogte stellen van de voorwaarden, waaraan onze subsidieverleningen onderworpen zijn en hij zal verder met U alle nodige regelingen treffen. Ik verzoek U ons te laten weten of U dit subsidie aanvaardt.

Namens het Bestuur der Ned. Org. voor
Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek,
De Secretaris,

J.H. Banner.

B/R

1962 fl. 45.000, en in 1964 fl. 48.000. In 1963 vond er geen opgraving plaats, maar werd er gewerkt aan de publicatie van de ijzertijdlagen.

Bij de subsidietoekenning voor het opgraafseizoen van 1964 gaf ZWO te kennen dat dit de laatste financiële ondersteuning zou zijn voor de expeditie. Daarop diende Franken een jaar later bij ZWO een verzoek in om 'een onderzoek met nieuwe doelstelling op de ruïneheuvel tell Deir Alla in Jordanië te subsidiëren.' De kosten voor deze nieuwe onderneming, die minstens vijf graafseizoenen zou beslaan, schatte hij op meer dan fl. 900.000! Om zich te verzekeren van goed geschoolde expeditieleden zag Franken zich genoodzaakt om in het jaar 1966 te investeren in het werven en trainen van technische medewerkers, zodat in 1967 daadwerkelijk met het veldwerk kon worden gestart. De begroting voor alleen al deze twee jaren beraamde Franken op respectievelijk fl. 55.180 en fl. 116.492. Forse bedragen! Het is dan ook niet vreemd dat Franken in 1973 stelde dat ZWO tot aan dat moment anderhalf miljoen gulden in de Palestijnse Oudheidkunde had geïnvesteerd; het equivalent van bijna tweeënhalf miljoen euro vandaag de dag.

Afb. 3.7: Franken met lokale opgravers in Deir Alla. (Foto Terry Ball)

Een aanzienlijk deel van het aangevraagde budget was gereserveerd voor salariskosten. Van de fl. 900.000 die Franken nodig achtte voor een nieuwe expeditie naar Deir Alla, zou een derde deel bestemd zijn voor de salariëring van technische medewerkers. Voor het graafseizoen van 1967 werd fl. 40.000 (34% van het begrote budget) gereserveerd voor het loon van vier *'technische medewerkers in vaste dienst'*, te weten een veldtekenaar, voorwerpentekenaar, fotograaf en restaurateur. De negen *'niet-gesalarieerde technische medewerkers'* – de studenten – ontvingen ieder fl. 67 *'zakgeld'*. Daarnaast had ieder staflid recht op fl. 14 vakantietoeslag.

De hoogte van het loon van het Arabisch personeel, zoals de tell-werkers en het kamppersoneel, was afhankelijk van de verantwoordelijkheid en de expertise die een functie vereiste.¹⁵ Zo bedroeg het salaris van de vertegenwoordiger van het Jordaanse Departement van Oudheden in 1960 fl. 6 per dag, een vergoeding die in 1967 was gestegen tot fl. 10 per dag. De voorman op de tell verdiende ook fl. 10 per dag, terwijl de ervaren *'Jericho-gravers'* fl. 7,50 kregen. Bij de *'gewone gravers'* werd een onderverdeling gemaakt tussen *'hakkers'* (mannen die met de hak de grond losmaakten), volwassen mandenvullers en jonge mandendragers, die respectievelijk fl. 4, fl. 3,50 en fl. 3 per dag ontvingen. Bij het kamppersoneel verdiende de eerste kok fl. 10 en de hulpkok fl. 6 per dag. De strijker van de was ontving dagelijks fl. 5,33, de kampknecht fl. 5, de wasvrouw en nachtwaker beide fl. 4, en de waterdrager fl. 3.

15 De salarisbegroting was vanzelfsprekend niet alleen afhankelijk van de kwaliteit, maar ook van de kwantiteit. In 1964 werden 52 arbeiders door de expeditie aangenomen, en in 1967 waren dat er al 85. Bij dit laatste aantal merkte Franken droeg op dat dit 25 arbeiders meer waren dan oorspronkelijk de bedoeling was.

Afb. 3.8: Het opzetten van het tentenkamp in 1960 met de door ZWO gesponsorde tenten, de Landrover en de uitrusting. De Volkswagenkever is eigendom van Lucas Grollenberg. (Foto Lucas Grollenberg)

Naast de lonen financierde ZWO ook de materiële kosten van de expeditie. Hieronder vielen ten eerste de reis- en verblijfskosten van de staf. Over het algemeen reisden de expeditieleden per trein naar Italië of Griekenland, vandaar per boot naar Beirut en dan per taxi naar Deir Alla. Franken en zijn vrouw reisden meestal met de door ZWO beschikbaar gestelde Landrover over land. De totale reiskosten bedroegen in 1961 fl. 17.520 (21% van de begroting) en in 1967 fl. 19.960 (17% van de begroting). Voor de dagelijkse kosten in het kamp (voornamelijk eten en drinken) was een bedrag opgenomen dat opliep van fl. 6 per dag voor het hele team in 1961 tot fl. 8 per dag in 1967; dit bedrag besloeg in die jaren slechts 14% van de begroting.

Verder eiste het Jordaanse Departement van Oudheden een borg van 300 JD¹⁶ voor de publicatie van de onderzoeksresultaten. Daarnaast moest jaarlijks over de huurkos-

16 In de jaren vijftig was één Jordaanse dinar ongeveer tien Nederlandse guldens waard.

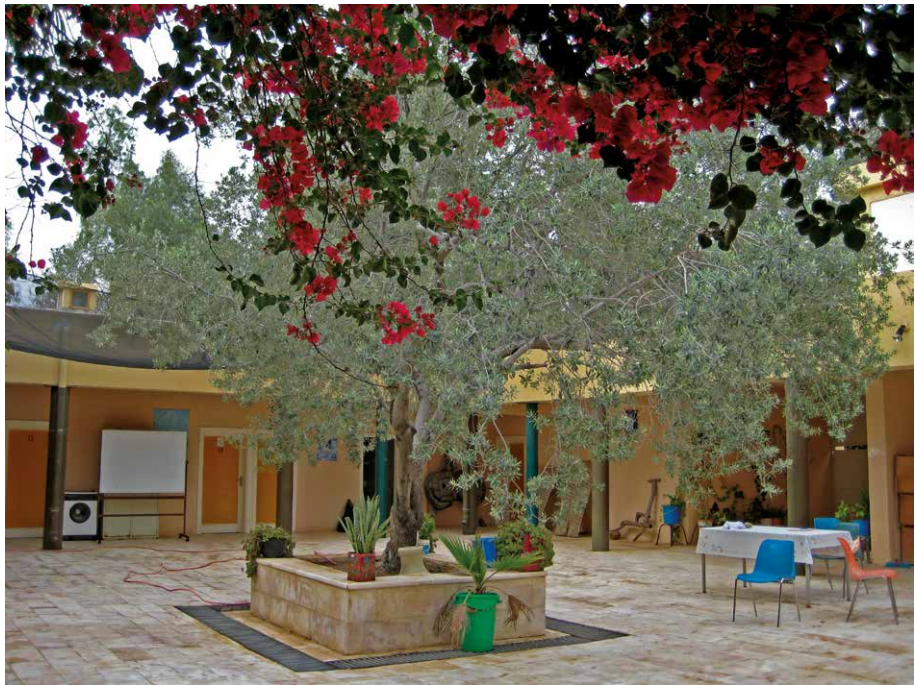

Afb. 3.9: Het nieuwe opgravingshuis in 1982. Het staat op de plek waar eerder het tentenkamp stond. Vergelijk afb. 1.13. (Foto Cees Franken-Burggraaff)

ten worden onderhandeld met de eigenaar van het land waarop de tell zich bevond. De expeditie had ook te maken met kosten van het tentenkamp zelf. Met name in het eerste graafseizoen waren deze kosten aanzienlijk, omdat toen de hele uitrusting – tenten, graafwerktuigen, camera's, etc. – moest worden aangeschaft. Daarbij kwam dat ZWO had besloten om de meeste zaken in Nederland te kopen om ze vervolgens op transport naar Deir Alla te zetten. Dit bleek een kostbare beslissing te zijn, en Franken verbeet zich dan ook toen hij al aan het begin van het eerste graafseizoen met een begrotingstekort kampte. In een brief van 24 januari 1960 vertrouwde hij De Boer het volgende toe:

'Je weet dat er in Nederland veel geld is uitgegeven. ZWO wilde de expeditie geheel Nederlands uitrusten. Otker heeft daar uitvoerig zijn best voor gedaan. Van alles 't beste. Het was veel economischer geweest indien we hier [in Jordanië] 't meeste hadden gekocht, maar dat was, om begrijpelijke redenen, tegen ZWO's bedoeling en mogelijkheden.'

Bij het kampmateriaal dat ZWO leverde, zaten enkele grote tenten die als slaapplea-
sen en werkruimten fungeerden. Dit was echter een noodoplossing. Oorspronkelijk
was Franken van plan om een opgravingshuis te bouwen met verschillende werkruim-
ten. Het huis zou worden opgetrokken van in de zon gedroogde kleitichels in de zoge-
naamde bijenkorfstijl: een reeks kamers met koepelvormige daken. De kosten werden
beraamd op fl. 150 per kamer, inclusief een cementen vloer. ZWO zou nog voordat
de expeditie van start ging, geld overmaken om de tichelmaker aan het werk te zetten.

Afb. 3.10: De binnenplaats van het nieuwe opgravingshuis in 2009. (Foto Margreet Steiner)

Echter, de onderhandelingen met de landeigenaar verliepen stroef, waardoor de bouw van het huis steeds werd uitgesteld; het zou uiteindelijk pas in 1982 (!) worden gebouwd. De door ZWO geleverde tenten boden nu uitkomst.

Naast tenten stelde ZWO ook een Landrover beschikbaar en schafte graafwerktuigen (houwelen, schoppen en troffels), meetinstrumenten en een Linhoff-camera voor plaat- en vlakfilm 13x18 aan. Bovendien werden jaarlijks reparatie- en vervangingskosten voor het materiaal begroot. In 1961 was dit fl. 3.450 en in 1967 fl. 7.000.

In bijzondere situaties werden ook onvoorziene kosten door de onderzoeksorganisatie vergoed. Een mooi voorbeeld hiervan dateert van dinsdag 28 maart 1967. Het kantoor van ZWO in Den Haag ontving die ochtend vanuit Deir Alla een telegram met de tekst: *'Send 300 sheet infrared 13x18 film with mrs Van der Waals travelling with KL507 this Friday. Franken.'*

Er waren op de tell fragmenten kalkpleister gevonden, met een met inkt beschreven tekst in rode en zwarte kleuren: de zogeheten Bileam-tekst (zie verder hoofdstuk 4). Het was Franken niet gelukt om in de regio genoeg infrarood-materiaal te vinden – vandaar de noodkreet richting Den Haag. Dat bleek een lastig verzoek te zijn. Niet alleen was het ook in Nederland moeilijk om dergelijke hoeveelheden van dit materiaal snel bijeen te brengen, er waren ook andere problemen. Zo moest er bijvoorbeeld een koelkast worden aangeschaft, aangezien het infrarood-materiaal warmtegevoelig was. Echter, de kans was vrij groot dat de niet optimale stroomvoorziening in Jordanië dan roet in het eten zou gooien. Het moest dus een koelkast zijn die op gasflessen werkte. Maar door de luchtvaartmaatschappijen werd vervoer van gasflessen niet toegestaan. Vandaar dat uiteindelijk toch werd gekozen voor een koelkast op elektriciteit, maar

مصلحة البريد والهاتف في المملكة الاردنية الهاشمية		المصدر	نظام التاريخ
إبرقت المكتب	يوقع على هذه التليغراف إذا كانت البرقية رسمية	الإشارة	
إلى الأمور	أشهد بأن هذه البرقية هي رسمية وحائدة لمصلحة	الرقم الأصلي	
إبرقتها الأمور	تتوقيع	عدد الكلمات	الاجرة
في تاريخ	تعليمات مصلحة	وقت	فلساً
وقت	الوظيفة	ساعة	الاجرام
ساعة دقيقة		دقيقة	
الإبراق			الحق
To: ZWO the Hague			
Send 300 sheet infrared 13 x 18 film with Mrs Vanderwaals travelling with Kt 507 this Friday Franken			
dit is grijpste bagage			
From	من	تنبيه: إذا لم يرد المرسل إبراقه اسمه وعنوانه يجب أن يكتبها على ظهر هذه الورقة في المحل المخصص لذلك.	
Note: Name and Address of sender if not to be telegraphed should be written in the space provided as the back of this form.			

Afb. 3.11: Het bewuste telegram.

dan een van het absorptie-type met koeling via elektrische elementen. Ondanks deze 'uitdagingen', en dankzij de 164 telefoon-, telegram- en telexberichten die ZWO in nauwelijks drie dagen verzond, arriveerde het infrarood-materiaal op tijd in Deir Alla.

Er werden dus kosten noch moeite gespaard om het probleem op te lossen. In een artikel in het Leids Universiteits Blad van 18 mei 1967 lichtte Otker de beweegredenen van ZWO toe:

'Het budget van de zesde¹⁷ Deir Alla-expeditie beliep ruim fl. 60.000 aan directe kosten. Traagheid of benepenheid aan de kant van ZWO zou het gevaar kunnen inhouden dat het unieke resultaat van de expeditie verloren ging en daarmee in feite die fl.60.000 ook. Maar het gewichtigst van al: het is ontoelaatbaar – ook internationaal gezien – een wetenschappelijke stootroep op het moment suprême in de steek te laten.'

De organisatie in Jordanië

Het organiseren van een expeditie van een dergelijke omvang had niet alleen in Nederland de nodige voeten in de aarde. Ook in Jordanië zelf moesten allerlei zaken worden geregeld met diverse instanties en personen. Op 20 november 1959, enkele dagen voordat ZWO zou beslissen of het al dan niet het eerste graafseizoen zou finan-

17 Hier maakt Otker een vergissing; 1967 was het vijfde opgraafseizoen.

cieren, schreef Franken aan expeditielid Lucas Grollenberg,¹⁸ die zich op dat moment al in Jeruzalem bevond, wat hij moest doen als ZWO positief zou reageren. Hij verzocht Grollenberg om dan zo spoedig mogelijk naar het Departement van Oudheden in Amman te gaan om daar de garantiesom van 300 Jordaanse dinar te betalen. *‘Vraag Awni Dajani’¹⁹ een ontvangstbewijs voor het geld, en een voorlopige bevestiging dat wij de concessie krijgen. Het contract wordt ondertekend als ik in Jordanië ben.’*

Ook werd Grollenberg gevraagd om met Dajani af te reizen naar Deir Alla om daar ter plekke met de landeigenaar de mogelijkheden voor huisvesting voor het expeditie-team te bespreken:

‘Ziet het er naar uit, dat het voor ons huis beoogde land spoedig beschikbaar is, onderhandel dan met de man die Awni kent en die in D.A. woont, over het bouwen van ons huis, en laat hem beginnen tichels te maken. Voordat die droog zijn, kunnen we verder overleggen over de bouw. Ik verwacht niet dat er iets klaar zal zijn als we komen, maar dan moeten we ergens in de directe omgeving de zaak kunnen opzetten.’

Aangezien Franken er al van uitging dat de huisvesting bij het begin van de opgraving nog niet zou zijn gerealiseerd, vroeg hij Grollenberg zo veel mogelijk tenten te verzamelen bij bevriende instituten, zoals de ‘British School of Archaeology in Jerusalem’, maar ook bij het Arabische legioen (tot 1969 de benaming van het Jordaanse leger).

Het Jordaanse Departement van Oudheden

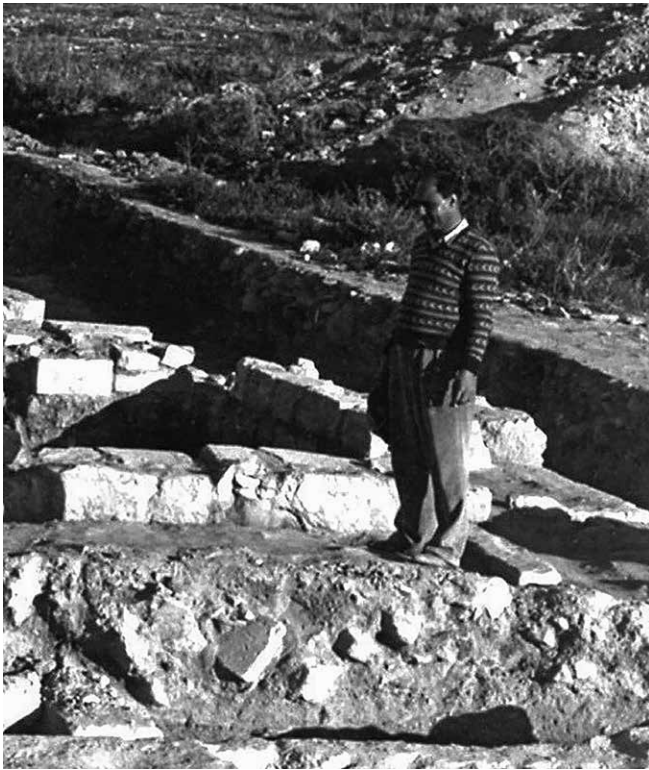
Het was voor een buitenlandse expeditie essentieel om goede betrekkingen te onderhouden met het Departement van Oudheden van Jordanië. Dit verstreekte de opgravingsconcessies en handhaafde de condities waaronder deze concessies werden afgegeven. De relatie tussen Franken en Awni Dajani, vanaf 1959 directeur van het Departement, was zeer goed. Ze hadden elkaar al ontmoet tijdens de studiereis die Franken in 1957 in de Jordaanvallei maakte, toen hij enkele weken mocht verblijven in Dajani’s huis in Jericho. Franken was dan ook content met Dajani’s benoeming tot directeur, zoals hij in een brief aan ZWO over zijn studiereis van 1959 als volgt toelicht:

‘Twee dagen na mijn aankomst in Jeruzalem werd Dr. Awni Dajani benoemd tot Directeur van dit Departement. Onder de huidige omstandigheden is dit de gunstigste situatie, welke zich laat denken. Dr. Dajani is een leerling van Miss K. M. Kenyon, is volledig op de hoogte van moderne opgravingstechnieken,²⁰ is een goed organisator, en tevens buitenlandse expedities welgezind.’

18 De dominicaan Lucas Grollenberg was verbonden aan de ‘École biblique et archéologique française de Jérusalem’.

19 De directeur van het Departement van Oudheden van Jordanië.

20 Hiermee doelt Franken op het stratigrafisch onderzoek zoals die door de Wheeler-Kenyon-methode werd voorgeschreven. Deze archeologische benadering, die door Kathleen Kenyon in de Palestijnse archeologie was geïntroduceerd (zie hoofdstuk 2), werd in de jaren vijftig binnen de archeologische wereld over het algemeen nog argwanend ontvangen. Aangezien zowel Franken als Dajani in de leer waren geweest bij Kenyon, zaten ze wat dit betreft op één lijn.

Afb. 3.12: De directeur van het Departement van Oudheden van Jordanië, Awni Dajani. (Foto Archive of the Israel Antiquities Authority)

Volgens Franken was Dajani enthousiast over een eventuele samenwerking, en op zijn verzoek diende Franken – onder voorbehoud van goedkeuring door ZWO – bij het Departement een aanvraag voor een opgravingsconcessie in. In een brief van 8 december 1959 bevestigt Grollenberg aan Franken dat Dajani ‘*werkelijk zeer vriendelijk en behulpzaam*’ was.

Het Departement trad ook op als bemiddelaar tussen een buitenlandse expeditie en lokale instanties en personen.²¹ De Deir Alla-expeditie had hoofdzakelijk te maken met de eigenaar van het land waarop de tell lag. Vandaar dat Franken al in augustus 1959 een bezoek aan Dajani bracht om te praten over de bouw van een huis of een tentenkamp naast de tell. Deze zegde alle medewerking toe en bood aan om de onderhandelingen met de landeigenaar via zijn Departement te laten lopen. Enkele maanden later bezochten Grollenberg en Dajani dan ook samen Salih Muasher Bey, de landeigenaar, om te onderhandelen over de huisvesting van het expeditieteam.

Voorwaarden

De criteria die het Departement voor een opgravingsconcessie aan een buitenlandse expeditie hanteerde, waren in de Jordaanse wet vastgelegd. De expeditie moest voldoen aan drie voorwaarden. Ten eerste moest de leiding van de expeditie in handen zijn

21 Overigens kon Franken voor bemiddeling ook contact opnemen met Raouf Sa'd Abujaber, die op 30 september 1960 was aangesteld als honorair consul voor Nederland in Amman. Betalingen van ZWO aan landeigenaar Salih Muasher Bey verliepen doorgaans via hem.

van een in het veld getrainde archeoloog. Daarnaast diende er de garantie te zijn dat de expeditie financieel in staat was het beoogde doel te bereiken. Ten slotte eiste men dat er een garantiesom van 300 Jordaanse dinar werd gestort op de rekening van het Departement. Wanneer binnen twee jaar na afloop van de opgravingen de resultaten in boekvorm waren gepubliceerd, werd het geld gerestitueerd.

Naast deze drie voorwaarden had het Departement ook het recht om een van haar ambtenaren als vertegenwoordiger van het Departement aan het team toe te voegen. Dit was ook bij de Deir Alla-expeditie het geval. In eerste instantie werd de man ingedeeld in het team van Diane Kirkbride, dat zich richtte op het onderzoek naar de grafvelden. Maar in het daaropvolgende jaar bepaalde Franken dat het wenselijk was om, ten koste van de Jordaniër, het gravenonderzoek te versterken met een Nederlandse assistent. De afgevaardigde van het Departement werd vervolgens benoemd tot assistent van prof. Hendrik Brunsting. De expeditieleiding was niet altijd tevreden over de toegevoegde vertegenwoordiger. Zo reisde Franken in 1964 naar Amman af om zich bij Dajani te beklagen over de houding en functioneren van de desbetreffende afgevaardigde. Dajani verving de man, tot grote opluchting van Franken.

Een buitenlandse expeditie werd ook geacht om na ieder opgraafseizoen een volledige vondstenregister aan het Departement te overhandigen ten behoeve van de verdeling van de vondsten. De Jordaanse Wet op Oudheden stelde in de jaren zestig dat het Departement het recht had om de belangrijkste vondsten van een opgraving te claimen ten behoeve van zijn musea. De expeditie kreeg ook een aantal vondsten; meestal was de verdeling half-om-half. De opgravingsdirecteur had vervolgens het recht om zijn deel van de vondsten te delen met wie hij wilde. De voorwerpen die door het Departement aan de expeditie werden toegekend, waren bestemd voor de onderwijscollectie van de Rijksuniversiteit Leiden en de museumcollectie van het Rijksmuseum van Oudheden.

Gedurende de looptijd van de Deir Alla-expeditie was het beleid van het Departement wel onderhevig aan veranderingen. In 1965 voerde het ministerie een nieuwe wet in die voor buitenlandse opgravingen grote gevolgen zou hebben. De nieuwe wet verplichtte archeologische expedities om een aanzienlijk bedrag aan het Departement te betalen vanwege hun opgraving. Het beoogde bedrag was afhankelijk van de tijdsperiode waarnaar werd gezocht. De Prehistorie en de Islamitische periode kostten £500, van de Kruisvaardersperiode tot aan de IJzertijd £2000, en de IJzeren Bronstijd zelfs meer dan £2000. Daarnaast verbeterde deze wet de positie van de lokale arbeiders. Het minimumloon werd met 25% verhoogd, en de arbeiders kregen voortaan recht op één vrije dag per week en moesten op deze dag, en op nationale en religieuze feestdagen, volledig worden doorbetaald. Deze beleidswijziging van het Departement had vanzelfsprekend ook gevolgen voor de begroting van de Deir Alla-expeditie.

Landeigenaar Salih Muasher Bey

Het was voor de expeditie van groot belang om een goede relatie te onderhouden met de eigenaar van het land waarop de tell lag. Grootgrondbezitter en voormalig minister Salih Muasher Bey gold in de omgeving van Deir Alla als een invloedrijk man. De verstandhouding met de landeigenaar was meestal moeizaam, en de onderhandelingen verliepen niet altijd zonder strubbelingen. Uit de correspondentie van Franken met ZWO blijkt dat aan Nederlandse zijde vooral irritatie ontstond omdat de landeigenaar

meerdere malen terugkwam op gemaakte afspraken of beweerde dat de afspraken anders waren dan ze door de Nederlanders werden voorgesteld.

Tijdens de ontmoeting die Muasher in december 1959 had met Dajani en Grollenberg, kwam hij met een weloverwogen voorstel. Hij vroeg van de Nederlandse expeditie geen geld voor de aankoop of huur van de tell, en de archeologen kregen toestemming om waar dan ook op de tell te graven. Ook voor het plaatsen van een tentenkamp naast de tell werd geen vergoeding gevraagd, en na afloop van een graafseizoen zou hij zorgdragen voor de opslag van het kampmateriaal. Muasher stelde voor het eerste seizoen zelfs drie kamers gratis beschikbaar, en de expeditieleden mochten vrijelijk gebruik maken van de toiletten in de school die tegenover de kamers lag.

In ruil voor deze gastvrijheid werd van de expeditie verwacht dat ze een waterfilter liet bouwen, dat ook door de dorpelingen gebruikt zou worden (zie hoofdstuk 1). Het opgravingshuis dat de expeditie wilde laten bouwen moest aan de doorgaande weg komen te liggen en zou na afloop van de archeologische campagne aan Muasher toekomen. Daarbij gaf de landeigenaar meteen aan dat hij cementblokken prefereerde boven de gebruikelijke kleitichels. Ten slotte eiste hij een deel van de vondsten op. Behalve de bouw van het waterfilter is geen van deze eisen uiteindelijk ingewilligd.

Toen Franken in 1965 de mogelijkheden verkende voor een vervolg van het Deir Alla-project, stelde Muasher vergelijkbare voorwaarden. Hij eiste dat de stortgrond zou worden vervoerd naar een door hem aan te wijzen plaats op zijn land én met behulp van zijn vrachtwagens. Er moesten zeven ruime kamers aan de doorgaande weg aan de oostkant van de tell worden gebouwd, die tijdens de opgraving door de expeditie gebruikt mochten worden maar na afloop zouden worden overgedragen aan de landeigenaar. Ten derde eiste Muasher een deel van de vondsten op, aangezien de wet – zoals hij stelde – de landeigenaar 25% van het totale aantal vondsten toekende.

Franken ging ook deze keer niet akkoord met het eisenpakket. Hij erkende dat de kosten voor de afvoer van de stortgrond door de expeditie moesten worden gedragen, maar was van mening dat hij dan ook het recht had om hier personen naar eigen keuze voor in te huren. De locatie waar de grond gestort zou worden, moest in onderling overleg worden vastgesteld.

Verder stemde Franken niet in met de door Muasher aangewezen locatie voor de bouw van het opgravingshuis. De ligging aan de weg zou te rumoerig zijn, voorbijkomende toeristen zouden het werk verstoren en er zou te weinig ruimte zijn om alle vondsten en werktuigen op te slaan. Hij deed Muasher een tegenvoorstel, waarbij de expeditie de huidige locatie van het tentenkamp mocht blijven gebruiken, evenals het driekamergebouw dat in 1962 was gebouwd door de landeigenaar. Verder kreeg Muasher toestemming om van de £1000 die hij al eerder van ZWO had ontvangen, vijf kamers te bouwen langs de weg waarvan de expeditie geen gebruik zou maken.

Met de allerlaatste voorwaarde, het ontvangen van een deel van de vondsten, maakte Franken korte metten. Hij herinnerde Muasher eraan dat de Jordaanse Wet op Oudheden alleen spreekt over de rechten van het Departement van Oudheden en de opgravingsdirecteur. De landeigenaar wordt hierbij niet genoemd. Desondanks was Franken bereid om enkele vondsten aan Muasher te schenken, mits deze voorwerpen zouden worden tentoongesteld in het Muasher Hospital in Amman (eigendom van Muashers broer) en ze niet zonder toestemming van het Departement van Oudheden zouden worden verkocht of op andere wijze van de hand gedaan.

Afb. 3.13: De 'British School of Archaeology in Jerusalem' in de jaren zestig. (Foto Riet Versteeg)

De soms wat moeizame onderhandelingen moesten met tact worden gevoerd, aangezien de expeditie afhankelijk was van de toestemming van de landeigenaar. De positie van Muasher werd midden jaren zestig zelfs sterker toen Dajani zijn visie op de wet wijzigde. Was hij in 1962 nog fel gekant tegen elke financiële tegemoetkoming aan grondbezitters in ruil voor het gebruik van hun land voor een opgraving – dit kon immers buitenlandse opgravers ervan weerhouden om in Jordanië te gaan werken – in 1965 erkende hij dat de tell op land stond waar een vreemde niet zonder een contract met de eigenaar mocht opgraven. De landeigenaar had het recht om daar een financiële vergoeding voor te vragen. Kortom, de expeditie bleef afhankelijk van Muasher.

Buitenlandse archeologische instituten

Zoals in hoofdstuk 1 al is opgemerkt, waren er in het midden van de twintigste eeuw vanuit Oost-Jeruzalem drie belangrijke buitenlandse instituten actief in de Palestijnse archeologie. Dat waren de 'American School of Oriental Research', waar archeoloog Paul W. Lapp als directeur fungeerde. Namens de 'École biblique et archéologique française de Jérusalem' was de dominicaanse priester Roland de Vaux verantwoordelijk voor opgravingen in Tell el-Farah (N) en Khirbet Qumran. De 'British School of Archaeology in Jerusalem' werd in die tijd vertegenwoordigd door Kathleen Kenyon. Vanwege zijn reizen door de regio en zijn deelname aan de Jericho-opgravingen was Franken geen onbekende voor de medewerkers van deze instituten. Bovendien bleef hij zijn collega's daar bezoeken tijdens zijn opgravingen in Jordanië, en kwamen zij geregeld op Deir Alla kijken.

Een van de trouwe bezoekers aan de opgraving in Deir Alla was De Vaux. Met enige regelmaat wisselde Franken met hem van gedachten en deed hij, indien nodig, een beroep op diens expertise. Dat gebeurde bijvoorbeeld toen in 1967 de Bileam-tekst werd gevonden (zie hoofdstuk 4). Een van de eersten die op de hoogte werd gesteld, was

Afb. 3.14: De Vaux (met sigaret) op bezoek bij Franken (geheel links).

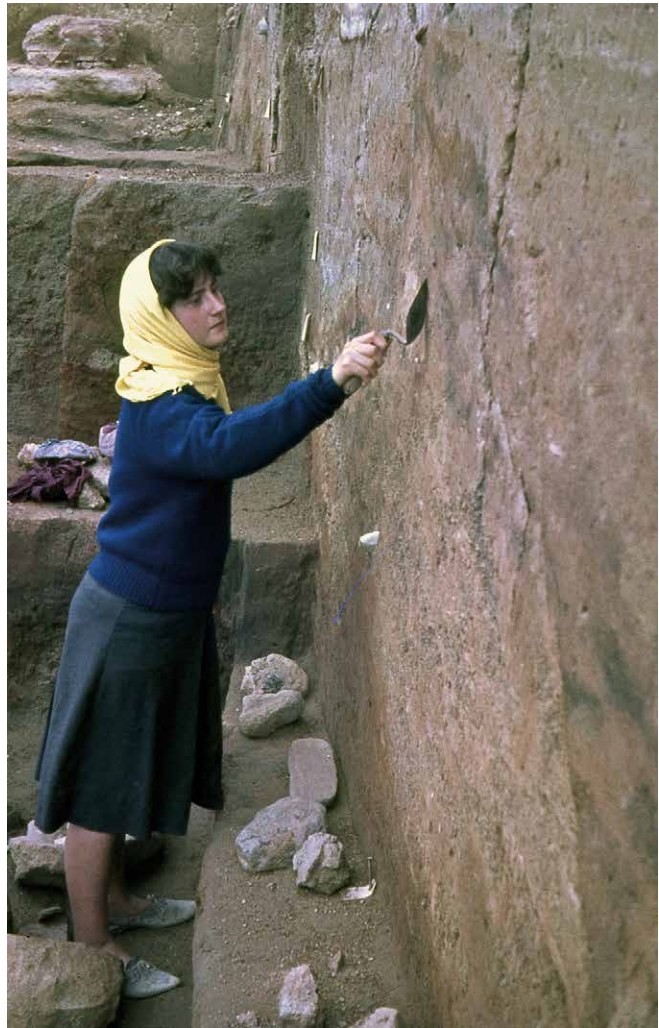
De Vaux, die met de ZWO-landrover in Jeruzalem werd opgehaald om de bijzondere vondst te bekijken en zijn visie hierop te geven.

Een goede verstandhouding had Franken ook met zijn voormalige mentor in Jericho, Kathleen Kenyon, die Deir Alla meerdere malen bezocht. Andere wetenschappers die de opgraving aandeden, waren Gerald Lankester Harding (van 1936 tot 1956 directeur van het Jordaanse Departement van Oudheden), Martin Noth, Paul W. Lapp en James Pritchard. Uiteraard bezocht Franken, meestal in het gezelschap van andere expeditieleden, ook hun opgravingen.

Ook op het gebied van personeelsbezetting was er uitwisseling. Indien mogelijk werden goede werkrachten van elkaar ingehuurd. Zo nam Franken voor het eerste opgraafseizoen diverse ervaren personen in dienst die hij had leren kennen tijdens zijn deelname aan de Jericho-opgraving, onder wie archeologe Diane Kirkbride, tekenaar Terry Ball, studente Renée Lahr en enkele 'Jericho-gravers'.

Ball werd op zijn beurt in 1964 ingehuurd door de Amerikaanse archeoloog Pritchard voor zijn opgraving te Tell es-Sa'idiyeh, en Kenyon nam in 1962 tekenaar Bert Jonk mee naar haar opgraving in Jeruzalem. Dat laatste overkwam ook studente Riet Versteeg, die na haar werk voor Kenyon in Jeruzalem ook zou deelnemen aan de opgravingen te Beidha, die onder leiding stonden van Kirkbride.

Goede onderlinge contacten tussen de instituten resulteerden ook in bruikleenverkeer van kampmateriaal, fotoapparatuur en graaf- en meetinstrumenten. Vandaar dat Franken voorafgaand aan de eerste campagne de mogelijkheden verkende om dergelijke zaken te kunnen lenen voor de Deir Alla-expeditie:

Afb. 3.15: Riet Versteeg aan het werk op de tell. (Foto Riet Versteeg).

‘Het komt mij voor dat wij geen graafinstrumenten (houwelen, schoppen, troffels) moeten lenen, of manden. Al dit materiaal bevindt zich nml. in een zeer slechte staat, en is een voortdurende bron van ergernis. Kamera plus ontwikkeltank, af-drukmachine en andere accessoires kunnen wij vrijwel zeker lenen van de British School. Eveneens hoop ik te kunnen lenen een theodoliet en meetstokken. Zelf zullen wij echter linnen meters moeten hebben, omdat dergelijke veelgebruikte zaken eveneens in slechts staat plegen te verkeren en onnauwkeurig zijn.’

Echter, in de maanden voordat de Deir Alla-expeditie van start ging, was door de British School en de American School of Oriental Research een gecombineerde opgraving uitgevoerd in Petra, terwijl de École biblique in dezelfde periode een opgraving in Tell el-Farah (N) had. In zijn projectplan van 1959 noteerde Franken: *‘Ofschoon men van alle kanten bereid is om materiaal uit te lenen, weet niemand wat er van het veelgebruikte materiaal na afloop van de campagnes uitleenbaar zal zijn.’*

Zoals eerder beschreven besloot ZWO om de materialen voornamelijk in Nederland aan te schaffen en te laten verscheppen naar het Midden-Oosten. Vandaar dat op een gegeven moment vanuit ZWO de vraag kwam wat te doen met de kampspullen als de Deir Alla-expeditie niet zou worden gecontinueerd. Die situatie deed zich voor na het graafseizoen van 1964, toen de campagne door ZWO als afgerond werd beschouwd. De onderzoeksorganisatie was van plan om het materiaal te verkopen en de vraagprijs bedroeg £250. De British School bleek bereid het materiaal te kopen ten behoeve van de opgravingen van Kenyon en Kirkbride. Franken had begrip voor de beweegredenen van ZWO, maar maakte toch bezwaar omdat er geen garantie was dat een toekomstige Nederlandse expeditie deze spullen weer zou kunnen lenen van de Britten. Hij kwam met een tegenvoorstel:

‘Een en ander brengt mij er toe om U [Banner] te verzoeken om voor enige tijd het gehele uitrustingsmateriaal (uitgezonderd het fotografische materiaal) hier te Deir Alla te laten staan, in te stemmen met een eventueel verzoek van de British School om materiaal te lenen op voorwaarde dat het ongeschonden of deugdelijk gerepareerd weer wordt teruggegeven, en dus het materiaal in eigen beheer te houden, totdat duidelijk is dat er in het Nabije Oosten geen gebruik meer van zal worden gemaakt door een Nederlandse onderneming. Ook indien ik geen eigen opgraving heb, zal ik om mijn functie te kunnen blijven vervullen, jaarlijks hier naar toe gaan voor oriëntatie, meewerken met andere expedities, etc. zodat ik de zaak niet alleen kan blijven controleren, maar ook ev. Uw aanwijzingen betreffende verkoop e.d. kan uitvoeren.’

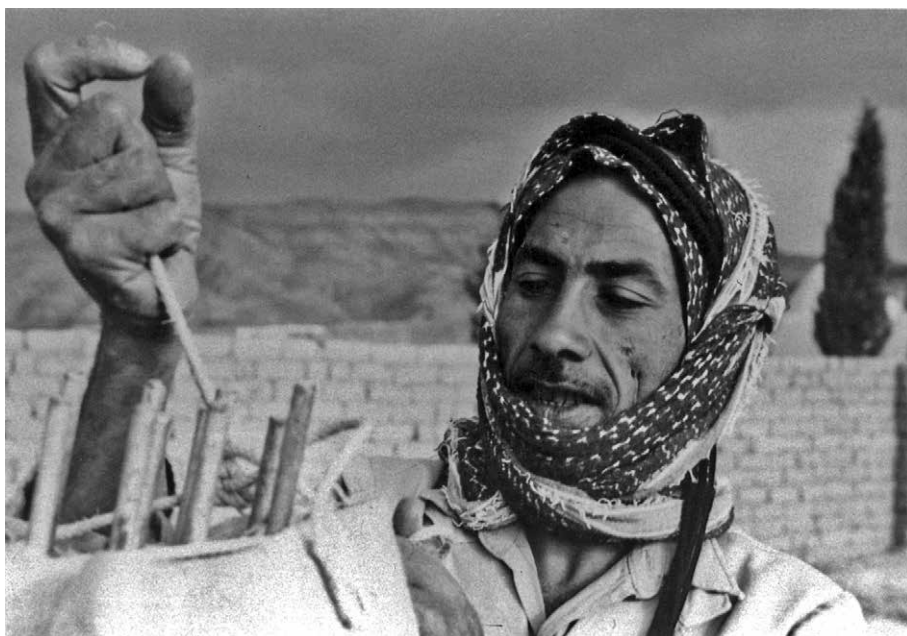
Echter, zover zou het niet komen: de expeditie werd in 1967 gecontinueerd.

Lokale arbeiders

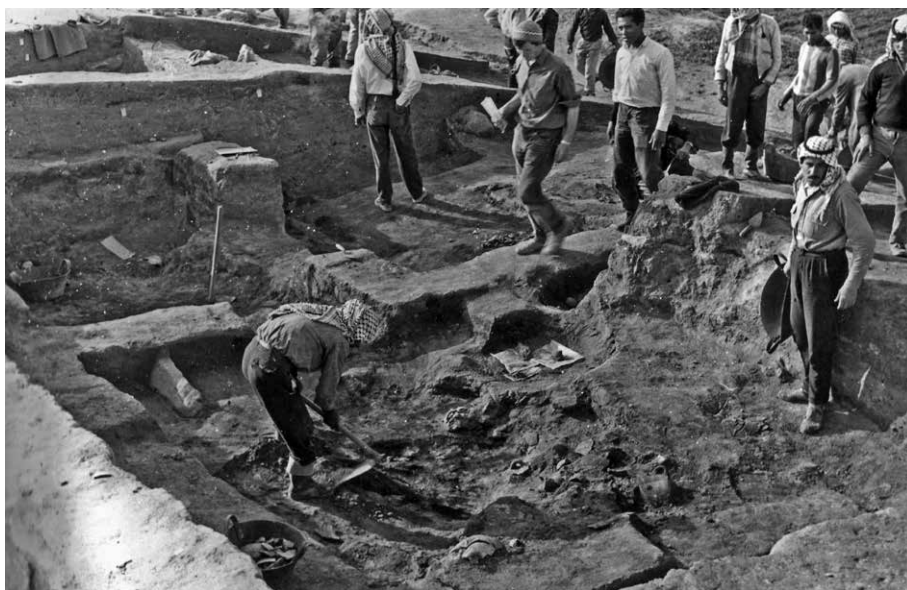
Heel belangrijk waren de mensen die het eigenlijke graafwerk voor hun rekening namen, de lokale arbeiders. Die waren, zoals op alle opgravingen in het Midden-Oosten, in duidelijk hiërarchische groepen ingedeeld. Bovenaan stonden de voorgravers, die met houweeltje en troffel de grond losmaakten en de sporen van bewoning blootlegden, zoals muren, vloeren, broodovens en opslagkuilen. Omdat de hele tell uit dezelfde klei was opgebouwd en het onderscheid tussen de verschillende lagen dus moeilijk was te zien, was dat specialistisch werk. Franken huurde hiervoor de ‘Jericho-gravers’ in, die hij tijdens de opgravingen van Tell es-Sultan had leren kennen als bekwame gravers. Zowel bij buitenlandse archeologen als bij de lokale werkers stonden zij in hoog aanzien. Ali Abdul Rasul, een van de ‘Jericho-gravers’, fungeerde op Deir Alla als voorman en was Frankens rechterhand op de tell.

Daaronder kwamen achtereenvolgens de ‘hakkers’, die met houweel of hak de grond losmaakten van lagen waar minder vondsten in verwacht werden, de volwassen mandenvullers en de jonge mandendragers, die de gevulde manden naar de ‘dump’ brachten.

Franken had in Jericho kennisgemaakt met de Arabische bevolking van de streek, zowel met de oorspronkelijke bewoners van het dorp Jericho, die op de tell werkten, als met de Palestijnse vluchtelingen uit het grote vluchtelingenkamp dat naast de tell was gelegen en waar enkele duizenden mensen woonden. Uit de brieven die hij naar

Afb. 3.16: Voorman Ali Abdul Rasul.

Afb. 3.17: De eerste potten komen tevoorschijn.

PALESTINA - BULLETIN

نشرة فلسطين

REDACTIE EN UITGAVE: HENK FRANKEN & BEN OTKER - VERSCHIJNT ÉÉNMAAL PER VEERTIEN DAGEN
TGM/CABLES: PALBUL - POSTBUS 2311 DEN HAAG - GIRO: 1623077 T.N.V. ADMIN. PALESTINA-BULLETIN

Jrg. II, Nr. 20

28 februari 1970

Bertrand Russell:

De jongste fase van de niet-verklaardel oorlog in hett Midden-Oosten is gebaseerd op een ernstige misrekening. De bombardementsvluchten diep in Egyptisch gebied zullen de burgerbevolking niet tot overgave brengen, maar haar stijven in het besluit weerstand te bieden. Dit is de les van alle andere luchtbombardementen. De Vietnamezen die jarenlang zware Amerikaanse bombardementen hebben moeten verduren, hebben niet geantwoord met capitulatie, maar door het neerschieten van meer vijandelijke toestellen.

voorgaande agressie.

Litho van de Palestijnse schilder-beeldhouwer
Mustapha Al-Hallag (copyright Eduard, Bonsel).

In 1940 weerstonden mijn eigen landgenoten Hitler's bombardementen met ongekende eenheid en vastberadenheid. Om dezelfde reden zullen de huidige Israëliische aanvallen tekortschieten wat hun essentieel doel betreft, maar tezelfdertijd moeten zij krachtig veroordeeld worden door de gehele wereld.

De ontwikkeling van de crisis in het Midden-Oosten is zowel gevaarlijk als instructief. Gedurende meer dan twintig jaren heeft Israël zich uitgebreid met geweld van wapenen. Na elke stap in deze expansie heeft Israël een beroep gedaan op de "rede" en heeft het "onderhandelingen" voorgesteld. Dit is de traditionele rol van de imperialistische macht, omdat hij met de geringste moeilijkheid wil consolideren wat hij met geweld reeds genomen heeft. Elke nieuwe verovering wordt tot nieuwe grondslag voor de voorgestelde onderhandelingen, vanuit een machtspositie, die voorbij

ziet aan het
onrecht van de

De agressie, door Israël
begaan, moet veroordeeld
worden, niet slechts omdat
geen enkele staat het recht

Afb. 3.18: Het Palestina Bulletin van 28 februari 1970.

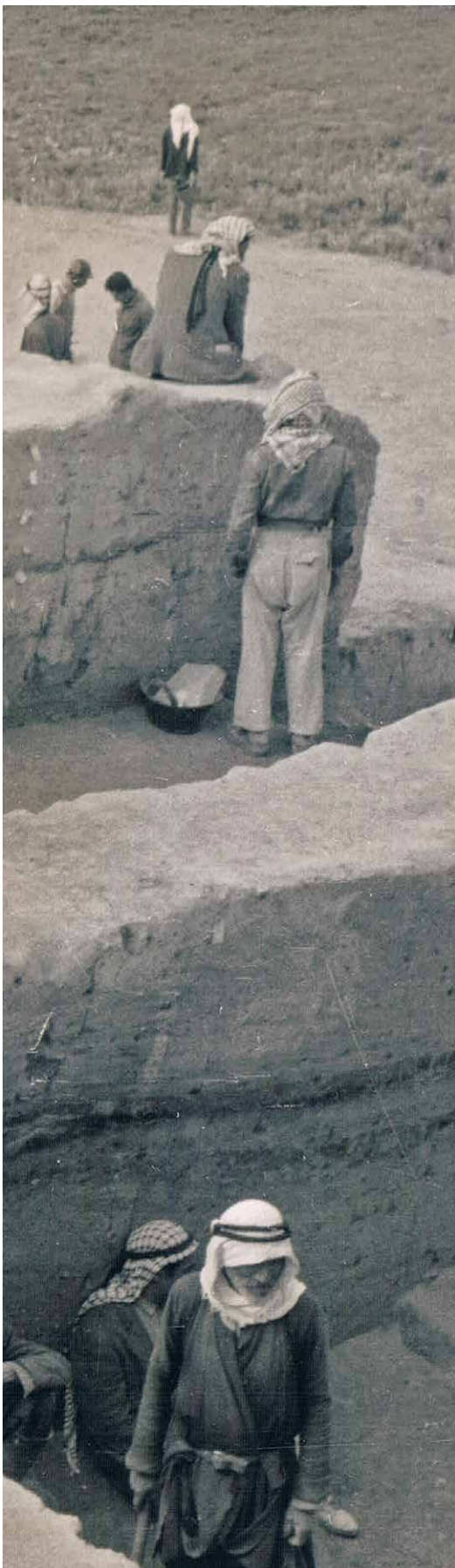
De Boer schreef tijdens de Jericho-opgravingen blijkt dat hij geboeid raakte door de mensen en hun geschiedenis. Hij leerde wat Arabisch, ging bij ze op bezoek, en liet op warme dagen drinken aanrukken in zijn opgravingsvak – tegen de instructies van Kenyon in. Dan werd er thee besteld bij het 'cafeteria' langs de weg en opgedronken diep in het vak, onzichtbaar voor de andere archeologen. Een van de werklui moest dan op wacht staan om te waarschuwen als de grote baas, 'sitt' Kenyon, zou langskomen.

Ook in Deir Alla werkte hij graag met de lokale arbeiders samen, die hem liefkozend 'Abu Simon' noemden, 'Vader van Simon', Frankens oudste zoon.

Zijn interesse in de Arabische cultuur en het lot van de Palestijnen kreeg een impuls door de Zesdaagse oorlog in 1967, toen Israël de Westbank innam, hetgeen een grote stroom vluchtelingen naar Oost-Jordanië tot gevolg had. Samen met Ben Otker, de medewerker van ZWO die in 1960 enkele weken op Deir Alla was geweest, richtte hij in 1969 het Palestina Bulletin op. Dit tweewekelijkse magazine met nieuws over de situatie in Palestina werd door hen beiden volgeschreven en uit eigen zak betaald. Het Bulletin heeft enkele jaren bestaan.

Het mag duidelijk zijn dat het organiseren van de archeologische campagne naar Deir Alla een gecompliceerd proces was. Het onderhouden van goede relaties met de Faculteit der Godgeleerdheid, ZWO, het Jordaanse Departement van Oudheden, landeigenaar Muasher en wetenschappelijke collega's in binnen- en buitenland vergde expertise, energie, creativiteit, geduld en tact. Het was een rol die Henk Franken op het lijf was geschreven.

DEEL 2

DE TELL

De houweel gaat de grond in

Als het veldwerk eindelijk begint, heeft Franken een duidelijk idee in zijn hoofd van wat hem te wachten staat. Hij heeft met opzet een tell uitgekozen die geen grote gebouwen herbergt, en die geen resten vertoont van stadsmuren en grote poorten. Geen paleizen en tempels voor hem, laat staan inscripties en allerlei luxe voorwerpen, geïmporteerd uit verre streken. Wat hij zoekt en denkt op Deir Alla gevonden te hebben, is een doorsnee dorp. Hier woonden onafgebroken boeren en ambachtslieden in eenvoudige huizen. Ze maakten en gebruikten simpele aardewerken potten – precies het soort aardewerk dat Franken wil bestuderen. Hij stuurt aan op een beperkte opgraving waarin hij alleen die bewoningslagen blootlegt die antwoord geven op de onderzoeksvragen die hij zich stelt. Hij kan niet weten dat het allemaal heel anders gaat lopen...

1960 – Start van de opgraving

Op 4 januari 1960 is het zover: de opgraving kan beginnen. Het tentenkamp is opgezet, de staffleden zijn gearriveerd en de lokale arbeiders in dienst genomen. Maar voor het zover was, moest er wel het een en ander gebeuren.

Vorbereidingen

Het jaar 1959 was grotendeels gevuld met de voorbereidingen voor de opgraving, zowel in Nederland als in Jordanië. Verantwoording afleggen over het doel van de opgraving, de gekozen plek en de te volgen methode; de verhoudingen bepalen binnen de Faculteit der Godgeleerdheid in Leiden en met de archeologische gemeenschap in Nederland; een begroting opstellen – dat vergde vele uren praten en schrijven (zie hoofdstuk 3).

In augustus 1959 maakte Franken met subsidie van ZWO een voorbereidingsreis naar Jordanië, zoals in hoofdstuk 3 beschreven, en op 22 november 1959 kende het bestuur van ZWO een subsidie van 50.000 gulden toe. Nu is het zaak de voorbereidingen af te ronden: de reis moet worden gepland, trein-, vlieg- en boottickets gekocht, het garantiebedrag naar Jordanië gestuurd, land voor het tentenkamp worden gehuurd, tenten en graafuitrusting bij elkaar gesprokkeld en de lokale staf ingehuurd. Een gedeelte kan vanuit Nederland worden geregeld, maar veel moet ook ter plekke gebeuren. Franken schrijft op 20 november 1959 een lange brief met instructies aan pater Lucas Grollenberg, die toen voor studie in Jeruzalem verbleef. Het belangrijkste onderwerp was woon- en werkruimte voor de expeditie, zij het een tentenkamp of een nieuw te bouwen huis; desnoods moet er een huis ergens in de buurt gehuurd worden.

Afb. 4.1: Henk Franken en Diana Kirkbride in de omgeving van Deir Alla. Op de achtergrond de Landrover met de Nederlandse en Jordaanse vlag. (Foto Lucas Grollenberg)

Uiteindelijk verblijven de expeditieleden in tenten. Die moesten op last van ZWO in Nederland worden aangeschaft en zijn vervolgens opgestuurd naar Jordanië, tot ergernis van Franken, die het materiaal liever in Jordanië had gekocht. In een interview met Theo Toeboosch in het Archeologie Magazine van 2005 zegt hij daarover: *‘Ze waren zeker bang dat ze in bedoeïententten moesten slapen. O ja, er moest ook nog een Nederlandse vlag mee die iedere dag ceremonieel gehesen en gestreken moest worden. Nou, die gekkigheid hebben we ze snel afgeleerd.’*

Hoe bizar het tentenverhaal was, blijkt uit de volgende anekdote, die Franken eind februari 1960 beschrijft in een brief aan de faculteit in Leiden:

‘Je komt wel eens voor vreemde situaties met bezoekers. Een meneer, in gezelschap van onze landeigenaar, keek kritisch naar onze tenten, en vroeg waar ze vandaan kwamen. Toen ik had uitgelegd dat het geleende tenten waren van ZWO, zei hij: “Waarom koopt u Uw tenten niet van mijn fabriek? Ik importeer het zeildoek uit Nederland.” Daar moest natuurlijk koffie op volgen.’

Afb. 4.2: Franken houdt toezicht op de opbouw van het tentenkamp.

De expeditie krijgt van de landeigenaar drie werkkamers ter beschikking gesteld ‘aan de voet van de tell bij benzinepomp langs de asfaltweg’, aldus Grollenberg in een brief aan zijn ouders. Slechts een van de kamers heeft elektriciteit, afgetapt van het landbouwproefstation

Expeditieteam

Het team bestaat dit eerste opgraafseizoen uit elf mensen. Naast Franken en zijn vrouw, de archeologe Ann Battershill die de registratie en conservatie van de vondsten voor haar rekening neemt, zijn er vier veldassistenten, een fotograaf, een tekenaar, een landmeter en iemand voor de huishouding. De Engelse archeologe Diana Kirkbride doet onderzoek naar mogelijke grafvelden rond Deir Alla.

De samenstelling van het team heeft nogal wat voeten in de aarde. De Nederlandse archeologen, met name de hoogleraren Europese Prehistorie Willem Glasbergen (Amsterdam) en Tjalling Waterbolk (Groningen), hebben grote bezwaren tegen het uitzenden van een theoloog – zonder veel ervaring in de archeologie – naar het buitenland; zeker met geld van ZWO. Ze eisen inspraak, willen controle houden en mededirecteur worden. Franken voert daarover diverse gesprekken met beide archeologen; hij heeft begrip voor hun zorgen. Op 12 november 1959 schrijft hij in een informele brief aan directeur Bannier van ZWO:

‘Na de gesprekken van deze week heb ik een veel duidelijker indruk gekregen van hoe de zaak van de opgraving in Nederland ‘ligt’. Men heeft hier te maken met de ‘kamergeleerden’ die zich ambtshalve ook met archeologie moeten bezighouden, en anderzijds met de vakarcheologen, terwijl ik zelf enigszins tussen beide uitersten

zweef. Er leven allerlei vage plannen voor opgravingen in het Oosten, o.m. zoals de heer Kampman aankondigde, in het instituut te Istanbul. De archeologen hier te lande hebben redenen genoeg om hun hart vast te houden.'

Zoals al besproken is in hoofdstuk 3 stelt Franken voor dat prof. Glasbergen in de hoedanigheid van 'inspecteur van de expeditie namens ZWO' in maart 1960 een bezoek brengt aan de opgraving. Hiermee hoopt hij de angel uit de situatie te halen. Op deze manier worden de archeologen in Nederland bij het project betrokken en kunnen ze zien hoe er gewerkt wordt. Amsterdamse en Groningse studenten (die een degelijke opleiding in veldarcheologie kregen) kunnen deelnemen als veldassistent en later als assistent-velddirecteur, dit in tegenstelling tot studenten theologie of klassieke archeologie uit Leiden.²² *'Ik heb afgesproken met de heer Glasbergen dat ik Leidse studenten alleen meeneem indien zij de cursus in Amsterdam hebben gevolgd.'*

Na alle ophef is het opvallend dat er in het eerste jaar helemaal geen studenten uit Amsterdam of Groningen aan de expeditie deelnemen. Ook bezoekt prof. Glasbergen de opgraving niet. Als veldassistenten fungeren prof. Brunsting, hoogleraar algemene archeologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam en tevens conservator van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, en drie Leidse studenten theologie en Arabisch, van wie er één eerder met Franken in Jericho heeft gegraven.

Voor het technische gedeelte van het werk heeft Franken een aantal personen bereid gevonden mee te gaan. Als landmeter en administrateur is Nick Schmidt benaderd, 'oud-employee van Shell-Nederland' en bekend met het Midden-Oosten. Zijn vrouw C.A. Schmidt-Flürschein, 'een bijzonder flinke en doortastende figuur' volgens Franken, is verantwoordelijk voor de huishouding. Pater Grollenberg, die archeologische ervaring heeft opgedaan op de opgravingen te Qumran en Tell el-Farah (N), doet de fotografie. Als tekenaar gaat de Engelsman Terry Ball mee, die ook in Jericho heeft gewerkt.

Eindelijk opgraven

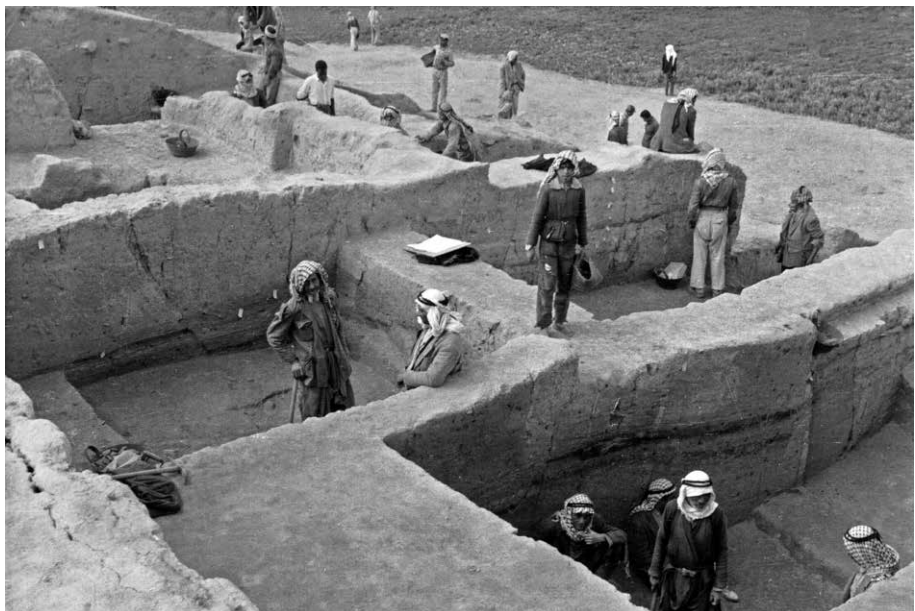
Op 4 januari 1960 gaat de eerste schop de grond in. Of in geval van Deir Alla: de houweel. De grond bestaat er namelijk uit klei, zeer harde, aan elkaar gekoekte klei, en met een schop kom je daar niet doorheen. Wonderlijk genoeg snijdt de opgraving al in het eerste seizoen alle lagen en perioden aan die de volgende jaren verder opgegraven zullen worden. In de meeste andere opgravingen is dat niet het geval. Je begint gewoon bovenaan te graven en naarmate de tijd verstrijkt, boor je steeds dieper gelegen en dus vroegere lagen aan. Franken gebruikt echter een heel andere, ingenieuze methode.

Hij begint boven op de noordelijke helling van de tell te graven in, van west naar oost, drie vakken van tien bij tien meter : de vakken A, B en C. Noordelijk van vak C wordt sleuf D uitgezet, die langs de helling helemaal naar beneden loopt. In ieder vak wordt eerst een kleiner stuk van vijf bij vijf meter opgegraven. Als daar enige diepte is bereikt, krijg je een overzicht van de blootgelegde lagen: een vloer, huismuren, een weg van aangestampte aarde, een afvalkuil, een graf. Vervolgens wordt dan een even groot blok ten westen en ten zuiden ervan opgegraven. Je weet dan al welke lagen je hoogstwaarschijnlijk tegenkomt, hetgeen het werk aanzienlijk versnelt.

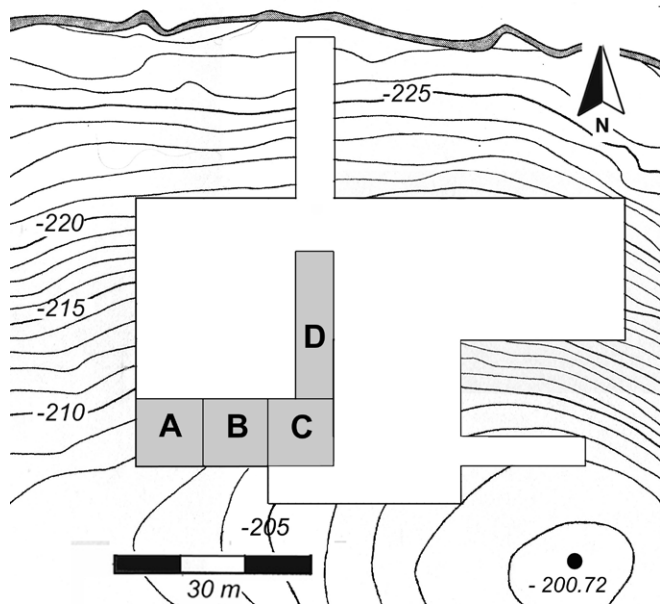
22 Leiden heeft op dat moment nog geen instituut voor Europese Pre- en Protohistorie. Dat zal pas in 1962 worden opgericht.

Afb. 4.3: Het team aan de lunch. Aan de linkerkant Henk Franken, Ann Battershill, Diana Kirkbride en Nick Schmidt. Rechts twee studenten en Hendrik Brunsting. De twee dames op de voorgrond konden niet geïdentificeerd worden.

Afb. 4.4: Aan het werk op de tell.

Afb. 4.5: De opgraafvakken in 1960. Zie voor exacte locatie afb. 2.10.

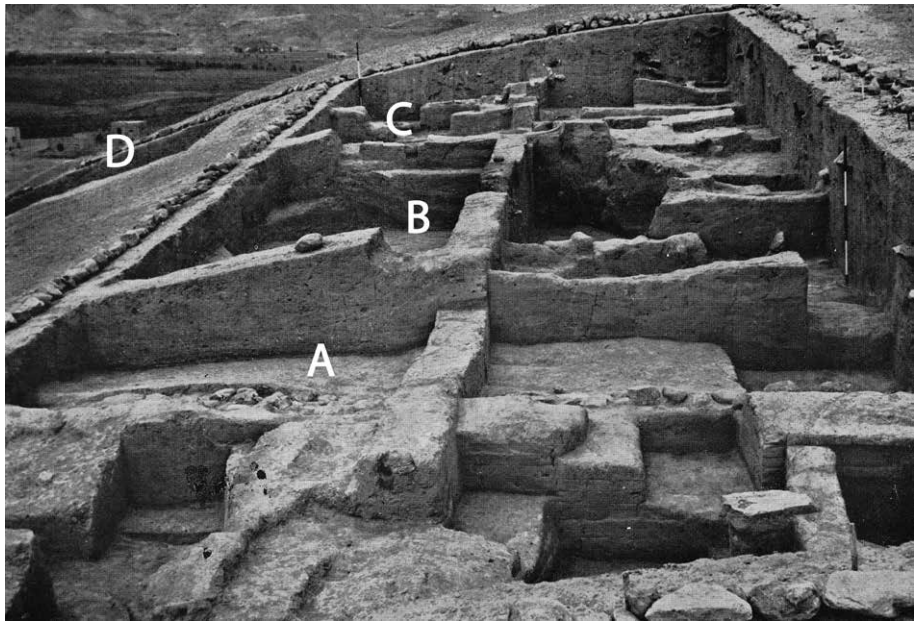
De doelstelling van Franken verschilt dan ook van die van andere opgravers. Hij wil in de eerste vier opgraafseizoenen niet zozeer de bewoningsgeschiedenis van de tell ontrafelen, zoals gebruikelijk is. Zijn belangrijkste doel is het bestuderen van het aardewerk daterend uit de overgangsfase van de Late Bronstijd (1500-1200 v. Chr.) naar de Vroege IJzertijd (1200-1000 v. Chr.). Daarom concentreert hij zich op het verzamelen van net genoeg aardewerk uit die perioden om daar onderzoek naar te doen.

Franken is dus op zoek naar aardewerk uit een betrouwbare context. Hij moet zeker weten uit welke lagen de scherven afkomstig zijn, zodat er een typologische reeks, een sequentie, kan worden opgesteld. Mocht hij tijdens het graven op interessante gebouwen stuiten, dan zal hij die in een later stadium van zijn onderzoek verder opgraven en zich dan richten op de bewoningsgeschiedenis van de tell.

Dit houdt in dat er wordt gestopt met het graven in een bepaalde laag wanneer er voor dit onderzoek genoeg aardewerk uit de desbetreffende laag is verzameld. Intussen is dan al een vak lager op de helling geopend, waaruit aardewerk uit een vroegere periode wordt verzameld. Het oude vak wordt verder ongemoeid achtergelaten. De opgraving ziet er dan wel uit als een taart waar iedereen hapjes uit heeft genomen, maar het is een efficiënte, snelle en kostenbesparende methode.

Helaas is de werkelijkheid altijd ingewikkelder dan alle mooie plannen kunnen voorzien. Franken stuit al in zijn tweede graafseizoen op een tempel uit de Late Bronstijd, die verwoest was door een aardbeving en die nog vol staat met allerlei objecten: van hele potten tot figurines (kleine beeldjes van mensen en dieren) en van rolzegels tot albasten schalen. Die kan hij niet laten liggen, en met enige tegenzin wordt het derde opgraafseizoen (1964) geheel besteed aan het opgraven van de tempel.

Terwijl het grootste deel van het team op de tell aan het werk is, wordt Diana Kirkbride met een klein team op pad gestuurd om de graven van de voormalige bewoners van Tell Deir Alla te zoeken. Graven bevatten in de regel veel objecten, waaronder complete potten. Hoe fijn het ook is om veel schervenmateriaal op te graven, vaak

Afb. 4.6: De vakken A, B en C. Links van vak C is sleuf D te zien.

Afb. 4.7: Franken selecteert in het tentenkamp de opgegraven scherven.

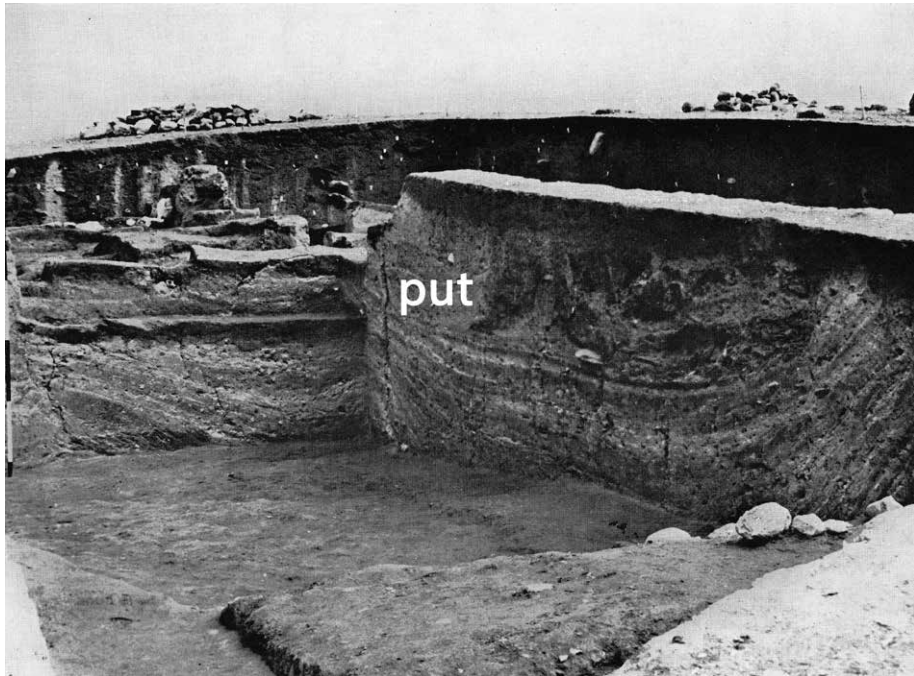
Afb. 4.8: Het team op zoek naar graven.

blijft het raden naar de vorm die de hele pot heeft gehad. Indien er ook complete potten worden gevonden, kunnen de scherven beter geïdentificeerd worden. Maar hoe Kirkbride ook zoekt, zij vindt geen grafveld uit de IJzertijd of de Bronstijd. Wel wordt een grafveld uit de Romeinse tijd aangetroffen, maar van verdere opgraving daarvan wordt afgezien, omdat dat niet tot de doelstelling van de expeditie behoort.

Resultaten

Al in het eerste seizoen van 1960 wordt de laag uit de Late Bronstijd aangesneden. Het meeste aardewerk wordt echter aangetroffen in de erboven liggende IJzertijd-lagen, precies zoals de expeditie hoopte. De bovenste meter grond levert huizen en straten op uit de Late IJzertijd, de 7e en 6e eeuw v. Chr. Daaronder ligt vroeger materiaal, tot en met de 11e eeuw v. Chr. Halverwege de helling vindt Franken een fragment van een dikke muur die tegen een rond gebouw was gezet. Hij interpreteert dit als een stadsmuur met een toren en publiceert dit zo in zijn opgravingsverslag in het tijdschrift *Vetus Testamentum*. Later zal hij die mening wijzigen; de ‘stadsmuur’ blijkt tegen een aantal huizen aan te lopen en kan dus geen stadsmuur zijn, en de ‘toren’ stamt uit een eerdere fase en is waarschijnlijk geen toren maar een silo, een opslagruimte voor graan. Maar het idee dat Deir Alla omgeven was door een stadsmuur – en dus als een belangrijke stad geïnterpreteerd kan worden – is dan al opgepikt en duikt nog steeds op in encyclopedieën en overzichtswerken.

Onder aan de helling in sleuf D wordt een metaaloven opgegraven die enkele keren is herbouwd. Verwonderlijk vindt de opgraver dat niet, want in de lagen daarboven is al veel koperlak aangetroffen – de resten van het smelten van metaal uit kopererts.

Afb. 4.9: In de profieldam rechts op de foto is de put te zien.

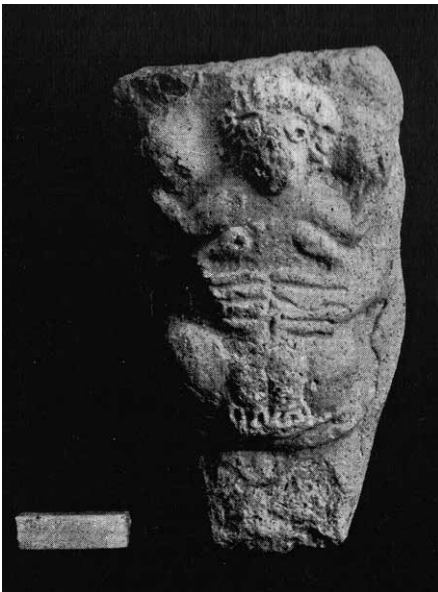
De bovenste bewoningslaag is doorsneden door een enorme put, die Franken in eerste instantie interpreteert als een cisterne voor wateropvang. Maar aangezien in latere seizoenen geconstateerd wordt dat de put alleen aan de bovenkant gepleisterd was, kan hij die functie niet hebben gehad. Het latere archeologisch onderzoek op deze tell in de jaren tachtig heeft meer van zulke grote afvalkuilen opgeleverd, maar in 1960 was dit fenomeen voor Franken nieuw. Een deel van het aardewerk dat in de put wordt gevonden, is van hellenistische datum (4e tot 2e eeuw v. Chr.). Hoe dit in de put terecht kwam, is onbekend. Bewoningssporen van deze periode zijn namelijk verder niet op Deir Alla getraceerd. Mogelijk stond er boven op de tell ooit een hellenistisch dorp of gebouw dat later is weg geërodeerd.

De jongste 'bewoning' die men in dit graafseizoen tegenkomt, bestaat uit een grafveld uit de Middeleeuwen. Het ligt in Jordanië gevoelig om graven te verstoren, en zeker Islamitische graven. De imam van de moskee komt dan ook persoonlijk polshoogte nemen. Nu was in een van de graven een beeldje uit de IJzertijd gevonden, een naakte vrouwfiguur dat per ongeluk in het graf was terechtgekomen. De middeleeuwse graven zijn bij de aanleg immers door de ijzertijdlagen heen gehakt en weer met dezelfde aarde opgevuld. Deze vondst wekt bij de imam en de dorpingen de indruk dat het ijzertijdgraven betreft, iets wat de archeologen niet tegenspreken. De graven kunnen worden leeggehaald, en de beenderen worden aan de voet van de tell herbegraven.

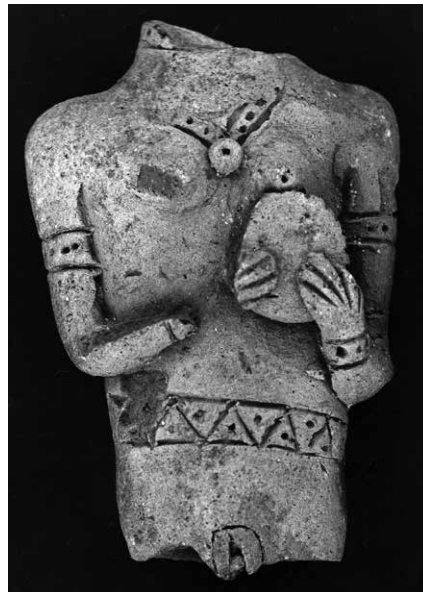
Al tijdens deze eerste campagne worden er interessante objecten gevonden, zoals beschilderde aardewerken potten, paardenhoofden en vrouwenfiguren (figurines). Een van de figurines stelt een zittende vrouw voor met een figuurtje op haar schoot.

Afb. 4.10: Graf met geraamte. De dode ligt op zijn of haar zij, met het hoofd naar het westen en het gezicht naar het zuiden gericht.

Afb. 4.11: De figurine van een zittende vrouw met een kind (?) op haar schoot.

Afb. 4.12: De figurine heeft een kraal om haar hals en een voorwerp in haar handen (mogelijk een brood of muziekinstrument).

De figurines zijn over het algemeen gemaakt van vrij grove klei in een malletje, en de vorm van de figuur op de schoot is dus wat onduidelijk. Franken interpreteert het steevast als een aap, maar wanneer je de foto's bestudeert, zou het ook een kind kunnen zijn. Figurines van vrouwen met kinderen zijn niet ongebruikelijk in de oudheid.

Een andere figurine beeldt een naakte vrouw uit waarvan de vulva heel expliciet is aangeduid. Ze heeft een grote kraal om haar hals en een voorwerp, mogelijk een brood of een muziekinstrument, in haar handen. Dergelijk figurines worden vaak gezien als priesteressen die muziek maken, bijvoorbeeld tijdens een processie.

Het Arabisch grafveld levert veel sierraden op, vooral armbanden van glas, brons en ijzer, ringen en oorbellen van brons en halskettingen bestaande uit allerlei soorten kralen.

Aardewerkonderzoek

De belangrijkste doelstelling van de opgraving is het samenstellen van een sequentie van aardewerkvormen van de overgang van de Late Bronstijd naar de Vroege IJzertijd. Deze periode valt volgens veel bijbelgeleerden en archeologen samen met de tijd van de Uittocht uit Egypte en de Intocht van de stammen van Israël in het Beloofde Land. Franken wil onderzoeken of hij de sporen van die stammen kan vinden door middel van het aardewerk. Of, anders gezegd, of veranderingen in het aardewerk iets kunnen zeggen over deze cruciale periode in de bijbelse geschiedenis, waarvan maar weinig sporen zijn aangetroffen in andere opgravingen.

Al snel blijkt dat het aardewerk dat op Deir Alla wordt gevonden, afwijkt van het aardewerk dat uit dezelfde periode uit Israël bekend is. Sommige vormen en manieren van decoreren van de potten komen overeen, maar de aardewerkvondsten op Deir Alla bevatten ook vormen en decoraties die in Israël onbekend zijn. Voor het eerst kan worden geconstateerd dat de pottenbakkers in Transjordanië een eigen pottenbakkers-traditie hadden, onafhankelijk van hun machtige westerburen.

Tevreden

Het eerste opgraafseizoen eindigt op 26 maart 1960, net voor het einde van de Ramadan. Het team vertrekt naar huis: per taxi naar Beiroet en vandaar per boot naar Griekenland of Italië. Henk Franken, zijn vrouw Ann Battershill, tekenaar Terry Ball en fotograaf Lucas Grollenberg blijven nog twee weken in het kamp om alle vondsten te registeren, tekenen en fotograferen. De vondsten worden opgeslagen in het landhuis van landeigenaar Salih Muasher Bey. Van 13 tot 20 april maken Franken, Battershill en Ball nog een studiereis door Jordanië om het landschap te bestuderen en de nieuwste opgravingen te bezoeken, alvorens ze met de Landrover naar Nederland reizen. Grollenberg gaat met zijn eigen Volkswagen terug naar Jeruzalem.

Franken is zeer tevreden over zijn eerste opgraafseizoen. Het team werkte naar behoren, het tempo lag hoog, de vondsten voorspelden nog veel moois. Het is jammer dat hij geen goede camera had, dat de uitrusting veel te laat binnenkwam en dat het budget te krap was, maar grote problemen hebben zich verder niet voorgedaan. Hoe anders zal het tweede seizoen verlopen...

1961 – Een moeilijk maar succesvol opgraafseizoen

Van 2 januari tot 30 maart 1961 vindt het tweede opgraafseizoen plaats. Met een budget van opnieuw fl. 50.000 vertrekken Franken en enkele teamleden rond half december met de Landrover naar Jordanië.

Expeditieam

Tot chagrijn van Franken kunnen veel teamleden van het eerste graafseizoen ditmaal niet deelnemen aan de expeditie. Het grootste deel van de staf is dus nieuw en onervaren. Het vaste team bestaat nu uit veertien mensen. Naast Franken en zijn vrouw Ann Battershill, die de registratie en conservatie van de vondsten weer voor haar rekening neemt, gaan er vier veldassistenten mee. Als fotograaf fungeert Sipco Scholten, medewerker van de Stichting Nederlandse Onderwijsfilm. Jan Kalsbeek gaat mee als aardewerktekenaar en ceramisch specialist. Hij zal nog jarenlang met Franken samenwerken aan het vernieuwend technologisch onderzoek van het aardewerk. Verder zijn er Piet Koetsier, een landmeter van de Delfste Technische Hogeschool (vandaag de dag de Technische Universiteit) en Lucie Schouten voor de huishouding. Prof. Hendrik Brunsting van het Rijksmuseum van Oudheden is een oudgediende, evenals de Engelse archeologe Diana Kirkbride, die opnieuw onderzoek doet naar mogelijke grafvelden rondom Deir Alla, nu samen met een Nederlandse geologiestudent. Terry Ball neemt veel van het tekenwerk voor zijn rekening, net als het jaar daarvoor. Twee experts werken een gedeelte van het seizoen mee als veldassistent: de Amerikaan Dr. Paul Lapp, directeur van de 'American School of Oriental Research' in Jeruzalem, en prof. Alfred van Röhr Sauer van de John Hopkins University in Baltimore, Amerika. De Nederlandse expert Dr. Van der Sleen verblijft enige tijd in het kamp om de kralen van het Arabische grafveld te bestuderen.

Problemen

De 'Nederlandse' tenten van het afgelopen seizoen waren in Jordanië opgeslagen, maar het aantal is nu niet meer toereikend. Het team telt dit jaar meer leden, en de landeigenaar heeft slechts één kamer beschikbaar gesteld aan de expeditie en niet drie, zoals het jaar daarvoor. Kortom, er is niet genoeg werk- en slaapruijnte. Het komt erop neer dat Franken weer op zoek moet gaan naar tenten. Het Jordaanse leger blijkt bereid om tenten uit te lenen voor de eerste helft van het graafseizoen. Voor de resterende periode is de expeditie aangewezen op de buitenlandse archeologische instituten in Jeruzalem.

Het weer is abominabel. De eerste weken regent het alsmear, en wordt de opgraving geteisterd door stormen. De grond waarop de tenten staan, is zo doorweekt, dat de haringen vanzelf uit de grond komen drijven. De tenten moeten steeds opnieuw opgezet worden, en er is permanent een oude tentenmaker in dienst om het touwwerk te herstellen en gaten in het tentdoek te repareren. Tijdens stormachtige nachten moet er een wacht worden ingesteld om te voorkomen dat met name de grote werktent met daarin alle vondsten wegwaait. De teamleden slapen slecht door de geluiden van de storm en de klapperende tentdoeken. De straatweg is op verschillende plaatsen bedekt met meer dan een halve meter rivierkeien, aangespoeld door de regen.

En het is koud, Franken spreekt zelfs van nachtvorst. Veel mensen worden ziek; één persoon krijgt dysenterie en moet halverwege het seizoen terugkeren naar Nederland.

Een ander probleem wordt gevormd door de watervoorziening. Als het erg regent – wat het de eerste zes weken doet – sluit men in het dorp de irrigatiekanalen af, omdat de velden anders te nat worden. Als gevolg hiervan komt dan het filter dat in 1960 was gebouwd (zie hoofdstuk 1), droog te staan en moet er water van elders worden aangevoerd.

Veldwerk

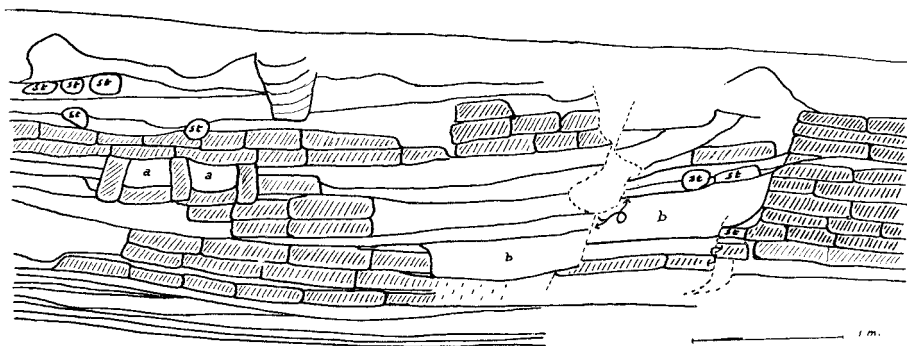
Veel nieuwe mensen betekent het uitgebreid inwerken van verse krachten en dus veel tijdverlies. Het duurt doorgaans een paar weken voor de nieuwelingen de methode van graven onder de knie hebben. In het begin is alles nieuw: ze moeten de subtiele kleurverschillen in de grond leren zien, de verschillende sporen kunnen onderscheiden (vloer, muur, puin, gegraven kuil), een mondje Arabisch spreken om met de lokale arbeiders in hun opgraafvak te kunnen communiceren, secties leren interpreteren en in staat zijn om de troffel te hanteren. Sommigen pikken dat snel op, anderen leren het nauwelijks of nooit.

Dit seizoen gaan er naast een student Oude Testament en Semitische Talen uit Leiden ook drie ‘echte’ archeologiestudenten mee die in Amsterdam aan het Instituut voor Prae- en Protohistorie (IPP) studeren, en van wie er een als rechterhand van Franken gaat fungeren. Dit zijn mensen met de nodige graafervaring, getraind in Nederland. Echter, ervaring met opgravingen in het Midden-Oosten hebben ze niet. Uit diverse briefwisselingen blijkt dat ze, beïnvloed door hun prof. Glasbergen, van mening zijn dat Franken incompetent is als archeoloog en in Deir Alla amateuristisch te werk gaat. Zij hebben zich voorgenomen hem te laten zien hoe het er op een echte opgraving aan toegaat.

Daartoe bedingen ze allereerst dat er schoppen gebruikt worden. Op veel Nederlandse opgravingen is het gebruikelijk om de bovengrond te verwijderen met schoppen, en vervolgens het oppervlak dat blootgelegd is, heel glad te schaven met de schop – een kunst die archeologiestudenten als eerste leren. De zogenaamde ‘sporen’ die dan te zien zijn, worden op een plattegrond getekend en de hoogte ervan ingemeten. Dit kunnen paalgaten, vloeren, restje stenen muur, greppels of de vulling van een waterput zijn. Dan volgt opnieuw een rondje schaven, waarna er weer getekend en gemeten wordt. Een zinvolle benadering van de resten in de grond – tenminste in de zand- en lössgronden van Nederland.

Op een tell in het Midden-Oosten, die is opgebouwd uit klei, is het minder zinvol. De klei is immers veel te hard om te schaven. Daarnaast is op een tell alles een ‘spoor’. Een opgraafterrein in Nederland bestaat uit grond met resten van bewoning erin. Een tell in het Midden-Oosten bestaat in zijn geheel uit bewoning; grond is er eigenlijk niet. Om al deze resten om de paar centimeter in te tekenen en op te meten kost enorm veel tijd en – nog belangrijker – levert geen extra informatie op over hoe de tell is opgebouwd. Daartoe moeten de secties uitvoerig bestudeerd en daarna getekend worden.

De Nederlandse studenten zijn niet alleen vastbesloten om de Nederlandse schaafmethode toe te passen op Tell Deir Alla, ook een andere eigenaardigheid van de Nederlandse methode voeren ze in: het inkleuren van de plattegronden en sectietekeningen. In Nederland misschien een zinvolle exercitie om de lagen die je vindt de kleur te geven die ze in het veld hadden, maar in het felle licht van het Midden-Oosten veranderen de lagen nogal eens van kleur. Schijnt de zon erop, dan is alles lichtgeel,

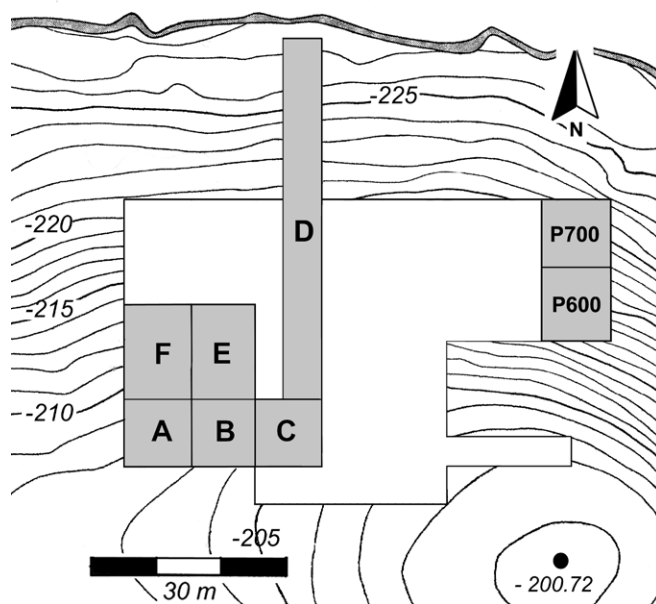
Afb. 4.13: Voorbeeld van een sectietekening. Dit is een doorsnede door de grote bronsoven die in 1960 is gevonden. Hij was diverse malen herbouwd. De gestreepte blokken zijn tichels. a = luchtkanaal van de bovenste oven, b = de eerste oven die gebouwd werd; hij is door een aardbeving verzaakt. st = stenen.

ligt de laag al een paar uur bloot, dan wordt hij lichtgrijs. Een regenbui verandert alles in donkergrijs. Bedenk dat alle sporen ook nog eens van dezelfde klei gemaakt zijn en de futiliteit van het inkleuren van de plattegronden en sectietekeningen wordt al snel duidelijk.

Franken heeft grote moeite met deze houding, maar besluit de studenten hun gang te laten gaan. Hij gaat ervan uit dat ze snel genoeg zullen inzien dat het schaven en kleuren niet erg zinvol is op de tell. Maar hij heeft buiten de waard gerekend. Hoewel de studenten af en toe ten einde raad zijn, omdat het werk zo langzaam vordert en ze nog steeds de samenhang van de gevonden sporen niet kunnen ontrafelen, houden ze aan hun Nederlandse methode vast.

Franken wordt er wanhopig van. Op deze manier schiet de opgraving niet op en moet hij steeds weer de strijd aangaan met zijn staf. Wel blijft de sfeer in het kamp goed, want deze strijd wordt van beide kanten niet openlijk uitgevochten maar geheel stilzwijgend gestreden. *'Je moet niet denken dat we oorlog hadden,'* schrijft hij eind januari in een privébrief aan Bannier. *'We hadden een gevecht zonder dat de oorlog ooit verklaard was. [...] Het ging allemaal zonder een boos woord, en zelfs op een vriendelijke manier. Maar de slag was intenser dan ikzelf verwacht had.'*

Ook in een officieel verslag aan ZWO en een brief aan prof. Glasbergen, beide van januari, en in een verslag dat Franken in juni van dat jaar maakt over de opgraving, herhaalt hij telkens weer dezelfde boodschap: op een tell van kleitichels kun je niet zo graven als in de Nederlandse bodem. Je moet het vergelijken met het opgraven van een steensite, niet met het graven in zand. Bovendien lijkt er een nieuwe doelstelling de campagne binnen te sluipen: het opgraven van gebouwen en het analyseren van de bewoningsgeschiedenis van Deir Alla, in plaats van het zoeken naar genoeg aardewerk om de chronologie van de bewoning vast te stellen. Franken is daar faliekant op tegen; het kost te veel tijd en is simpelweg niet het doel van de opgraving. Nu is het essentieel om zo snel mogelijk door te werken binnen de kleine vakken. Het opgraven van grotere

Afb. 4.14: Plattegrond van de opgraafvakken in 1961. Zie voor exacte locatie afb. 2.10.

oppervlakken met gebouwen kan eventueel in een latere fase van de expeditie worden gedaan. En vanaf 1964 gebeurt dat inderdaad ook.

Na enkele weken klaart de situatie op. De ‘Amsterdammers’ beginnen in te zien dat de Nederlandse methode op een tell in het Midden-Oosten niet realistisch is. Het werktempo gaat omhoog, maar intussen is er al veel tijd verloren gegaan.

Resultaten

Zo moeizaam als het seizoen verloopt met de ‘stille oorlog’, een te laag werktempo, diverse zieken en ook nog eens veel regen en wind, zo voorspoedig is de oogst van het veldwerk. De voorlopige publicatie in *Vetus Testamentum* van 1961 beslaat twaalf bladzijden tekst en 23 pagina’s met afbeeldingen. Ter vergelijking: het jaar daarop heeft Franken genoeg aan vijf bladzijden tekst om drie maanden veldwerk te rapporteren. Het was dan ook niet gering wat er in 1961 wordt gevonden.

Allereerst wordt sleuf D, waar men in 1960 onderin op bewoning uit de Late Bronstijd was gestuit, onder handen genomen. Deze wordt naar het westen uitgebreid met twee vakken (E en F) van tien bij vijftien meter.

Hier komt tot ieders verrassing een serie tempels te voorschijn. Midden in de sleuf wordt een grote steen gevonden, die verschillende keren was opgehoogd door er een andere steen bovenop te leggen. Franken interpreteert deze constructie eerst als een altaar, maar als in 1964 nog zo’n steen wordt gevonden, begrijpt hij dat dit stenen bases zijn waarop een houten pilaar stond. De verhoging was nodig doordat de huizen en straten rondom het heiligdom steeds hoger rezen, waardoor ook in de tempel de vloer verschillende keren met zo’n twintig tot dertig centimeter opgehoogd moest worden.

In zijn verslag schrijft Franken dat de tempel tegen een stenen structuur aan was gebouwd – een structuur die overeenkomsten vertoonde met de stenen ommuring en stadspoort van Tell Balata (geïdentificeerd als de bijbelse stad Sichem). Hij interpreteert de stenen in Deir Alla dan ook als kazemattenmuur of stadspoort. Als in 1964 een groter oppervlak wordt opgegraven, verandert hij van mening en interpreteert de ste-

Afb. 4.15: De stenen structuur lopend van west (links op de foto) naar oost.

nen structuur als onderdeel van de tempel. Mogelijk diende het als stut voor de tempel die op een helling was gebouwd. Maar ook hier is het kwaad al geschied: de opgraver schrijft zelf dat Deir Alla in de Late Bronstijd omgeven was door een stadsmuur, en latere correcties van deze interpretatie hebben het publiek niet altijd bereikt.²³

De tempel was verwoest door een aardbeving die gepaard ging met een felle brand. De hitte was zo intens geweest, dat de tichelmuren waren gesmolten en aan elkaar waren gekit. Door de aardbeving waren voorwerpen alle kanten op geworpen. De faience kralen van een ketting werden gevonden op de vloer van de tempel zelf, in het puin buiten de tempel en op de helling waarlangs ze naar beneden waren gerold.

Allerlei interessant vaatwerk wordt in de tempel zelf en erbuiten aangetroffen, zoals beschilderde vazen en zogeheten 'shrine pots'. Dat zijn ronde potten met een opening aan de voorkant waarop een deksel past. Meer hierover in hoofdstuk 5.

De meeste indruk maakt de vondst van een Egyptische faience vaas, voorzien van een cartouche van de vrouwelijke farao Taousert of Tausret, die maar twee jaar aan de macht was (van 1188 tot 1186 v. Chr). Dit geeft een duidelijke datering van de aardbeving die een einde maakte aan de bewoning in de Late Bronstijd te Deir Alla. Deze moet hebben plaatsgevonden niet al te lang na het bewind van deze farao, in de eerste helft van de 12e eeuw v. Chr.

Behalve aardewerk worden er Mesopotamische rolzegels gevonden, Egyptische scarabeeën en Mycensee vaasjes. Ook al is het oppervlak dat dit seizoen kan worden opgegraven klein, het internationale karakter van de tempel komt duidelijk naar voren. De ophoging van het stenen 'altaar' in de oudheid laat zien dat de tempel langere tijd in

23 Het is mogelijk dat de stenen structuur wel degelijk een deel van een stadsmuur was, maar dan uit de Midden-Bronstijd (zie hoofdstuk 5).

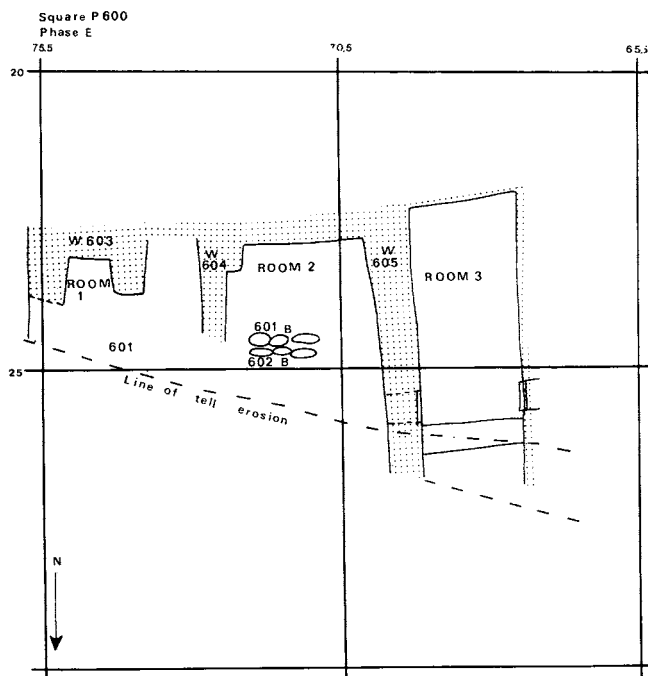

Afb. 4.16: De faience vaas met de cartouche van Taousert. Oorspronkelijk was hij helder blauw van kleur, maar door de brand volgend op de aardbeving is hij zwaar aangetast.

gebruik moet zijn geweest. Maar er is (letterlijk) niet genoeg ruimte om daar meer over te weten te komen. Daarom wordt besloten om een heel veldwerkseizoen te wijden aan de opgraving van de tempel en daarvoor het areaal uit te breiden. Dit zal in 1964 zijn beslag krijgen.

Meer bewoning uit de Late Bronstijd wordt tientallen meters ten oosten van sleuf D gevonden: muren, vloeren en veel voorwerpen, die overal verspreid liggen als gevolg van dezelfde aardbeving die ook aan het bestaan van de tempel een einde maakte. Aangezien dit aardewerk vlak onder het oppervlak ligt en dus het gevaar loopt clandestien te worden 'opgegraven' voor de antiquiteitenhandel, besluit men het areaal hier uit te breiden met de vakken P600 en P700.

Er worden drie kamers blootgelegd. Kamer 1 heeft nissen in de tichelmuur, en de vondsten lijken erg op die uit de tempel: een 'shrine-pot', beschilderd aardewerk en enkele Mycense kruikjes. Franken interpreteert deze ruimte als een huiskapelletje. In kamer 2 wordt een lugubere vondst gedaan: bij de aardbeving is iemand bekneld geraakt. Zijn of haar geraamte wordt gevonden onder een omgevallen muur. Door de

Afb. 4.17: Plattegrond van de kamers 1-3 zoals gepubliceerd in Franken 1992 (fig. 4.1). Voor locatie van de kamers zie afb. 4.30.

hevige brand is het bot grotendeels vergaan, en is het niet mogelijk het geraamte in zijn geheel te lichten. Kamer 3 wordt geïnterpreteerd als een half ondergrondse opslagruimte, vol met kruiken en schalen.

In de vakken A-C wordt verder gewerkt aan de ijzertijdbewoning. In een gebouw aan een straat worden enkele opvallende voorwerpen aangetroffen: een zuigschaal voor een klein kind met een vosje erin en een mal voor het maken van figurines.

Aan de voet van de tell graaft men enkele diepe proefsleuven om te kijken tot hoe diep de bewoning doorloopt. Hier wordt de kunstmatige heuvel aangetroffen waarop de tempel is gebouwd. Vele lagen klei waren opgeworpen tot een hoogte van zo'n zeven meter. Daaronder wordt voor het eerst Chalcolitisch aardewerk uit het vijfde millennium v. Chr. gevonden, maar geen muren of vloeren. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat er oorspronkelijk een Chalcolitisch dorpje lag dat in de Late Bronstijd door de toenmalige bewoners werd weggegraven toen ze de heuvel egaliseerden en ophoogden voor de bouw van de tempel.

Het team van Diana Kirkbride gaat aan het begin van het seizoen opnieuw op zoek naar de graven van de bewoners van Deir Alla. De geologiestudent uit Delft die haar helpt, verricht boringen om als het ware in de bodem te kijken. Zijn onderzoek wijst uit dat de Zerqa-rivier vroeger niet een kilometer of drie ten zuiden van de tell liep zoals tegenwoordig, maar net ten noorden daarvan. De rivier heeft door de eeuwen heen dikke pakketten slib afgezet. Hierdoor liggen het oorspronkelijke maaiveld uit de Late Bronstijd en IJzertijd, en dus ook de eventuele grafvelden, metersdiep onder de grond. Om die reden wordt het grafonderzoek verder afgeblazen

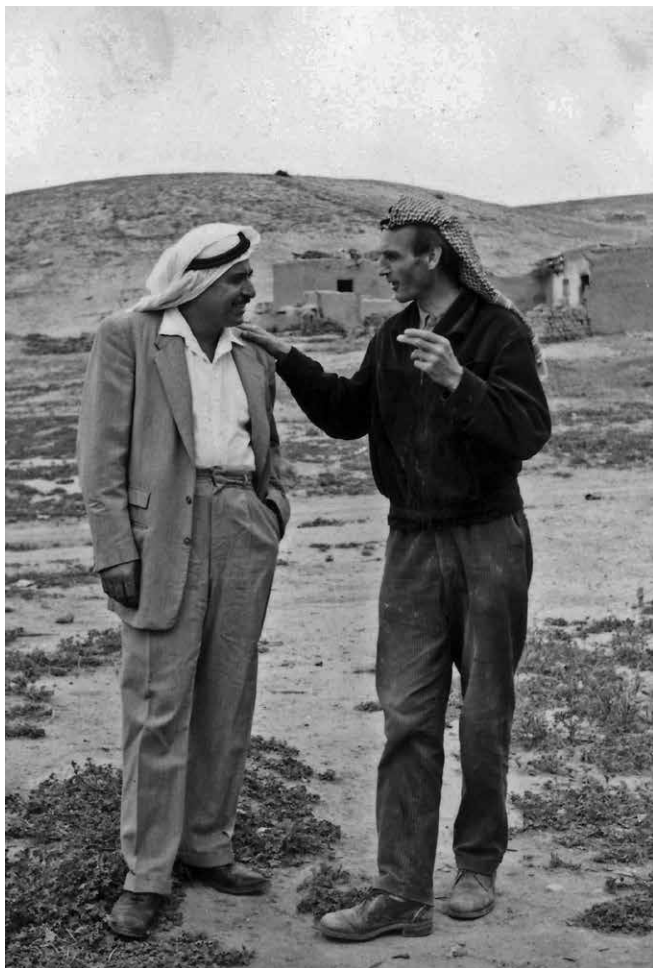
Afb. 4.18: Het geraamte in kamer 2. Op de stenen vooraan zijn enkele rugwervels te zien.

Afb. 4.19: Mal voor het maken van figurines.

Afb. 4.20: Zuigschaal met vosje. Het kind zuigt aan de knop rechts, en dan komt uit de drank langzamerhand het vosje tevoorschijn.

Afb. 4.21: Jan Kalsbeek in Deir Alla. (Foto Jan Kalsbeek)

Aardewerkonderzoek

Ditmaal gaat er een pottenbakker mee als tekenaar van de gevonden objecten, Jan Kalsbeek. Het grote voordeel hiervan voor het onderzoek aan de potten en scherven blijkt al snel. Kalsbeek kijkt niet alleen naar de details van de potten om ze zo goed mogelijk te tekenen, hij bestudeert ook hoe ze precies zijn gemaakt. Werden ze op een snelle draaischijf gedraaid of geheel met de hand vervaardigd? Hoe was de bodem aan de pot gezet en hoe waren de randen afgewerkt? Zat er een sliblaag op de buitenkant en, zo ja, hoe was die aangebracht? Waarom waren sommige randen recht afgewerkt en andere naar buiten omgeslagen?

Voor Franken zijn dit nieuwe vragen, die hem de ogen openen voor de techniek die de pottenbakkers in de oudheid toepasten. Veel karakteristieken van het aardewerk, voorheen alleen gebruikt om de potten te classificeren en te dateren, blijken te zijn veroorzaakt door de manier waarop de pottenbakkers werkten. Het is dus belangrijk om de werkmethoden van die pottenbakkers te analyseren om zo de gevonden kenmerken te verklaren.

Kalsbeek gaat nog verder. Hij bezoekt diverse pottenbakkerijen in de omgeving van Deir Alla waar nog steeds op de traditionele manier wordt gewerkt. Zo hoopt hij meer inzicht te krijgen in die technieken. Ook verzamelt hij kleimonsters uit de regio om thuis mee te experimenteren. Een van de dingen die al snel duidelijk wordt, is dat niet al het aardewerk uit de IJzertijd op de snelle draaischijf is gemaakt, zoals tot dan toe werd aangenomen. Veel schalen zijn met de hand gevormd, zoals dat heet. De handboeken zullen herschreven moeten worden.

1962 – Tussenseizoen

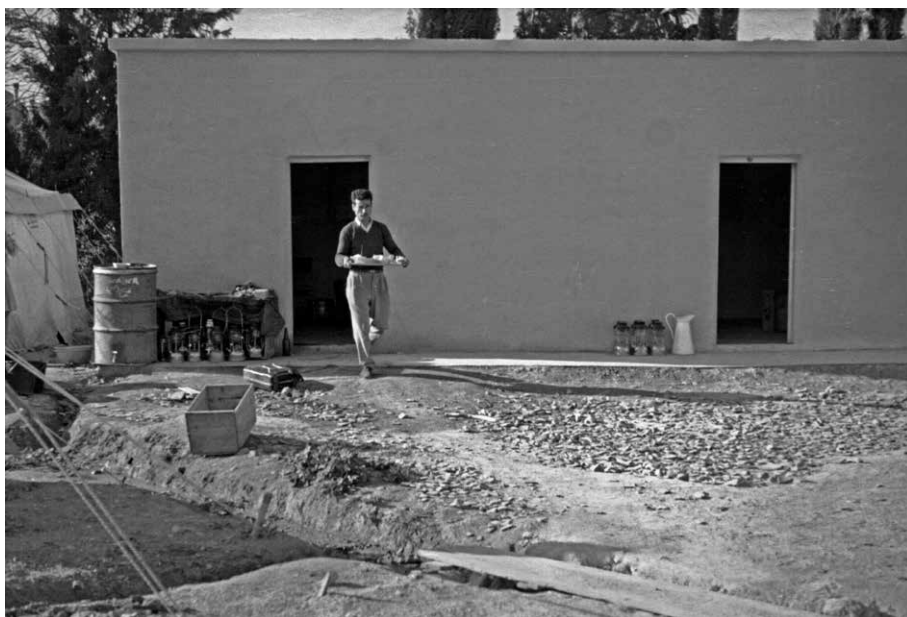
Vorbereidingen

Voor dit seizoen kent ZWO wat minder subsidie toe aan de Deir Alla-expeditie dan de vorige twee seizoenen: fl. 45.000. Maar er wordt wel een extra 10.000 gulden aan het budget toegevoegd voor de bouw van een opgravingshuis of enkele kamers. Immers, het vorige seizoen had de expeditie te kampen met ruimtegebrek omdat de grootgrondbezitter slechts één kamer beschikbaar had gesteld. Nu heeft hij beloofd een huis met drie kamers te bouwen op het terrein van het tentenkamp. Helaas is het huis pas halverwege het opgraafseizoen klaar.

Bovendien heeft de landeigenaar zich niet aan de afspraken gehouden: de kamers hebben geen ramen en zijn dus te donker om in te werken. Ze worden daarom in gebruik genomen als keuken, opslagruimte annex ziekenkamer en registratieruimte. Dit huisje zal tot in de jaren negentig door de expeditie worden gebruikt.

Dinsdgg 30 jan. Gewerkt tot aan het ontbijt. Dan dringt het bericht van de geboorte van Prins Abdallah door te D.'A. Ik geef de rest van de dag vrij aan de arbeiders met behoud van loon. De landrover is naar Jerusalem voor boodschappen. Mr. Muasher komt in het kamp om persoonlijk de laatste operaties aan de drie kamers in ogenschouw te nemen. De aannemer is een koddige vent met tropenhelm en een stem als een donderslag. We hebben hem van voedsel voorzien en zijn goede maatjes met hem. Hij werkt soms tot 's avonds tien uur door, met gebruikmaking van onze lampen.

Afb. 4.22: Fragment uit het opgravingsverslag.

Afb. 4.23: Het huisje is eindelijk af.

De opgraving loopt dit jaar van 4 januari tot en met 7 april. De directeur en enkele stafleden maken de reis naar Jordanië over land. In zijn reisverslag schrijft Franken: *‘Op zaterdag 16 december 1961 (één dag later dan het plan was) vertrokken leider en echtgenote plus de heren Scholten en Pfeiffer per landrover uit Nederland. De reis duurde tot 29 december, 4 dagen langer dan gepland.’* De reden van de vertraging is het slechte weer: in bijna heel Europa is het bitter koud en er ligt een dik pak sneeuw. De Landrover moet vaak eerst enkele uren in de zon opwarmen voordat hij kan starten. Vaak ook is de weg versperd door geslipte vrachtwagens: *‘We telden meer dan 100 verongelukte vrachtwagens.’* Als gevolg van de vertraagde reis moeten alle voorbereidende werkzaamheden binnen enkele dagen worden uitgevoerd. In enkele dagen tijd worden in Jeruzalem en Amman de vergunning voor de opgraving geregeld, tenten verzameld en boodschappen gedaan. Op 1 januari ‘s avonds arriveren ze eindelijk in Deir Alla. De rest van het team reist per boot naar Beiroet en komt al op de avond van 2 januari in het tentenkamp aan. Het is Franken en zijn reisgezelschap gelukt om binnen één dag alle tenten op te zetten en de bedden op te maken. Het eigenlijk veldwerk start twee dagen later.

Expeditieteam

Ondanks alle strubbelingen had Franken toch graag de veldassistenten van 1961 weer meegenomen, omdat zij inmiddels ervaring hadden opgedaan met zijn werkwijze. Het mocht niet zo zijn. De een na de ander trekt zich terug. Vandaar dat aan dit derde opgraafseizoen geen Amsterdamse archeologiestudenten deelnemen, maar studenten van andere studierichtingen uit Leiden, Utrecht en Wageningen met een warme belangstelling voor de archeologie van het Midden-Oosten. Dat blijkt een goede greep te zijn.

Het team bestaat nu naast Franken en zijn vrouw Ann uit fotograaf Sipco Scholten, de tekenaars Terry Ball en Bert Jonk, vier veldassistenten en iemand voor de huishou-

ding. Daarnaast graaft op verzoek van Paul Lapp een Amerikaanse student enige tijd mee. Nick Pfeiffer is aanwezig om voor de Schooltelevisie een film over watervoorziening in de oudheid te maken.

Erkenning

De opgraving te Deir Alla en de nieuwe archeologische methoden die er worden toegepast, met veel aandacht voor de profielen en de stratigrafie, begint in de archeologische wereld de aandacht te trekken. In een brief aan Bannier van 27 maart vertelt Franken veel bezoek te ontvangen van archeologen die belangstelling hebben voor zijn werkwijze en overwegen die toe te passen op hun eigen opgraving. Onder de bezoekers bevinden zich Paul Lapp en zijn studenten, Roland de Vaux van de École Biblique en J.L. Swauger, assistent-directeur van het Carnegie Museum in Pittsburg, die een dolmenveld²⁴ in de Jordaanvallei in kaart gaat brengen.

Franken ontvangt zelfs via een collega-archeoloog een uitnodiging van het Israëlische Departement van Oudheden om een demonstratie-opgraving in Israël te organiseren. Na consultatie van ‘*enkele westerse kenners van de toestand in Jordanië, waaronder de commandant van de U.N. troepen*’, wordt hem duidelijk dat dit zijn kansen om ooit nog in Jordanië te kunnen opgraven, tot nul reduceert. Hij moet de uitnodiging afslaan.

Ook de antiquiteitenhandel pikt (uiteraard) een graantje mee van de belangstelling voor Deir Alla. Franken schrijft in dezelfde brief aan Bannier: ‘*Dajani heeft zoveel over onze opgraving verteld, dat de antiquairs in Amman begonnen zijn potten te verkopen die “uit Deir Alla afkomstig zijn”, maar die hier nooit geweest zijn.*’

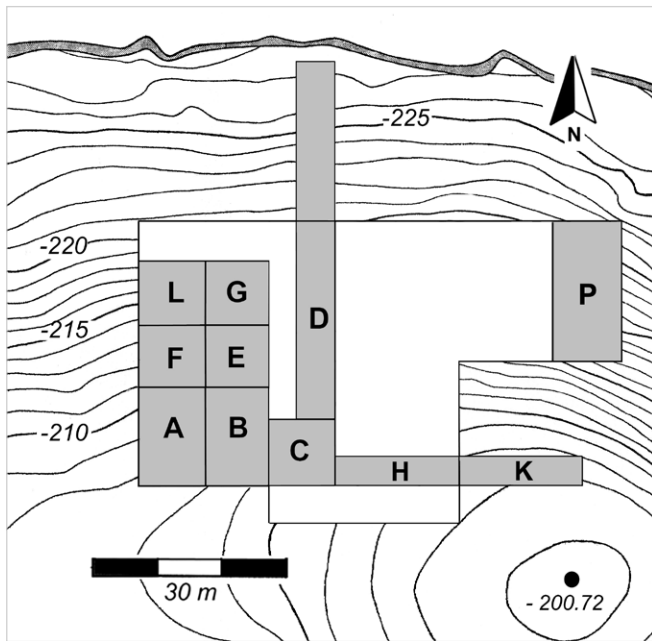
Resultaten

Voor het veldwerk wordt 1962 als een ‘tussenseizoen’ beschouwd. Er is al besloten om seizoen 1963 over te slaan om genoeg tijd te hebben voor de publicatie van het ijzertijd-aardewerk. Het seizoen daarna zal in zijn geheel worden besteed aan de opgraving van de tempel uit de Late Bronstijd. Dit seizoen worden de lagen uit de Late Bronstijd dus niet verder opgegraven. Integendeel, wat er uit die periode aan de oppervlakte komt, wordt meteen weer met aarde bedekt om ervoor te zorgen dat het gebied niet verder erodeert.

Wel wordt het opgravingsareaal uitgebreid om in 1964 meer van de tempel te kunnen blootleggen. De ijzertijdlagen boven op de tempel worden – net als de voorgaande jaren – zorgvuldig opgegraven om nog zo veel mogelijk materiaal te verzamelen. Ten westen van de grote oven die in 1960 is gevonden in sleuf D, wordt een nieuw areaal van 10 bij 24 meter geopend (als uitbreiding van sleuf D en de vakken E, F en G).

De opgraving brengt aan het licht dat de oven niet bij een dorp of stad hoorde, maar bij nomadische bewoning. In het opgegraven gebied wordt geen spoor gevonden van huizen en straten, laat staan van een beschermingsmuur. Het aardewerk, te dateren in de Vroege IJzertijd (1200 – 1000 v. Chr.), is heel anders dan het aardewerk uit de dorpsbewoning in de latere lagen. Het hele gebied bestaat uit vloeren van aangestampte aarde (erflagen), afgewisseld met lagen van stro, mogelijk de resten van rieten matten.

24 Dolmen zijn stenen grafmonumenten, zoals de Nederlandse hunebedden. De dolmen in Jordanië zijn kleiner dan de hunebedden en worden gedateerd in het 3e millennium v. Chr.

Afb. 4.24: Plattegrond van de opgraafvakken in 1962. Zie voor exacte locatie afb. 2.10. Franken noemt nu een deel van de vakken E en F anders, n.l. A en B, omdat dat handiger uitkomt bij het documenteren van de opgegraven gebouwen.

Franken verklaart deze bewoning in zijn rapport in *Vetus Testamentum* 1962 als volgt: de eerste bewoners van de tell na de grote aardbeving die de tempel uit de Late Bronstijd verwoestte, vestigden zich er niet permanent. Het waren vee-nomaden of rondtrekkende boeren, die in de winter naar de warme Jordaanvallei kwamen om hun vee te weiden en wat akkers in te zaaien. Als in het vroege voorjaar de oogst binnen was en het te heet werd, trokken ze weer weg, waarschijnlijk naar het oosten, de hoogvlakte op. Deze boeren bouwden geen stevige huizen, maar woonden in tijdelijke hutten. Het is wel opvallend dat er in deze lagen veel aardewerk is aangetroffen – meer zelfs dan in de latere bewoningslagen – maar nauwelijks andere vondsten zoals weefgewichten of figurines.

Deze bewoners waren ook bedreven metaalbewerkers, die op Deir Alla één of meerdere bronsovens bouwden om koper en tin te smelten en objecten te maken. Waarom speciaal op Deir Alla? Omdat de tell op het kruispunt ligt van de Zerqa- en de Jordaanvallei. Wie daar wel eens heeft rondgelopen in de winter en het vroege voorjaar, weet van de *sharqiya*, de hevige oostenwind, die zich door de ‘tunnel’ van de Zerqavallei tot stormkracht ontwikkelt en het leven rondom de tell moeilijk maakt. Reis vijf kilometer naar het noorden of zuiden en je hebt nauwelijks last van de wind. Dat de metaalbewerkers juist op die windgevoelige plek zijn neergestreken, was niet toevallig. De ovens zullen geprofitteerd hebben van de windkracht. Later in de IJzertijd wordt op Tell Hammeh, iets dieper de Zerqavallei in, aan ijzerbewerking gedaan – ook daar profiteerden de smeltovens van de hevige wind.

Het patroon van seizoensgebonden landbouw was zeer gebruikelijk in de Jordaanvallei. ‘s Zomers is het er erg droog en heet. Maar met zijn zachte, vochtige winters is de Vallei een ideale plek om er dan graan te verbouwen en vee te weiden. Alleen in perioden dat er aan irrigatie werd gedaan, zoals in de Late IJzertijd en de Romeinse tijd, worden er permanente nederzettingen gesticht.

Het is mogelijk dat de bewoning van de bronsbewerkers op de tell aan zijn einde kwam door een nieuwe aardbeving. Door de hoogste erflagen liep een enorme scheur,

Pakistanen in de Jordaanvallei

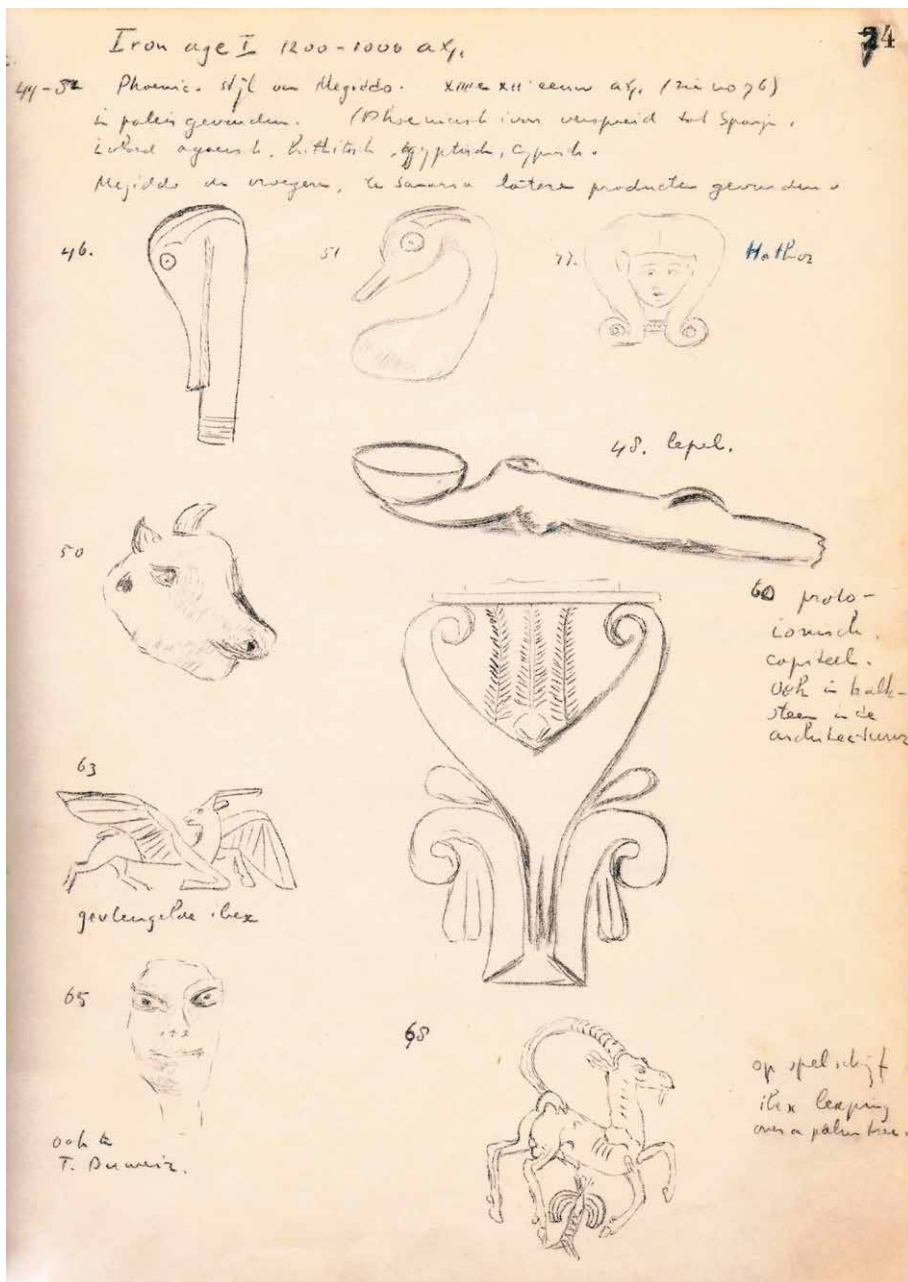
Een mooi voorbeeld van seizoensgebonden bewoning deed zich voor in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw, toen enkele families uit Pakistan (!) neerstreken in de Vallei, zich verhuurden als landarbeider en er ook grote kuddes geiten en schapen hoedden. Als de dieren in het vroege voorjaar hadden gejongd, werden ze verkocht aan plaatselijke slagers en trokken de families naar het hoogland, om daar in de landbouw en de bouw te werken. De volgende winter kwamen ze weer terug. Ze woonden in tenten, maar in Pakistan hadden ze een huis, en ze vlogen regelmatig heen en weer. Een van hun favoriete plekken was Tell Abu Sarbut, vlak bij Deir Alla. Toen daar in 1988 een Nederlandse opgraving startte, nam men naast lokale arbeiders ook Pakistanen in dienst. Een ware spraakverwarring was het gevolg: er werd tijdens het werk Nederlands, Engels, Arabisch en Urdu gesproken.

Afb. 4.25: Tentenkamp van Pakistanen op Tell Abu Sarbut in 1990. (Foto Margreet Steiner)

waarin naast gebroken aardewerk ook delen van een menselijk skelet werden aangetroffen. Na de aardbeving was de tell een tijd lang verlaten. Na enige tijd kwamen er, nog steeds in de Vroege IJzertijd, nieuwe bewoners die een dorp stichtten.

De expeditie wil meer van deze latere fase opgraven. Daartoe wordt het opgravings-areaal opnieuw uitgebreid, ditmaal met een strook van twintig bij drie meter aan de oostkant van vak C. Hier komt uit de bovenste lagen veel materiaal tevoorschijn uit de Late IJzertijd, de 8e en 7e eeuw v. Chr. Franken merkt al meteen op dat ook dit aardewerk er anders uitziet dan het aardewerk uit dezelfde periode in Palestina/Israël, wat intussen geen verrassing meer mag heten.

Afb. 4.26: Een pagina uit het notitieboek van Franken. Dit zijn tekeningen van voorwerpen in de vitrines van het Rockefellermuseum in Jeruzalem.

Studiereis

Later dat jaar, van 1 juli tot en met 31 augustus 1962, maken Franken en zijn vrouw met een beurs van ZWO een studiereis naar Jeruzalem om zich te verdiepen in het aardewerk van andere sites. Dit met het oog op de publicatie van de eerste drie opgraafseizoenen van Deir Alla. Zij worden vergezeld door een (leerling)fotograaf en door de

oudste zoon van Franken, toen 15 jaar oud. In het 'Palestine Archaeological Museum' (Rockefeller Museum) bestudeert Franken het aardewerk afkomstig uit andere opgravingen. Hij doet dat op de typische Franken-manier: diepgravend, compleet en zonder ophouden. Gezeten op een krukje voor de vitrines tekent hij alle voorwerpen die er staan en schrijft hij de labels letterlijk over. Zo krijgt hij in een tijd zonder snelle fotografie en zonder veel publicaties toch een overzicht van het aardewerk van alle belangrijke opgravingen in Palestina.

1964 – Opgraving van de tempel

Dit jaar vindt het laatste opgravingsseizoen plaats van de eerste serie die door ZWO werd bekostigd. Er is een bedrag van fl. 48.000 toegezegd. De planning is dat de opgraving plaatsvindt van 28 december 1963 tot en met 18 maart 1964. Franken, zijn vrouw en twee studenten vertrekken veertien dagen eerder om het tentenkamp klaar te maken en alle formaliteiten te regelen.

Het belooft een bijzonder opgraafseizoen te worden. Tegen de oorspronkelijke plannen in moet Franken een heel seizoen besteden aan het blootleggen van de verwoeste tempel uit de Late Bronstijd. Hij heeft in 1961 al gezien dat er een dik pakket verbrand puin in de tempel ligt, veroorzaakt door een aardbeving gevolgd door een brand. Alle parafernalia die in de tempel gebruikt werden, en alle geschenken die aan het heiligdom waren gedaan, waren achtergelaten in de *cella* (het tempelgebouw) en de kamers daaromheen. Franken verwacht tientallen, zo niet honderden gebroken potten te zullen aantreffen, hetgeen een zware belasting zal vormen voor de technische staf. Deze fragiele stukken moeten zorgvuldig worden schoongemaakt, daarna gerestaureerd en geconserveerd, en tot slot beschreven, getekend en gefotografeerd.

Daarentegen zou het eigenlijke opgraven van dit materiaal eenvoudiger zijn dan het werk uit de voorafgaande seizoenen. Er is nauwelijks stratigrafie, er zullen alleen ruimtes worden leeggehaald. Dat moet wel heel voorzichtig gebeuren, maar daar zijn de ervaren 'Jericho men' goed in. Franken besluit daarom weinig veldassistenten mee te nemen en zelf toezicht te houden op het leeghalen van de tempel. De veldassistenten die wel deelnemen aan deze campagne kunnen zich dan richten op de ijzertijdlagen, die nog niet volledig zijn opgegraven.

Expeditieteam

Het team bestaat dit jaar uit negen personen. Als veldassistenten gaan twee studenten mee: een prehistoricus uit Amsterdam en een historica uit Leiden, die al eerder heeft deelgenomen aan de expeditie. Ann Battershill doet opnieuw de restauratie en conservatie van de vondsten, samen met een studente uit Leiden en ook al een oudgediende. Onno Cosijn werkt dit jaar als tekenaar, samen met Terry Ball, die halverwege het seizoen verkast naar de opgraving van Tell es-Sa`idiyeh, zo'n twintig kilometer noordelijk van Deir Alla gelegen. Sipco Scholten is weer de fotograaf, pottenbakker Jan Kalsbeek werkt aan de analyse van het schervenmateriaal, en er gaat een ervaren studente mee als verantwoordelijke voor de huishouding. Henk Franken neemt de algehele leiding en de financiële administratie op zich.

Uitdagingen

De expeditieleden arriveren op tijd waardoor het veldwerk als gepland kan beginnen. Er doet zich wel een aantal moeilijkheden voor. Het weer is ook dit seizoen erg slecht: er staat een harde oostenwind en overdag is het ijskoud. Tegen de afspraken in stelt de landeigenaar geen aparte kamer met elektriciteit voor de fotograaf ter beschikking. Er moeten voor hem en voor Jan Kalsbeek extra kamers worden gehuurd.

Na enkele weken knapt het weer op; het wordt wat warmer en de wind gaat liggen, maar nu regent het veel. Gelukkig is dat vooral 's nachts het geval; overdag kan er gewoon worden gewerkt. Maar door de vochtige lucht drogen de gewassen scherven haast niet, hetgeen het restaureren van de potten ophoudt. Het is tijd voor noodmaatregelen. De scherven worden in een kamer gelegd waar de hele dag primussen staan te branden om de lucht op te warmen. Zelfs de oven in de keukentent wordt gebruikt om scherven in te drogen. Ook onder de tafel van de tekenaar staat een primus, omdat het tekenpapier anders te nat is.

Meer problemen: enkele oudere slaaptenten zijn gaan lekken, wat betekent dat twee werktenten nu als slaaptent moeten worden gebruikt. Hierdoor is er minder werk- en opslagruimte. Op 13 februari schrijft Franken in een brief aan Ben Otker van ZWO:

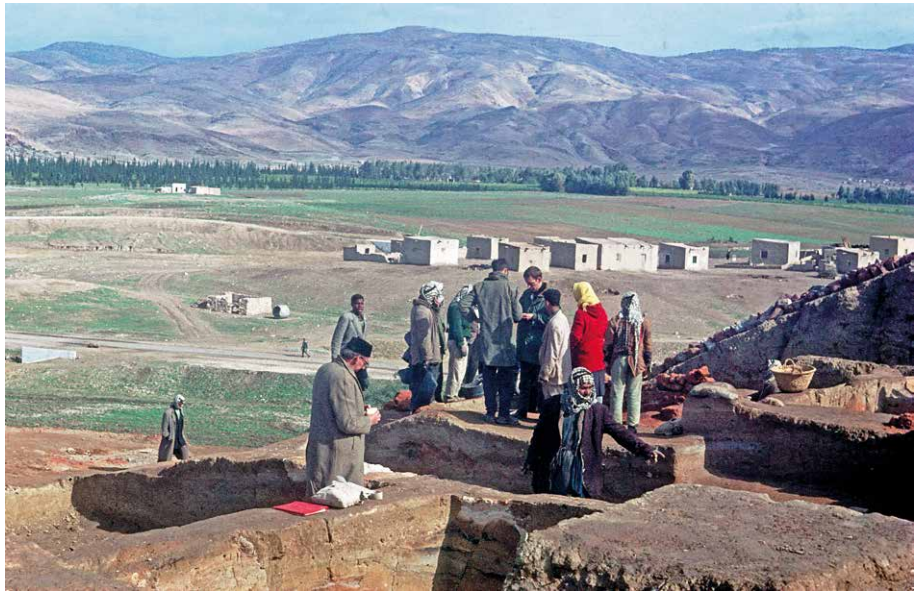
'We hebben ca 40 cm regenwater gehad, en de lucht op deze eerste vacantiedag is zwart als roet. Alles is nat, zelfs je cigaret blijft niet branden vanzelf. Trekken maar. Wat ik nodig heb is papier dat onder water gebruikt wordt, om profielen te tekenen, anders zit ik hier eind mei nog. [...] De tell is een klomp slijk, ik voel me als een varken in de stront.'

De aanleg van een irrigatiekanaal door de Vallei, waarmee in 1962 was begonnen, zorgt voor veel werk voor de dorpelingen. Daardoor gaan de lonen van de lokale arbeiders omhoog, evenals de voedselprijzen, iets waar de expeditie niet op heeft gerekend. Er kunnen dus minder arbeiders worden aangenomen. Verder ligt het waterfilter, dat in 1960 was gebouwd, precies in het traject van dit nieuwe irrigatiekanaal. Met alle gevolgen van dien. *'Ons filter is in het kanaal verdwenen. Wij zeven nu de ergste modder eruit en koken alle water dat met eten in aanraking komt, terwijl drinkwater gekookt en ook ontsmet wordt. Dit blijkt goed te gaan.'*

Een bijzondere uitdaging vormt het bezoek van paus Paulus VI aan Jordanië begin januari van dit jaar. Wegen worden afgesloten, het archeologisch museum in Jeruzalem is een week lang dicht, de postdiensten werken niet of veel langzamer, en veel prominenten zijn onbereikbaar vanwege het bezoek.

Hoog bezoek

Voor Franken is een van de belangrijkste gebeurtenissen van dit opgraafseizoen het bezoek van prof. Harm Tjalling Waterbolk uit Groningen. Hoewel een bezoek van een Nederlandse hoogleraar al bij het eerste contact met ZWO in 1959 als voorwaarde was gesteld, was het er nooit van gekomen. Maar nu komt een van de critici van de opgraving naar Deir Alla om met eigen ogen te zien wat daar gebeurt. Waterbolk wordt hartelijk onthaald. Franken kan niet wachten om zijn nieuwe opgravingsmethode, waarvoor hij in Jordanië en Israël veel waardering krijgt, nu ook aan een Nederlandse vakgenoot te laten zien.

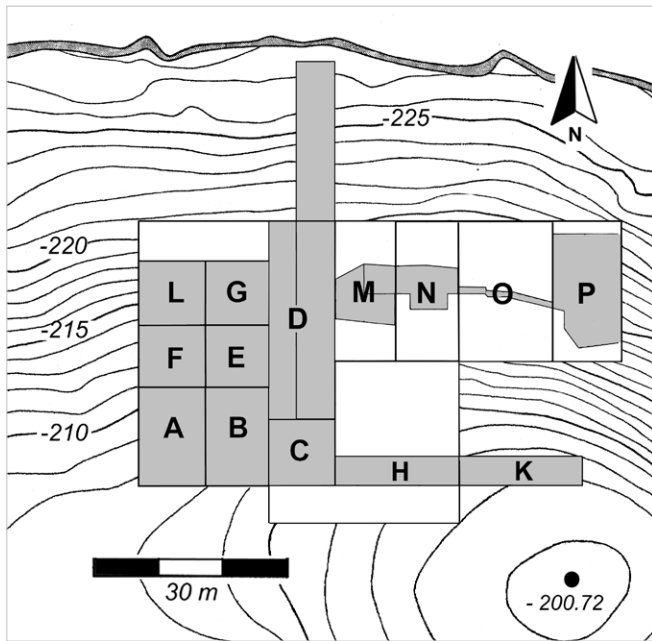

Afb. 4.27: Werk op de tell met links vooraan (met mutsje) Henk Franken. Rechts van de groep mensen is het zwaar verbrande rode puin van de tempel te zien. (Foto Tjalling Waterbolk)

En Waterbolk is onder de indruk. Hij heeft Franken al geschreven dat hij ‘*de handen uit de mouwen kwam steken*’, en dat doet hij. Franken stelt hem te werk in sleuf D, waar de situatie van de semi-nomadische bronsbewerders nog niet helder is. Waterbolk begraaft zich (haast letterlijk) in dat vak om te ontrafelen hoe het zit. Zijn er huizen en binnenplaatsen of leefden men in tenten? Hoeveel vloerlagen zitten er boven elkaar? Bij welke vloerlagen horen de ovens? Door zich zo intensief met de stratigrafie bezig te houden, leert hij de Franken-methode goed kennen en krijgt hij waardering voor diens aanpak. De avonden worden gevuld met besprekingen. Op een vriendschappelijke manier praten de heren over de *ins* en *outs* van de opgraving, de mogelijkheden voor de toekomst – meerdere opgravingen in Jordanië en Syrië – over een eventuele samenwerking tussen Leiden en Groningen, en de perikelen binnen de Nederlandse archeologische wereld van de afgelopen jaren.

Wanneer Waterbolk na twee weken uit Deir Alla vertrekt, vertrouwt hij Franken toe dat hij eigenlijk als ‘spion’ in opdracht van ZWO naar Jordanië was afgereisd en verslag moest uitbrengen over de kwaliteit van Frankens werk. Wat hij ook trouw doet. Aan Franken schrijft hij op 21 februari 1964: ‘*Amice, Ik heb gewacht je te schrijven tot na mijn gesprek met Dr. Bannier [ZWO] dat j.l. donderdag heeft plaatsgevonden. Hij was werkelijk bijzonder blij, ja opgelucht met mijn positieve reactie – overigens meer jouw verdienste dan de mijne.*’

Ook Franken is opgelucht. Nu kan hij met opgeheven hoofd naar Nederland terugkeren en heeft niemand meer het recht te twijfelen aan zijn capaciteiten als archeoloog. In bijna ieder verslag dat hij over het opgraafseizoen schrijft en in alle brieven die hij aan de faculteit en ZWO stuurt, is veel ruimte ingeruimd voor het bezoek van Waterbolk en de perspectieven die dat biedt voor de toekomst. Dat van geen van deze mooie voornemens later iets terecht zal komen, weet hij dan nog niet.

Afb. 4.28: Plattegrond van de opgraafvakken in 1964. Zie voor exacte locatie afb. 2.10.

Resultaten

In het voorafgaande seizoen stopte men steeds met opgraven wanneer de verbrande puinlaag uit de Late Bronstijd werd bereikt. Het was immers belangrijk om niet in die laag te graven, om te voorkomen dat de potten werden blootgelegd. Al zou er slechts één pot worden aangeroerd, dan nog moest de gehele laag worden opgegraven. Anders zouden de voorwerpen na het opgraafseizoen door clandestiene gravers worden meegenomen. Nu men dit jaar met het serieuze werk aan de brandlaag begint, blijkt de situatie echter ingewikkelder te zijn dan gedacht. Het wordt duidelijk dat de cella op een podium is gebouwd; de vloeren van de kamers ernaast liggen ongeveer één tot twee meters lager. Dat betekent dat in die kamers de vloer dieper ligt dan gedacht en dat de brandlaag dus veel dikker is dan werd vermoed. Er moet dus veel meer werk worden verzet om die kamers leeg te halen dan in eerste instantie was berekend.

De tempel blijkt een lange geschiedenis te hebben gehad. Het einde kwam na 1186 v. Chr., zoals eerder al werd geconstateerd. Een proefsleuf door de vloer van de cella heen, gemaakt in 1961, had al onthuld dat er diverse herbouwfases waren. De gebouwen en straten om de cella heen kwamen steeds hoger te liggen door regen, wind en erosie. Wilde men dat de cella uitstak boven de omringende gebouwen, dan moest ook die geregeld worden opgehoogd. In de proefsleuf waren die ophogingen duidelijk te onderscheiden; in totaal was de cella 3,5 meter opgehoogd. De eerste bouwphase kon gedateerd worden in de 16e eeuw v. Chr., wat betekent dat de tempel zo'n 350 jaar heeft gefunctioneerd.

Een punt van onderzoek dit jaar is de vraag waardoor de tempel precies is verwoest. Brak er brand uit en stortte tempel en bijgebouwen daarna in? Of was de brand het gevolg van de verwoesting van de tempel? Het laatste blijkt het geval te zijn. Er zijn sporen van een aardbeving, al moeten er verschillende deskundigen aan te pas komen om dat vast te stellen. In 1961 was aan de oostkant van de tell weliswaar al een geraamte gevonden in lagen van de Late Bronstijd, maar toen was nog niet met zekerheid

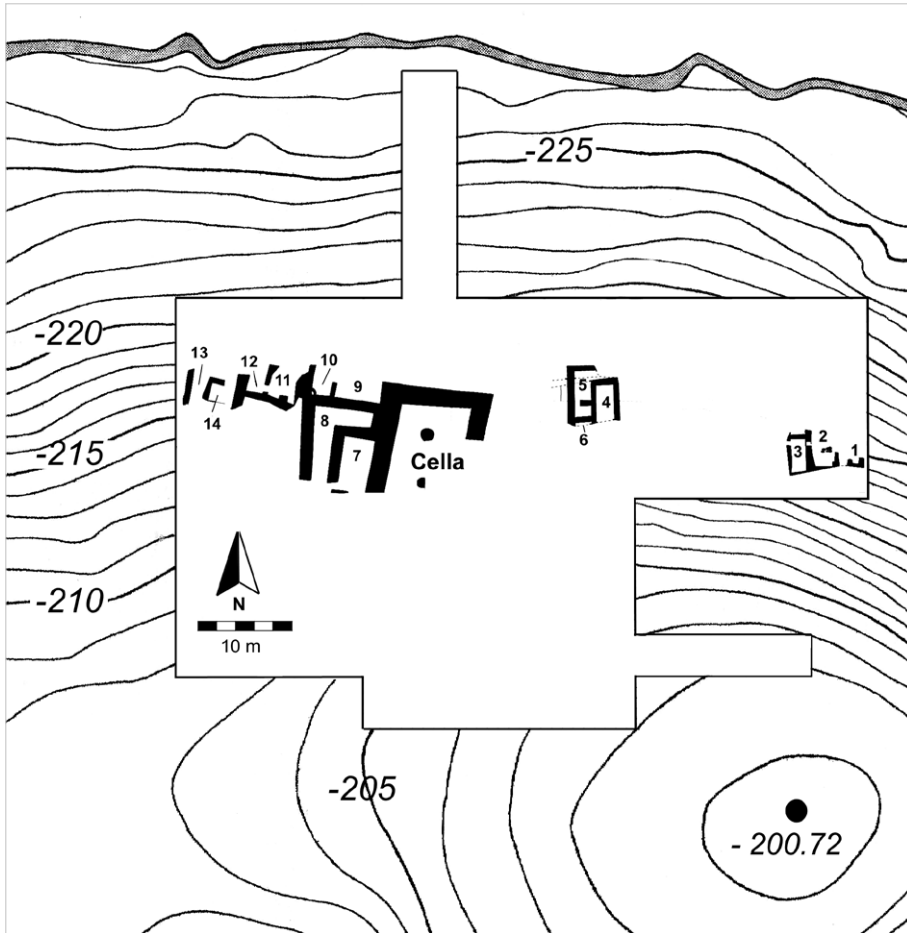
Afb. 4.29: De opgraving ziet er uit als een gatenkaas, maar Franken houdt zo wel controle over de gelaagdheid.

vast te stellen dat die lagen uit precies dezelfde tijd stamden als de tempel. Nu wel. De aardbeving deed het complex instorten, waarna alles in brand vloog en bleef branden tot er niets meer van over was. De muren zijn tot een rood poeder vergaan, waardoor het moeilijk is die bloot te leggen. Alle kostbaarheden die in de tempel en bijgebouwen stonden, zijn onder het puin terechtgekomen of de helling af gerold.

Door zijn zorgvuldige manier van graven kan Franken vaststellen dat er pogingen zijn gedaan om de tempel en de bijgebouwen na de aardbeving te herbouwen. Een tweede brand, mogelijk het gevolg van een nieuwe aardschok, maakte een einde aan deze bewoning. Waarschijnlijk interpreteerden de bewoners deze nieuwe brand als een teken van de goden dat ze van de tempel moesten wegblijven, waarna ze het gebied definitief de rug toe keerden. De tell bleef daarna lang onbewoond, en de gebouwen erodeerden verder.

De tempel blijkt ook veel groter dan gedacht. Gebouwen die in 1961 nog geïnterpreteerd waren als woonhuizen rondom de tempel, blijken nu tot het tempelcomplex zelf te behoren. Het zijn voorraadkamers en kamers waarin bepaalde rituelen werden verricht. Dat is te zien aan de vondsten in die kamers. Ook de ruimtes aan de oostkant van de tell, die in 1961 waren opgegraven, maken volgens Franken deel uit van het tempelcomplex. Hij kan dit complex volgen over een lengte van meer dan zeventig meter in oost-westrichting. Hoe breed het was, kan niet worden vastgesteld, omdat de zuidkant niet is opgegraven. Huizen voor het tempelpersoneel, werkplaatsen en opslagruimtes worden niet aangetroffen; die zijn pas in de jaren negentig gevonden op de zuidelijke helling van de tell.

Deze tempel was niet een '*dorpsheiligdommetje*', schrijft Franken in zijn verslag, maar een '*voor Palestijnse begrippen groot heiligdom*', dat bijna vier eeuwen lang heeft

Afb. 4.30: Plattegrond van het tempelcomplex.

Afb. 4.31: Ceremonieel aardewerk uit het tempelcomplex.

*Afb. 4.32:
Opgravingshumor. De
grote kruik is gedeco-
reerd met rode verf.*

bestaan en dat belangrijk genoeg was voor farao Taouset om er geschenken naartoe te sturen. Franken verbaast zich nog het meest over het feit dat dit heiligdom niet in de Bijbel wordt genoemd, terwijl het toch vlak bij Israël lag.

Zoals al gezegd vormt de enorme hoeveelheid vondsten een groot probleem voor de expeditie, zeker nu het complex zo veel groter blijkt te zijn dan gedacht en alle kamers zijn gevuld met materiaal. In totaal graven ze naast de cella nog veertien kamers leeg, waarbij ze 345 potten aantreffen die gerestaureerd moeten worden. Verder leggen ze vele honderden scherven bloot, naast kralen (205 stuks), amuletten, rolzegels, hamerstenen en andere voorwerpen. Alles moet worden schoongemaakt, geconserveerd, zorgvuldig geplakt, getekend, gefotografeerd, beschreven en geregistreerd.

Franken houdt zelf toezicht op het leeghalen van de kamers uit de Late Bronstijd, terwijl de veldassistenten aan de ijzertijdlagen werken. Maar nu doet zich het vreemde feit voor dat zij afwisselend brons- en ijzertijdlagen opgraven. Een vloerlaag uit de IJzertijd ligt op een roodverbrande laag uit de Late Bronstijd, zoals het hoort, maar daaronder blijkt weer een ijzertijdmuur te liggen. Franken heeft enig tijd nodig om eruit te komen, maar begrijpt dan wat er aan de hand is. Hij schrijft in zijn verslag van 14 januari aan ZWO:

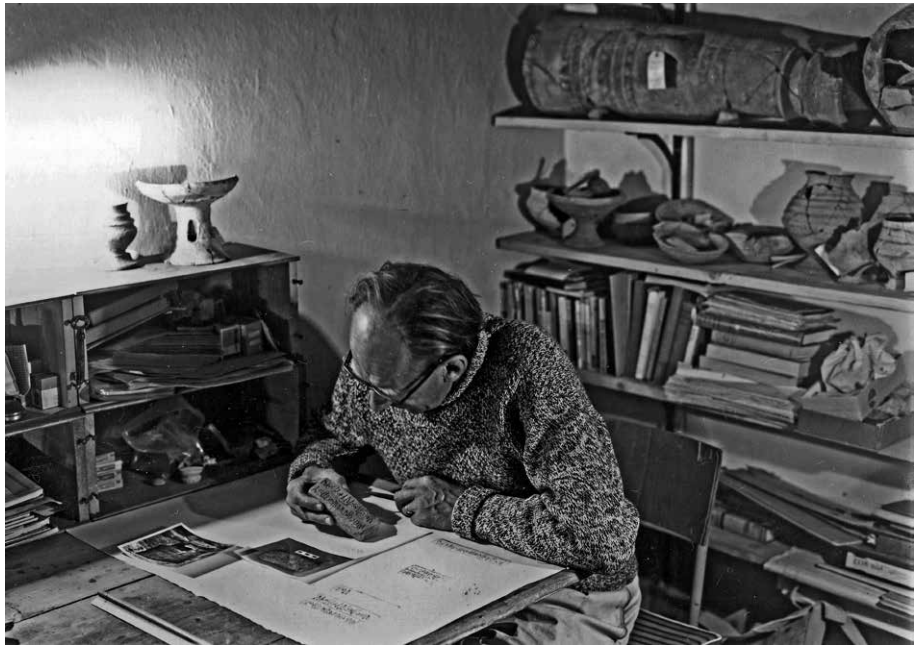
Afb. 4.33: Een van de kleitabletten met onbekend schrift.

'Het blijkt dat de nomaden-groep die in de Vroege IJzertijd geregeld ter plaatse was, tussen de roodverbrande muurstompen heeft geleefd en zelfs onder nog intact zijnde daken heeft gewerkt. Later zijn die muren omgehaald of vanzelf ingestort, zodat wij afwisselend lagen bronstijd en ijzertijd hebben.'

De meest opzienbarende vondst doet zich voor als de opgraving al voorbij is en de meeste teamleden al op weg zijn naar huis. Ann Battershill, enkele studenten uit Jeruzalem die zich als vrijwilligers hadden opgegeven, en tekenaar Terry Ball, die enige tijd op Tell es-Sa`adiyeh heeft gewerkt en nu vrij is, blijven in het kamp om de grote hoeveelheid voorwerpen te verwerken. Franken zelf is met een groepje arbeiders nog op de tell bezig. Om de kamers in het oosten van de opgraving die al in 1962 waren gevonden en vol prachtige vazen stonden, te verbinden met de tempelcella en de kamers ten westen daarvan, laat hij een smalle sleuf graven. Hierdoor kan hij vaststellen dat deze kamers inderdaad tot het tempelcomplex behoren en bij dezelfde aardbeving zijn verwoest. In de sleuf doet hij op de laatste dag dat hij daar zou werken, op 1 april nota bene, een opzienbarende vondst: vier kleitabletten. Twee ervan zijn beschreven – niet met spijkerschrift, maar met tekens van een onbekend schrift. Op de twee andere tabletten staan alleen een aantal stippen. Deze vondst maakt het noodzakelijk de twee kamers waarin ze gevonden zijn, helemaal op te graven. Daarbij worden nog een beschreven tablet gevonden en vier tabletten met stippen.

Deze vondst houdt niet alleen de afronding van de opgraving enkele weken op, maar veroorzaakt ook andere problemen. Allereerst moeten de tabletten worden geconserveerd, getekend en gefotografeerd. Franken wil ze vervolgens mee naar Nederland nemen om ze daar te laten onderzoeken door specialisten, maar het Jordaanse Departement van Oudheden laat deze opzienbarende vondst niet zomaar gaan. Pas op 9 juni kan Franken opgelucht een telegram aan ZWO sturen: *'Permission for loan of tablets granted on condition they are insured here through Lloyds at a premium of 500 pounds sterling. Do you agree?'* ZWO stemt in, en de tabletten kunnen naar Nederland worden overgebracht.

De enorme hoeveelheid opgegraven materiaal veroorzaakt ook ander problemen. In de voorafgaande jaren was er steeds aan het eind van het seizoen een verdeling geweest tussen het Departement van Oudheden van Jordanië en de expeditie. Dat ging zo: de expeditie zette alle geregistreerde objecten op een aantal tafels neer; de vertegenwoordiger

Afb. 4.34: Franken bestudeert het kleitablet in zijn werkkamer te Deir Alla.

van het Departement liep daar langs en had de eerste keus. Bijzondere vondsten bleven in Jordanië, maar over het algemeen was de verdeling 50/50. Franken kon ongeveer de helft van de vondsten meenemen naar zijn eigen universiteit in Leiden om daar te bestuderen. De scherven en ander incompleet materiaal kon hij allemaal mee naar Nederland nemen.

Maar dit jaar is deze werkwijze onmogelijk. Zet maar eens 345 (vaak fragiele) potten op een tafel, naast honderden kleinere voorwerpen. En dat in een tentenkamp met veel wind. De voorwerpen worden dus na registratie meteen in kisten opgeborgen. Daarom stelt Franken voor de verdeling te maken op basis van de gemaakte foto's en beschrijvingen. Gelukkig gaat het Departement daar – uiteindelijk – mee akkoord en wordt er een verdeling gemaakt. Opgelucht pakt Franken 35 kisten in met materiaal dat naar Nederland mag worden gestuurd. Maar de bureaucratie ligt opnieuw dwars. Er komt een oekaze dat er maximaal twintig kisten mogen worden opgestuurd. Dit betekent dat alles overgepakt zou moeten worden in grotere kisten, die de expeditie speciaal zou moeten laten maken. Franken besluit dat niet te doen vanwege de tijd die dat zou kosten; hij is dan al een maand langer in Jordanië dan gepland. Hij selecteert alleen het ijzertijd materiaal vanwege de beoogde publicatie daarvan. Daarnaast gaat een beperkt aantal voorwerpen uit de Late Bronstijd mee naar Nederland, met het oog op een tentoonstelling over de Deir Alla-opgraving in het Rijksmuseum van Oudheden in 1965. Zo'n vijftien kisten met materiaal blijven in Jordanië achter.

Al met al duurt het verwerken van de vele vondsten in het tentenkamp tot 24 mei en lopen de onderhandelingen met het Departement over de verdeling van de vondsten en het uitvoeren van de kleitabletten tot eind juni. Franken en Battershill zitten die laatste maand in Jeruzalem, omdat het in de Vallei te heet is. Pas op 10 juli zetten zij weer voet op Nederlandse bodem, na een afwezigheid van zeven maanden.

1967 – Een nieuwe start

Eind december 1966 vertrekken Franken en zijn vrouw, zoals gebruikelijk, met de Landrover naar Jordanië voor een nieuw opgraafseizoen. De organisatie heeft heel wat voeten in de aarde gehad. De eerste serie opgravingen van 1960 tot en met 1964 was volgens plan verlopen. Dat wil zeggen, de nadruk lag toen op een gedetailleerde studie van de gelaagdheid van de tell gekoppeld aan het verzamelen van net voldoende aardewerk uit elke laag om de ontwikkeling van de aardewerkvormen te kunnen bestuderen. Deze ontwikkeling zou dan vragen moeten beantwoorden als: Wie woonden er in de oostelijke Jordaanvallei en wanneer, wat deden ze daar, en vooral: waar kwamen ze vandaan? Kwamen ze uit Israël en waren ze de Jordaan oostwaarts overgestoken, of waren ze juist afkomstig uit het oostelijk bergland en op weg naar het westen? Waren er nauwe connecties tussen de bevolkingsgroepen ten oosten en westen van de Jordaan? Was het aardewerk uit Jordanië te vergelijken met dat uit Israël of vertoonde het eigen kenmerken en had het een onafhankelijke ontwikkeling doorgemaakt?

Deze vragen had Franken onderzocht en gedeeltelijk beantwoord in de jaren 1965 en 1966. Er waren geen opgravingen gepland in die jaren, maar er werd ijverig gewerkt aan de publicatie van het ijzertijdaardewerk dat al opgegraven was. In de zomer van 1966 was het boek over de stratigrafie en het aardewerk van de ijzertijdlagen voltooid, op de tekeningen van de scherven na. Omdat Franken geen eigen instituut en geen medewerkers had, maakte hij gebruik van de tekenaar van het Instituut voor Prae- en protohistorie van de Leidse universiteit. Maar die had maar weinig tijd voor deze extra werkzaamheden. Het boek *Excavations at Tell Deir Alla Volume I, A Stratigraphical and Analytical Study of the Early Iron Age Pottery* werd uiteindelijk in 1969 gepubliceerd.

De tempel uit de Late Bronstijd was een geval apart; Franken was van mening dat deze veel uitgebreider gepubliceerd moest worden: niet alleen het aardewerk, maar ook alle andere objecten. Maar daarvoor wilde hij eerst meer van de tempel opgraven. De publicatie van de tempel werd daarom uitgesteld en het boek *Excavations at Tell Deir Alla; The Late Bronze Age Sanctuary* zou pas in 1992 verschijnen.

Veel werk was ook gaan zitten in de tentoonstelling over de opgravingen van Deir Alla in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, die op 3 april 1965 haar deuren opende. De tentoonstelling was getiteld: ‘Opgravingen in bijbelse grond: Past het of past het niet?’

Na afloop van het project in 1964 was veel tijd besteed aan de vraag of er een nieuwe serie opgravingen moest komen op Deir Alla. Franken wilde het project graag continueren. De tell bleek immers zoveel meer te omvatten dan hij aanvankelijk had gedacht. Hij was in eerste instantie op zoek gegaan naar een site die geen grote gebouwen bevatte, geen stadsmuur en stadspoorten; een plek die juist inzicht zou geven in hoe gewone mensen leefden. Maar naast de dorpse bewoning die in veel fasen aangeboord werd, waren er ook semi-nomadische smeden getraceerd en een groot heiligdom uit de Late Bronstijd. Vooral deze laatstgenoemde twee fasen waren het waard om verder onderzocht te worden.

Dus kwam hij met een nieuw voorstel: een project dat zich deze keer zou richten op de bewoningsgeschiedenis van de tell en niet alleen op de ontwikkeling van het aardewerk in de regio. Dit project zou in eerste instantie vijf opgraafseizoenen beslaan. Franken stelde wel één voorwaarde: dat er vaste stafmedewerkers zouden komen, voor zowel het veldwerk in Deir Alla als voor het uitwerken van de resultaten in Leiden. ZWO ging akkoord met het betalen van een vaste staf tijdens de opgravingen:

Afb. 4.35: Dergelijke labels ontvangt Cees Burggraaff wanneer er iemand ziek is geworden op de tell.

een fotograaf, een tekenaar en een veldleider die Franken in het veld kon vervangen. Hierdoor hoefde deze niet meer hele dagen op de tell aanwezig te zijn en kon hij zich met andere dingen bezighouden, zoals het bestuderen van het aardewerk en de andere vondsten, en de coördinatie van de werkzaamheden.

Helaas kwam er vanwege de politieke omstandigheden in de regio niets terecht van dit mooie plan. In juni 1967 brak de Zesdaagse oorlog uit waardoor het lange tijd niet mogelijk was in de oostelijke Jordaanvallei te werken. Hierop besloot Franken zijn werkgebied naar Syrië te verplaatsen, waar hij meewerkte aan het UNESCO-project om de vele sites te redden die door een dam in de Eufraat werden bedreigd.

Team en tentenkamp

Maar dit ligt allemaal nog ver in de toekomst als Franken, zijn vrouw en zijn jongste zoon in december 1966 in de Landrover stappen. Zij zullen enige tijd in Jeruzalem logeren en vandaar de hele expeditie organiseren: het verkrijgen van de vergunningen, overleg met de landeigenaar, aankoop van materiaal, controleren van de tenten, etcetera. Daarnaast wil Franken regelen dat de vijftien kisten met vondstmateriaal die in 1964 in Jordanië waren achtergebleven, alsnog naar Nederland opgestuurd worden. De opgraving zal begin februari beginnen en tot eind maart duren.

De rest van het team reist later met het vliegtuig. Diederik van der Waals, een prehistoricus uit Groningen, fungeert als veldleider. Als fotograaf is dit keer Dirk Schouten aangetrokken. Jan Albert Cool, die aan het Instituut voor Prehistorie in Groningen heeft gewerkt en al eerder deelnam aan Kathleen Kenyons opgraving in Jeruzalem, is de tekenaar voor dit opgraafseizoen. Voor de huishouding gaat Cees Burggraaff mee, een verpleegkundige met een avontuurlijke inslag. De zes veldassistenten zijn een mix van oudgedienden en nieuwe studenten uit Groningen en Leiden.

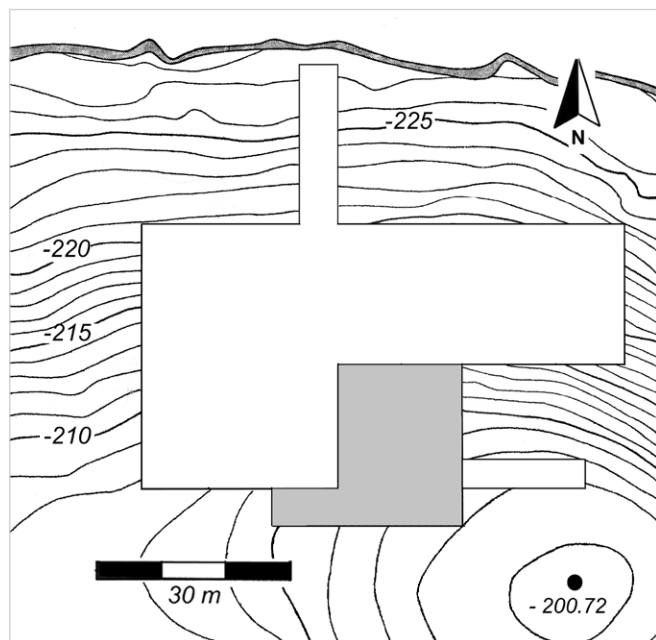
Ook dit keer wordt er een tentenkamp opgebouwd aan de voet van de tell. De tenten zijn in een ovaal opgesteld, en de drie kamers die in 1962 zijn gebouwd, worden opnieuw gebruikt. Buiten de kring met tenten staan enkele toiletten: tichelhuisjes met een diep gat in de grond. Naast het gat een blik om het toiletpapier in te deponeren en een touwtje met daaraan een doosje lucifers om het papier vervolgens te verbranden.

Midden in het tentenkamp staat een grote ton, die met water uit het irrigatiekanaal wordt gevuld. Boven op de ton ligt een katoenen lap die de steentjes en het zand uit het kanaalwater tegenhouden; aan de onderkant van de ton zit een tapkraantje. In de keuken wordt permanent water gekookt om als drinkwater te dienen. Men wast zich met het kanaalwater. Douches zijn er dit jaar niet, het is toch te koud om te douchen. Maar iedere ochtend komt de nachtwaker Zuhri de stafleden in hun tenten wakken met een kan heet water om zich te wassen en de woorden: 'Good evening, hot wotter'.

Veldwerk

Op 8 februari 1967 begint het veldwerk, dat volgens de planning zes weken zal duren. Er wordt een nieuw opgraafterrein uitgezet ten oosten en ten zuiden van de oude sleuf D. De doelstelling dit seizoen is om een groter areaal bloot te leggen van de dorpsbewoning uit de Vroege en de Late IJzertijd, van de semi-nomadische smeden en uiteindelijk van de tempel. Franken is ervan overtuigd dat de ingang van de tempel aan de zuidkant van het complex was gesitueerd. Daarom besluit hij ook een extra strook van vijf meter breed ten zuiden van sleuf D op te graven. Maar boven op de tempel ligt wel negen meter aan latere bewoning. Geen wonder dat hij denkt zeker vijf opgraafseizoenen nodig te hebben, zelfs met een nog snellere graafmethode dan hij eerder heeft toegepast. Hij is afgestapt van de 'kaasschaafmethode' van de eerste serie opgravingen: toen werd van iedere laag maar net zo veel opgegraven als er nodig was om voldoende aardewerk te produceren voor het technologisch aardewerkonderzoek. Nu is de doelstelling veranderd: de bewoningsgeschiedenis moet blootgelegd worden, zowel de lay-out van de dorpen als de functies van de gebouwen. Snel werken is het devies, maar wel over een groot oppervlak.

Een complicatie is de aanwezigheid van de vele graven in de bovenste laag. In de jaren 1960-1964 zijn meer dan vierhonderd skeletten opgegraven, sommige met

Afb. 4.36: Plattegrond van het opgraafareaal in 1967 (grijze vlak). Zie voor exacte locatie afb. 2.10.

Afb. 4.37: Tell Abu Gourdan op de voorgrond (pijl), Tell Deir Alla daarachter. De foto is genomen richting het noordoosten.

bijgiften zoals sieraden en aardewerken potten.²⁵ Om deze graven die waarschijnlijk uit de Islamitische periode stammen, in een context te plaatsen (wie waren deze mensen, waar woonden ze?), wordt nu besloten drie vakken van vijf bij vijf meter uit te zetten op de lage tell vlak bij Tell Deir Alla, aan de overkant van de weg. Deze tell heeft geen officiële naam, maar is later door Franken aangeduid als Tell Abu Gourdan.

Op basis van het aardewerk dat op de oppervlakte lag, was al eerder geconcludeerd dat deze tell in de Byzantijnse tijd en de daaropvolgende Islamitische periode bewoond was. Het grafveld van Deir Alla kan dus van deze bewoners zijn geweest. Een klein team begint er te werken en haalt grote hoeveelheden gebroken aardewerk en andere vondsten tevoorschijn.²⁶

De bedoeling is dat op Tell Deir Alla zelf het bovenste dorp (fase M) dit seizoen in zijn geheel wordt opgegraven en daarna snel gepubliceerd. Maar zoals gebruikelijk is de situatie anders dan gedacht. Het dorp van fase M blijkt door een aardbeving te zijn verwoest, waarbij hele kamers met intacte inventarissen door het puin zijn bedekt. Net als bij de tempel uit de Late Bronstijd komt er veel aardewerk tevoorschijn dat moet worden gerestaureerd, beschreven, getekend en gefotografeerd. In een verslag dat Franken van de opgraving bijhoudt, merkt hij op dat het hem niet gaat lukken om deze laag nu in zijn geheel bloot te leggen. Dit heeft ook gevolgen voor de publicatie van fase M, die voor later dit jaar staat gepland. Hij kan dan nog niet vermoeden dat een bijzondere vondst zijn hele plan in de war gaat schoppen.

²⁵ Deze graven zijn uiteindelijk door Cees Burggraaff in 2008 gepubliceerd (zie literatuurlijst).

²⁶ De opgraving van Tell Abu Gourdan is door Franken in 1975 gepubliceerd (zie literatuurlijst).

Bileam duikt op

Het verhaal van de vondst van de Bileam-inscriptie is al vele keren verteld, door Franken zelf en door anderen. In zijn dagrapport gaat Franken uitvoerig in op de ontdekking van deze bijzondere inscriptie.

Donderdag 16 maart. Ali [de Arabische voorman] joeg alles en iedereen op. Vóór maandag a.s. moet de laag afgewerkt zijn. Elke dag houden we het bij. 't Moest tot op de pottenlaag [van fase M]. Dan stoppen en na het [Suiker]feest met een kleine groep mensen de kamers leeghalen. Heb mijn hart vastgehouden. Zoiets kan eigenlijk niet, als je al zo dicht erboven zit, en er ook niet-verbrande stukken zijn, die niet op tijd als zodanig herkend worden. Had sterk het gevoel niet naar Jeruzalem te moeten gaan 's avonds [waar hij uitgenodigd was voor een diner en zou blijven slapen].

Vrijdag de 17de om half acht kwam Ali opgewonden met stukken muurpleister in het kamp. Of dat iets was. Helemaal met tekst. Ik rende de tell op, had moeite de kerels te stoppen. Goddank was de dag ervoor een nieuwe dump gestort. 'n Uurtje later wat regen en ik heb meteen voor de dag het werk stopgezet. Tussen buien door de dump onderzocht. 't Spul moet de hele donderdag zijn opgekomen en niemand heeft het gezien. Vele stukjes met fragmenten van letters. Een lange witte streep in de profieldam. Ali groef een groot stuk uit de oostelijke kamer. De andere [kamer], waar het meeste dumpmateriaal vandaan komt, ligt geheel onder plastic tegen de regen.

Afb. 4.38: Een bedoeïenentent wordt over de kamer met de Bileam-fragmenten heen gezet.

Burggraaff heb ik naar Jeruzalem gezonden naar Harding [G. Lancaster Harding, directeur British School of Archaeology in Jerusalem] voor advies, en Jamra [vertegenwoordiger van het Departement van Oudheden] belde het [Palestine Archaeological] museum [in Jeruzalem]. Kirkbride en Harding in de middag [op bezoek], vier vaders van de Ecole Biblique met Benoit volgden [allen geleerden uit Jeruzalem]. Heb dezelfde dag nog geschreven naar Bannier [ZWO] en De Boer [faculteit]. Met Ann en Harding de conserveringsproblemen besproken. Verder besloten om na de A'id [Suikerfeest] geen arbeiders meer aan te nemen. Een nuttige bevestiging van wat ik schreef de vorige dag, dat de zaak zo zou moeten vastlopen. Alles draait nu om deze vondst.

Zaterdag 18 maart. Begonnen met enkele zichtbare stukken in oostelijke kamer uit te graven (Ali). De Vaux en Prigneaux kwamen met Diana en Mrs. Black [allen archeologen]. De V. en P. copiëren een stukje om te zien of het Aramees of bijbels [Hebreeuws] is. 's Avonds hebben we de zichtbare stukken in de oostelijke kamer gelicht, met was. Briefgeschreven aan Curatoren [van de universiteit] over de situatie.

Zondag 19. We hebben de hele dump 2x doorzocht op de troffels. Dozen vol fragmenten. Volgend jaar alles doorzeven.

Donderdag 23 maart. De buien barsten los. Bedouïnentent over de kamer gemonteerd om door te kunnen werken. Helpt wel voor kleinere buien. Zijn nog steeds bezig met het lichten van de brokken pleister in de profieldam en verder begonnen

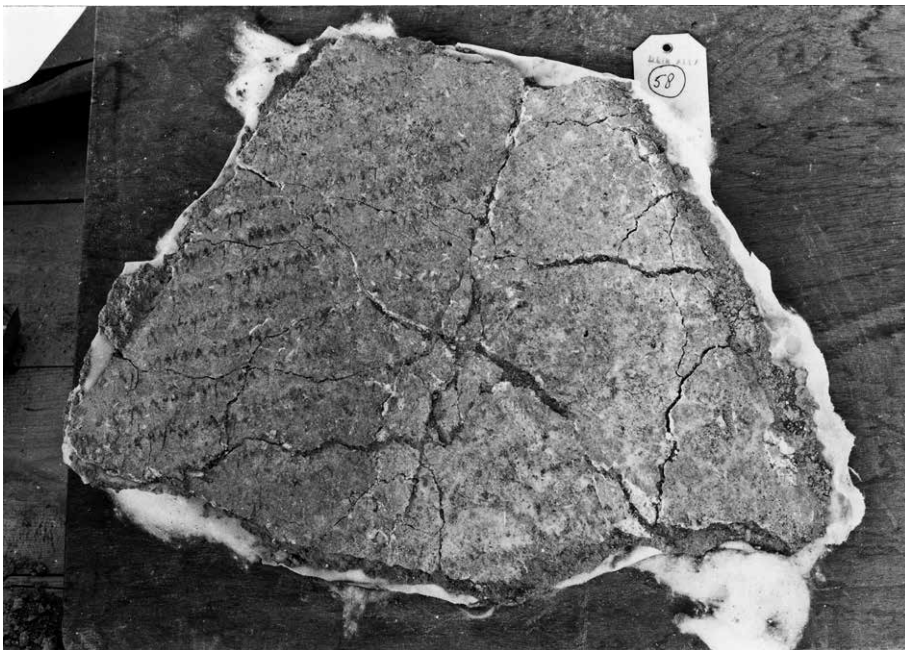
Afb. 4.39: Onder de bedoeïentent kan het werk doorgaan, ook als het regent.

van 't zuiden de kamer binnen te gaan. Overal losse brokken muur. Twee arbeiders om de aarde weg te halen. Het lichten van stukken met de tekst boven levert veel problemen. Andere [met de tekst naar onderen] worden in de was gezet om het verband vast te houden.

Op 1 april de consternatie gehad van de aankomst van apparatuur voor infra-rood opnamen. Omdat 13 x 18 materiaal niet te krijgen was in heel W. Europa is filmmateriaal van een ander formaat meegekomen met een Linhof + toebehoren + ijskast om de zaak koel te houden. Mevr. V. d Waals vloog er 1e-klas mee. Reeksen telegrammen. Met Landrover alles opgehaald uit Amman. Het openen van kalkbrokken gaat nog steeds door. Op 3 april met Schouten naar Jeruzalem. Afspraak met museumdirecteur [van het Palestine Archaeological Museum] voor het opnemen van infra-rood en opbergen in het museum naderhand. Precies verslag van de procedure gezonden naar ZWO.

De vondst veroorzaakt grote opwinding in de archeologische gemeenschappen in Jeruzalem, Amman en Nederland. Iedereen laat alles in de steek om het wonder van een grote pleistertekst uit de IJzertijd met eigen ogen te aanschouwen. Dat de tekst gaat over Bileam, de zoon van Beor, een profeet die ook in de Bijbel wordt genoemd, is dan nog niet eens bekend (zie verder hoofdstuk 5). Als het team na zes weken naar huis gaat, blijven Franken en Battershill nog enkele weken na om de tekst volledig bloot te leggen en de stratigrafische context ervan te onderzoeken.

Eind 1967 wordt de tekst naar Nederland gestuurd om in de laboratoria van het Rijksmuseum in Amsterdam gerestaureerd en geconserveerd te worden. Daarna wordt

Afb. 4.40: Net gelicht fragment van de Bileam-tekst.

hij teruggestuurd en op 2 mei 1972 op feestelijke wijze ingehaald in Amman en in het archeologisch museum daar opgesteld. Vier jaar later wordt de volledige tekst gepubliceerd door Hoftijzer en Van der Kooij (zie literatuurlijst).

Overige resultaten

Het schoonmaken van de oude vakken aan de oostkant van de tempel uit de Late Bronstijd levert nog twee fragmenten van kleitabletten op, één beschreven met tekens, de andere met gaatjes. In de dorpslagen uit de Late IJzertijd worden voor het eerst inscripties gevonden, vier in totaal. Ze zijn ingekrast op respectievelijk een aardewerken lomer (pottenbakkersinstrument), een schaal, een kruik en een steen. De laatste drie inscripties zijn geschreven in het Aramese schrift, zoals gebruikelijk in die tijd. Op de schaal is een deel van het alfabet gekrast. De kruik bevat de woorden '(bezit) van Shar`a' en de steen 'Steen van Shar`a'. Shar`a is een naam, maar het is niet bekend of dit de naam is van een plaats, een regio, een rivier, een persoon of een godheid. Op de lomer staan enkele tekens in een onbekend schrift. Weer een onbekend schrift....

Voorlopig laatste opgraafseizoen

In juni 1967 breekt de Zesdaagse oorlog uit tussen Israël en zijn Arabische buurlanden, waaronder Jordanië. De Jordaanvallei wordt grensgebied en staat lange tijd onder militair gezag van Jordanië. Archeologische expedities worden er niet meer toegelaten. De Deir Alla-expeditie zal er pas in 1976 terugkeren. Franken geeft dan al snel de leiding van de opgraving over aan zijn opvolger Gerrit van der Kooij en concentreert zich voortaan op de uitwerking en publicatie van zijn vele projecten.

Het verhaal van de bewoners

Wie waren dat precies, de bewoners van Deir Alla, de mensen die op deze plek neerstreken en er hun stempel op drukten? Waarom en wanneer gingen ze er wonen en waarom trokken ze er weg? Hoe woonden ze daar, wat ging er goed, welke moeilijkheden kwamen ze tegen? Zo veel vragen, zo weinig antwoorden. Archeologisch onderzoek kan wel globaal vaststellen wanneer de tell bewoond was en hoe, maar het achterhalen van de identiteit van de bewoners en de reden waarom ze er zich vestigden, is al veel moeilijker. Laat staan dat helder wordt wat de bewoners dachten, wat hun dromen waren en welke problemen ze hadden.

Dit verhaal over de bewoners van Deir Alla is gebaseerd op de zeventien opgraafseizoenen die op de tell plaatsvonden tussen 1960 en 2009. Gegevens afkomstig van regionaal onderzoek en andere opgravingen in de omgeving van Deir Alla zijn ook gebruikt om het verhaal van deze ene plek diepte te geven. De belangrijkste ingrediënten: kennis van de geschiedenis en verbeeldingskracht. Zonder een rijke verbeelding komt een archeoloog nergens, wordt het verhaal een langdradige opsomming van dorre feiten en komen de bewoners niet tot leven. Die verbeeldingskracht moet wel in toom gehouden worden door wetenschappelijke rigueur en alledaagse nuchterheid. Bijbelse koningen zult u in dít hoofdstuk niet aantreffen, hoogdravende theorieën over religie en economie evenmin.

Dit is het verhaal over de bewoners van een dorp, over de boeren, smeden, weefsters, broodbakster, veefokkers en verbouwers van suikerriet en indigo. Handelaren, priesters van een heiligdom en rondtrekkende bedoeïenenstammen. Angstige mensen soms, wegvlochtend voor een aardbeving en weer aarzelend terugkomend. Nabestaanden met verdriet, die zich verzameld hebben rond een graf boven op de tell. En mensen die het niet meer redden, die hun woonplaats opgeven omdat er niet meer te boeren valt. Te veel vijanden? Te weinig regen? Niet genoeg kopers voor hun producten misschien? We moeten ernaar gissen. Maar één ding is zeker: steeds weer trok de tell nieuwe bewoners aan, tot op de dag van vandaag.

Afb. 5.1: Plattegrond van de tell met alle opgraafvakken tot en met 2009. Vergelijk met afb. 2.10.

Boeren in het Chalcolithicum

Zo'n 6000 jaar geleden. Een oude vrouw zit op een steen en kijkt uit over haar akkerijtje. Het gerst en de tarwe staan hoog en kunnen bijna geoogst worden, de olijvenbomen dragen overvloedig vruchten, en de varkens, schapen, geiten en koeien hebben veel jongen gekregen. Dit is een goed jaar. Het valt soms niet mee om hier te overleven. De winters zijn aangenaam, met genoeg regen. De wadi's lopen dan over en bevoeien de akkers. Maar de zomers zijn lang, heet en droog. Komt de hitte te vroeg, dan verdort het gewas op het veld.

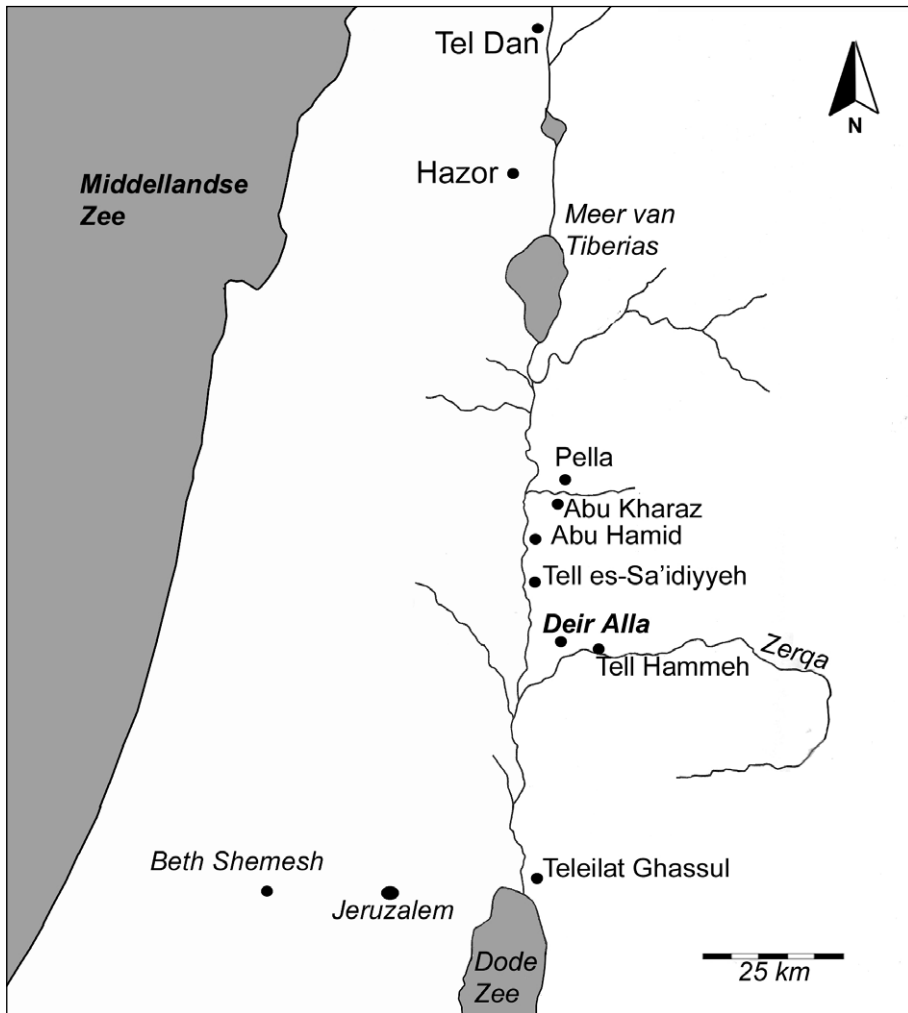
Het dorp waarin de vrouw woont, is klein. Een paar huizen, gemaakt van materiaal dat in de buurt voorhanden is, met muren van ongebakken kleitichels en een plat dak van houten balken en riet, afgedekt met klei. Het zijn kleine huizen, maar wel comfortabel: koel in de zomer, warm in de winter. Eigenlijk is alles wat een mens zoal nodig heeft in de buurt te vinden. Water, bomen, klei, riet. De klei wordt gewonnen langs de wadi's, dezelfde klei waar ook het vaatwerk van gemaakt is. Het riet groeit langs de grote rivier, een paar kilometer lopen in de richting waar de zon ondergaat. Bomen groeien in het bergland aan de rand van de vallei. Er is wild om te jagen, en vuursteen om messen en dolken van te maken.

Verder naar het noorden liggen enkele grotere dorpen, waar de rest van de stam woont. Af en toe komen alle stamleden samen om feest te vieren en religieuze bijeenkomsten te houden. Dan worden er nieuwtjes uitgewisseld, trouwerijen gehouden en nieuwe stamhoofden gekozen. Het stamhoofd is niet rijker dan de overige leden, heeft geen groter huis, heeft geen bijzondere privileges. Er zijn nergens tempels te bekennen. De vrouw heeft gehoord dat er aan de overkant van de grote rivier een groot heiligdom ligt, maar zelf is ze daar nooit geweest. Geen behoefte aan, de goden zijn overal, in de grond, het water, in de wind, in grotten. Je offert af en toe wat om ze gunstig te stemmen, dat helpt. Of soms ook niet.

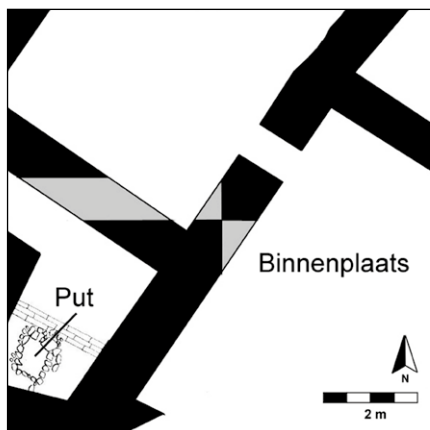
De vrouw schikt haar lange gewaad, geweven van schapenwol. Tijd om het graan te malen en brood te bakken. De lemen broodoven zal intussen wel heet zijn.

In het Chalcolithicum, de periode van 4500 tot 3000 jaar v. Chr., was de Jordaanvallei relatief dicht bewoond. Er zijn enkele grote nederzettingen opgegraven, zoals Abu Hamid, enkele tientallen kilometers ten noorden van Deir Alla, en Teleilat Ghassul langs de oevers van de Dode Zee. Het zijn boerendorpen. Landbouw was de hoofdbezigheid van de dorpelingen, maar ze waren ook bekwame bronssmeden, weefsters, vuursteenbewerkers en pottenbaksters.

Vlak bij Deir Alla zijn een paar dorpjes getraceerd, maar niet opgegraven. Mogelijk lag er ook een dorp op Deir Alla; aan de voet van de tell zijn in 1961 wat scherven gevonden in de heuvel waarop de tempel uit de Late Bronstijd stond. Ook zijn scherven aangetroffen in latere bewoningslagen, mogelijk doordat kleilagen van dat dorp gebruikt zijn om de tell op te hogen in de Midden- en Late Bronstijd. Hoe het dorp van Deir Alla er uitzag en wanneer het precies bewoond was, is wegens gebrek aan bronnen uit die tijd niet na te gaan.

Afb. 5.2: Kaart van de regio met de in dit hoofdstuk genoemde plaatsen.

Afb. 5.3: Plattegrond van een gebouw uit de Midden-Bronstijd. In de put lagen de drietand en de speerpunt.

Handel in de Midden-Bronstijd

Ongeveer 3700 jaar geleden. Een man staat op de grote aarden wal die het stadje omringt en kijkt uit over de velden. Wel zo veilig, zo'n verdedigingswerk, er zijn genoeg kapers op de kust. Boeren uit gebieden waar men minder geluk heeft, rondtrekkende nomadische stammen, de koningen van de wat grotere stadstaten in het bergland en aan de overkant van de rivier — allemaal zijn ze belust op de rijkdommen van zijn stadje. Hij kijkt om zich heen. Mooie stad, met ruime huizen, gemaakt van kleitichels. De boeren doen het goed, ze verbouwen tarwe en erwten en houden varkens en runderen, geiten en schapen. De velden liggen langs de vele stroompjes en vangen het water op als die overstromen; zo kunnen ze bebouwd worden, zelfs als er niet genoeg regen valt.

Ook de handelaren en ambachtstleden in de stad gaat het voor de wind. Kijk, daar komt een handelskaravaan aan, de handelswaar hoog opgestapeld op ezels. Zijn stad heeft contact met andere steden, er worden goederen uitgewisseld: metalen voorwerpen in ruil voor graan en fruit, en geschenken van de ene vorst aan de andere. Vooral de bronzen spiesen en vorken zijn gewild. Ze worden niet gebruikt om mee te harken, het zijn heilige voorwerpen die een rol spelen bij de rituelen in de tempel. Na een tijd zijn ze uitgewerkt en moeten ze gebroken worden, om hun macht kwijt te raken. De tempel heeft een put waarin ze dan worden gegoooid, of liever, zorgvuldig opgeborgen.

De karavaan is bij de stadspoort aangekomen. De man loopt naar beneden. Het is tijd om zaken te doen.

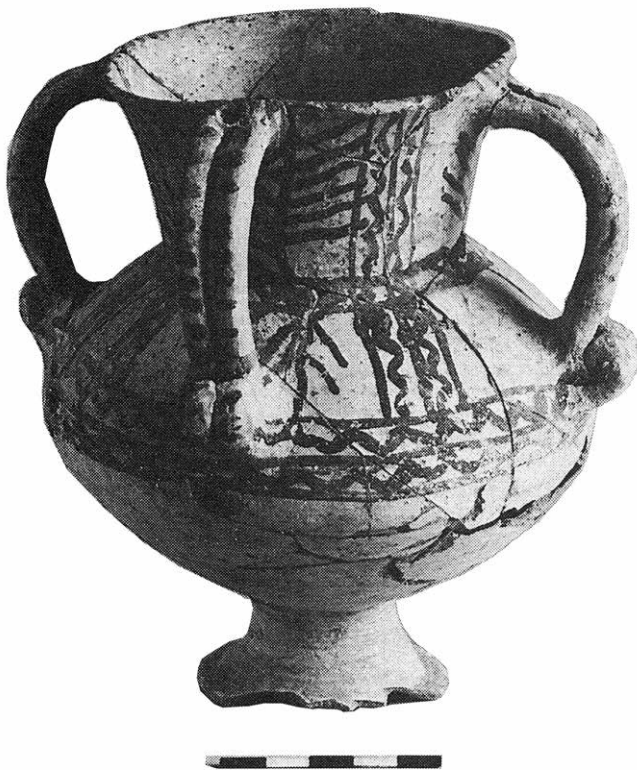
In de Midden-Bronstijd, van 2000 tot 1600 v. Chr., ontstonden in de Levant stadstaten: grote steden met een gebied eromheen dat onder hun gezag viel en waar ze van afhankelijk waren voor de voedselvoorziening. De grote steden werden beschermd door een aarden wal met een stadsmuur erop. De kleinere steden en de dorpen waren meestal niet ommuurd. In de oostelijke Jordaanvallei lagen in die periode verschillende steden zoals Pella, Abu Kharaz en Tell es-Sa`idiyah. Het is niet duidelijk wie over wie heerste, maar er zal ongetwijfeld onderling veel strijd geleverd zijn door de vorsten van die steden.

Deir Alla was in die tijd een kleine stad, zo'n twee hectare groot. Alleen op de zuidelijke helling en aan de voet van de tell zijn, in enkele opgravingssteuven, resten uit die periode teruggevonden. Deze gegevens geven een indruk van de bewoning van het stadje rond 1700 v. Chr.

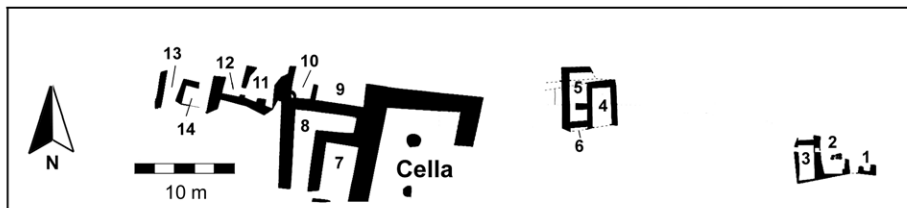
De nederzetting was gebouwd op een natuurlijke heuvel in het landschap, zo'n zes meter hoog aan de zuidkant, en negen meter aan de noordkant. In 1978 is op de zuidoost-helling een groot gebouw gedeeltelijk opgegraven, met tichelmuren van één meter dik. De muren stonden nog tot zo'n twee meter hoog overeind, op een stenen fundering. In het gebouw werden delen van ten minste drie kamers rond een open binnenplaats blootgelegd. Een van de kamers had een aparte nis, afgesloten met een muurtje, waarin een put was gegraven met een stenen rand. Opvallend was de inhoud van de put. Er lagen twee bijzondere bronzen voorwerpen in: een mooi bewerkte drietand en een grote speerpunt, beide omgebogen om ze onbruikbaar te maken. Het

waren siervoorwerpen, te fijn om gebruikt te zijn als wapen. Mogelijk waren het offergaven aan het lokale heiligdom, dat vlak bij de put moet hebben gestaan. Dergelijke offergaven van metalen voorwerpen zijn ook op andere sites in de Levant aangetroffen. Ook elders op de tell zijn enkele gebouwen uit deze periode aangetroffen, maar er is te weinig blootgelegd om een duidelijk overzicht van de nederzetting uit deze tijd te kunnen presenteren.

Of het stadje omgeven was door een omwalling kan niet met zekerheid vastgesteld worden. Er is gesuggereerd dat de kunstmatige heuvel waarop de eerste tempel uit de Late Bronstijd is gebouwd, eigenlijk deel van deze omwalling zou zijn. De stenen structuur die tegen de latere tempel aan lag (zie hoofdstuk 4), zou dan een deel van de stadsmuur uit de Midden-Bronstijd zijn geweest. Zonder verder onderzoek is dat echter niet met zekerheid te zeggen.

Afb. 5.4: Een gedecoreerde bokaal uit de Midden-Bronstijd.

Afb. 5.5: Plattegrond van de tempelgebouwen.

Rondom de tempel in de Late Bronstijd

Ruim 3200 jaar geleden. Paniek. De aarde beeft. De dorpelingen rennen de heuvel op, naar de tempel. Maar die schudt ook. In het gebouw ernaast breekt brand uit. Meer gebouwen vatten vlam. Weer een beving, een huis stort in, iemand raakt bekneld. Sommige mensen rennen het dorp uit, de vlakte op, waar geen gebouwen staan. Anderen proberen hun bezittingen te redden en komen klem te zitten. Een priesteres rent de tempel binnen en pakt enkele heilige voorwerpen beet: een kelk om wijn te offeren, het beeld van de godheid, de koperen slang. Maar het is te gevaarlijk, ze moet terug.

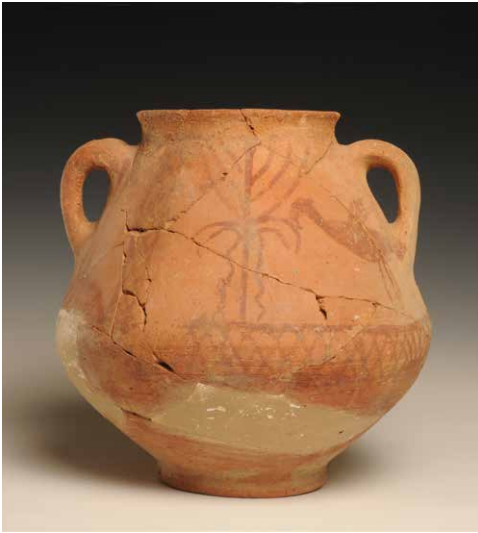
De tempel, die boven het dorp uit torent, vat ook vlam en stort in. Het vuur is zo hevig, dat iedereen nu vlucht: de priesters die dienst doen in de tempel, de handelaren die hun contract komen bezegelen, de Egyptische ambtenaren die aan het offeren zijn, de boeren die hun waren verkopen in het dorp, de bronssmeden en pottenbakkers in het ambachtswaartier, de broodbaksters en weefsters in de bijgebouwen van de tempel.

Het vuur raast dagenlang, en als het stopt, is er weinig over van de eens imposante tempel en het dorp eromheen. Enkele moedige bewoners gaan niet veel later terug om kostbare voorwerpen te zoeken in het puin. Nog wat later worden er pogingen gedaan om in ieder geval de bijgebouwen weer op te trekken. Misschien kunnen ze ook de tempel herbouwen. Maar een nieuwe aardbeving maakt een einde aan deze droom. De goden hebben gesproken, de bevolking trekt weg. De grote tempel van Deir Alla zal nooit meer herbouwd worden.

In de Late Bronstijd, van 1600 tot 1200 v. Chr., viel het systeem van onafhankelijke stadstaten langzaam uit elkaar. Sommige steden werden heel groot, zoals Hazor in het noorden van het huidige Israël, terwijl andere hun ommuring verloren en veel kleiner werden. Het is de tijd dat Egypte een grootmacht was onder de dynastieën van het Midden-Rijk en grote invloed had op het zuidelijke deel van de Levant. Veel stadstaten waren onderhorig gemaakt aan Egypte en moesten tribuut betalen in de vorm van slaven, goud, zilver of streekproducten. Ook cultureel gezien drukte Egypte zijn stempel op de regio. Scarabeeën, voorwerpen van ivoor, goud, zilver en faience, bouwtechnieken en beeldjes – alles laat Egyptische invloed zien.

In de oostelijke Jordaanvallei was deze ontwikkeling ook merkbaar. De steden Pella en Abu Kharaz werden veel kleiner. Pella is op het laatst nog maar een dorp. Tell es-Sa'adiyah daarentegen werd belangrijker, de stad diende als Egyptische residentie voor de gouverneur van de streek, die verantwoordelijk was voor de bewaking van de handelswegen. Agrarische producten en aromatische stoffen vonden hun weg naar Egypte; vooral het graan was voor Egypte belangrijk. Linnen en luxe voorwerpen als stenen kommen en scarabeeën werden juist de regio in gevoerd.

Deir Alla was enige tijd niet bewoond. Op een gegeven moment vestigden zich nieuwe bewoners op de site, boven op de geëgaliseerde resten van de stad uit de Midden-Bronstijd. Aan de noordkant van de tell, op een kunstmatig opgeworpen heuvel of de resten van de omwalling uit de Midden-Bronstijd, werd rond 1550 v. Chr. een tempel gebouwd. Deze rees boven de andere bebouwing uit en werd diverse malen herbouwd. De laatste tempel werd tussen ruwweg 1200 en 1150 v. Chr. verwoest door een

Afb. 5.6: Gedecoreerde pot uit kamer 8. (Foto Rijksmuseum van Oudheden)

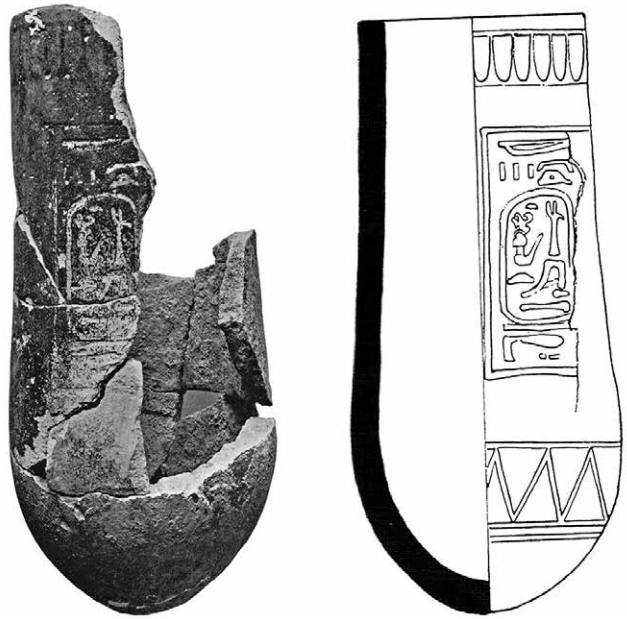
Afb. 5.7: Een 'shrine pot' met deksel.

hevige aardbeving die gepaard ging met een brand die zo fel was, dat de tichelmuren compleet verpulverden. Resten van de oudste fasen van de tempel (fasen A tot en met D) zijn maar in twee proefsleuven aangetroffen. Van de laatste fase (E) is juist heel veel opgegraven, namelijk het tempelgebouw zelf (de cella), een open hof aan de oostkant en verschillende bijgebouwen ten westen en oosten van de cella.

De cella was zo'n elf bij vijftien meter groot. Doordat de hevige brand de kleitichels had gereduceerd tot rood poeder, was het erg moeilijk om de muren te traceren. Door zorgvuldig de lijnen van het poeder te volgen, kon de loop van de muren min of meer worden vastgesteld. Maar waar de ingang van de cella was, is niet met zekerheid te zeggen. Franken poneerde die aan de zuidkant, dus gericht naar de tell; de noordkant was volgens hem te steil voor een toegangsweg. Maar de ingang kan ook heel goed aan de oost- of westkant hebben gezeten.

Ten westen en oosten van de cella stonden verschillende bijgebouwen. Die aan de oostkant dienden voor de opslag van paraferalia die bij de tempelrituelen werden gebruikt en voor de vele geschenken aan het heiligdom. De kamers aan de westkant lijken vooral gediend te hebben als woonruimte, misschien voor de priesters en priestersessen, of voor pelgrims. In alle ruimten is bijzonder vaatwerk gevonden: schalen op hoge voet, beschilderde kruiken en zogenoemde 'shrine pots', gesloten kruiken met een 'deurtje' dat dicht kan. Dergelijke potten zijn ook in andere heiligdommen gevonden, met name in de Jordaanvallei. Hun functie is vooralsnog niet duidelijk.

Henk Franken veronderstelde dat het hele tempelcomplex zo omvangrijk was, dat er op de tell geen ruimte meer was voor een nederzetting. Hij interpreteerde het complex als een losstaande tempel, niet verbonden met een stad of dorp, en gebruikt door rondtrekkende nomadenstammen die zaken deden met de Egyptenaren. Het was een handelsheiligdom; in de vlakte rondom Deir Alla stelde hij zich karavanen vol handelswaar voor, en kooplui die zaken met elkaar deden. Om de afspraken te bezegelen gingen ze naar de tempel, die belangrijk genoeg was om rijke geschenken van heinde

Afb. 5.8: De vaas met cartouche van koningin Taousert.

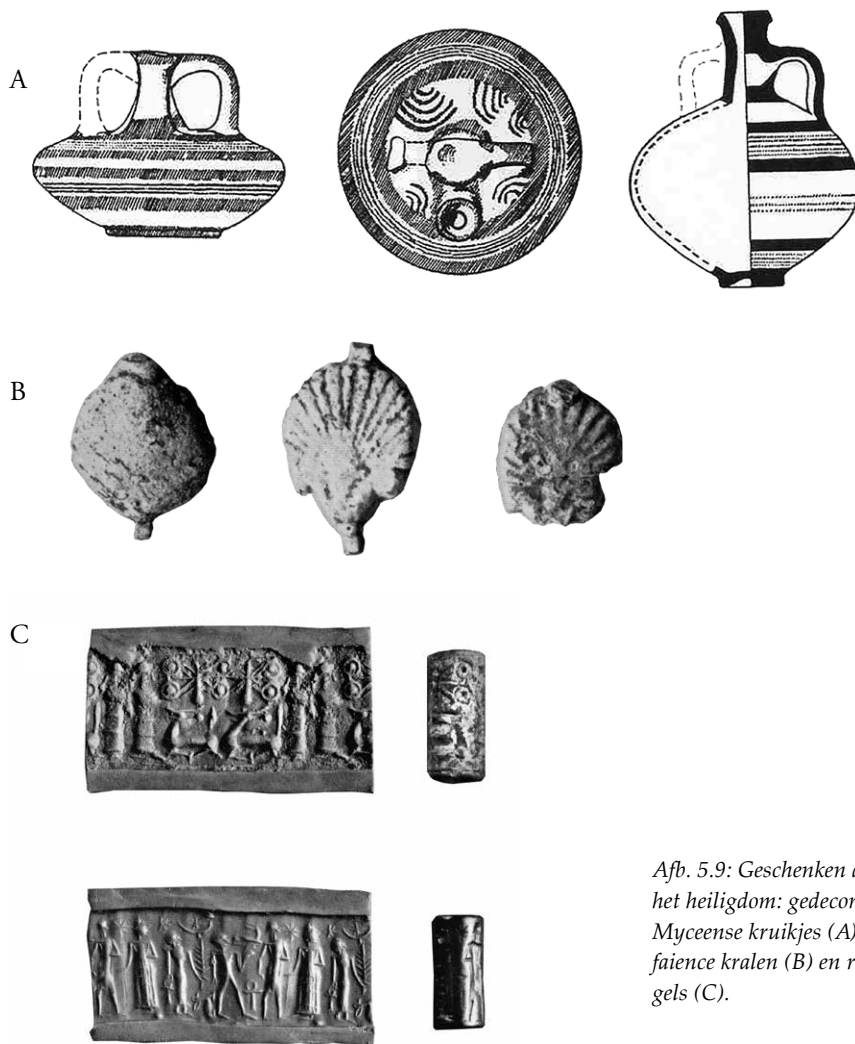
en ver aan te trekken. Koningin Taousert van Egypte, die regeerde van 1188 tot 1186 v. Chr., bezegelde de relatie met de tempel door een vaas met haar naam erop te sturen.

De handelaren – en misschien ook heersers van grote steden verder weg – brachten geschenken mee die ze zelf ook weer van elders hadden gehaald of gekocht: kruikjes uit Mycene, rolzegels uit Syrië, scarabeeën uit Egypte, naast vaatwerk van steen en faïence uit diverse streken en honderden kralen van faïence en halfedelstenen.

De tempel van Deir Alla doet qua hoeveelheid gevonden objecten niet onder voor de grote tempels in de Levant. Naast de tientallen luxe giften aan het heiligdom is er in de cella en bijgebouwen samen zeventig stuks gedecoreerd ceremonieel vaatwerk gevonden, dat gebruikt werd in de rituelen in de tempel. Daarnaast 275 gewoon huishoudelijke kommen, schalen en kruiken, naast 265 incomplete potten en grote scherven. Dat is samen meer dan 600 stuks vaatwerk alleen al uit de laatste fase van de tempel – en bedenk dat daarvan maar een deel is opgegraven.

Aan welke godheid de tempel was gewijd en welke rituelen er plaatsvonden, blijft gissen. De vele ceremoniële schalen en bekers wijzen op het brengen van plengoffers van wijn of water. Dit zal door priesters en priesteressen zijn gedaan. De honderden niet-versierde schalen en kommen zijn mogelijk door de lokale bevolking gebuikt om de producten van het land, zoals graan en fruit, aan de godheid te offeren om voorspoed af te smeken. Wie rijker was, bracht luxe giften naar de tempel. Ook zal er wierook of andere aromatische substanties zijn gebrand.

Toen in de jaren negentig van de vorige eeuw het opgravingsareaal werd uitgebreid naar de zuidelijke, zuidoostelijke en zuidwestelijke hellingen van de tell, bleek dat Frankens idee niet klopte. Hier werd namelijk een aantal gebouwen aangetroffen, verwoest door dezelfde aardbeving als de tempel. De tempel stond dus niet op zichzelf, zoals Franken had aangenomen. Er hoorde een nederzetting bij, die in de laatste bewoningsfase een oppervlakte van zo'n drie hectare had. Er zijn aanwijzingen dat er in het dorp brons werd bewerkt en handel werd gedreven. De mensen hadden akkers rondom

Afb. 5.9: Geschenken aan het heiligdom: gedecoreerde Myceense kruikjes (A), faience kralen (B) en rolzegels (C).

de tell waarop ze tarwe, gerst en erwten verbouwden. Linzewikke diende als veevoer. Verder hielden ze varkens, runderen, schapen en geiten.

In 1964 werd een bijzondere vondst gedaan: drie kleitabletten beschreven met een onbekend schrift, gevonden in een van de bijgebouwen van de tempel. In 1967 werd een ander bijgebouw nog een fragment van zo'n beschreven kleitablet opgegraven. Later zijn er in het dorp aan de zuidkant van de tell opnieuw drie beschreven tabletten tevoorschijn gekomen. In totaal zijn er nu zeven beschreven kleitabletten opgegraven, naast zes hele of gedeeltelijke tabletten met puntjes erop, mogelijk bedoeld als telsysteem.

Het schrift is nog niet ontcijferd; er zijn eenvoudigweg te weinig tekens en regels bekend om dat te doen. Experts hebben wel gewezen op overeenkomsten met het Fenicisch schrift, met het Noord-Arabisch en het Cypro-Minoïsch. Ook is niet zeker dat de tabletten in Deir Alla zijn gemaakt. Om dat vast te stellen is onderzoek nodig naar de klei van de tabletten, en dat is nog niet gedaan. Een argument om te stellen dat de tabletten waarschijnlijk wel in Deir Alla zijn vervaardigd, is dat op andere sites kleitabletten met dit schrift niet zijn gevonden. Bovendien zijn twee in elkaar gedrukte

Afb. 5.10: De kleitabletten met schrift (links) en met puntjes (rechtsboven). Rechtsonder een in elkaar gedrukt tablet.

tabletten gevonden, volgens Franken verfrommeld bij het maken of het beschrijven ervan. Ook dit zou erop duiden dat de kleitabletten ter plaatse zijn gemaakt.

Na de aardbeving kwamen de gevluchte bewoners terug. In eerste instantie om de kostbare voorwerpen op te sporen; er zijn een aantal diepe putten gevonden die door het aardbevingspuin heen zijn gegraven. Kort daarna is men aan de westkant van de ingestorte tempel begonnen met het herstel van enkele bijgebouwen door nieuwe muren te bouwen op de restanten van de oude. Soms trok men in een half ingestort gebouw en herstelde alleen het dak. Een nieuwe aardbeving maakte al snel een einde aan deze pogingen.

Na de ineenstorting van het economische en sociale systeem van de Late Bronstijd, waarin de Jordaanvallei onder gezag van het Egyptische rijk stond, begon een roerige overgangperiode. Allerlei groepen mensen trokken rond die bezit wilden nemen van de Jordaanvallei. Ook op Deir Alla streken nieuwe bewoners neer. Het is niet zeker waar deze mensen vandaan kwamen. Mogelijk kwamen ze van het oostelijke hoogland, waar aan het einde van de Late Bronstijd het economische systeem ook was ingestort. Een aantal van deze groepen kan zich voor enige tijd in de Vallei gevestigd hebben, onder andere op Deir Alla. Het is ook denkbaar dat de nieuwe bewoners lokale nomadenstammen waren die op een vaste plek wilden wonen.

Het aardewerk dat ze nieuwe inwoners van Deir Alla gebruikten, verschilt niet veel van het aardewerk dat in de tijd van de tempel werd gebruikt, al is het versierde ceremoniële aardewerk niet meer aanwezig. Dat betekent dat de pottenbakkers in de regio nog gewoon hun werk deden; ze maakten dezelfde potten van dezelfde klei. De Vallei was na de aardbeving dus niet ontvolkt; alleen heeft men de tempel met het bijbehorende dorp niet meer herbouwd.

Op de tell zijn uit deze periode (die Franken betitelde als de Laatbrons-fasen G en H) een paar gebouwen opgegraven, met dikke muren, en mogelijk een vierkante toren, neer-gezet tussen de ruïnes van de tempelgebouwen. De nieuwe bewoners namen nauwelijks de moeite om het gebied te egaliseren, dus waarschijnlijk woonden ze er maar kort. Ze verloren mogelijk de strijd met andere rondtrekkende groepen en trokken weer verder.

Bronssmeden in de Vroege IJzertijd

Ongeveer 3000 jaar geleden. Een meisje is in de vallei de kuddes aan het hoeden. De oogst is net van de akkertjes gehaald, en de schapen en geiten vreten het land nu kaal. Ze maakt lange dagen in haar eentje, maar het deert haar niet. Er is altijd wel wat te zien en te beleven. Haar familie heeft boven op de heuvel de tenten opgezet. Naast de tenten staan kleine hutjes, gemaakt van kleitichels. Die worden vooral gebruikt voor opslag en om – uit de wind – in te koken. Slapen doet iedereen liever in de tent. Het is altijd druk in het dorpje. De geiten en schapen worden iedere dag gemolken en van de melk wordt kaas gemaakt, dezelfde dag nog. Groenten worden ingemaakt, het graan gewand en gemalen, en er worden kleren en dekens geweven. Kijk, daar lopen net twee vrouwen naar beneden om water te halen uit de rivier die langs de heuvel loopt.

Boven op de heuvel ziet ze een rookpluim hangen. De mannen zijn zeker bezig de oven op te stoken. Het is een grote oven, ze maken er vaatwerk van brons in. Grote vaten. De afgelopen tijd, na de grote regens, hebben ze kreupelhout verzameld en gedroogd. Nu is er genoeg om de oven aan te steken. Ze zag vanmorgen ook de koperbaren en de staven tin al liggen. Vanavond, als de kudde binnen de omheining staat, gaat ze erheen; het is altijd een spectaculair gezicht. Haar familie viert het aansteken van de oven ieder jaar met een offer aan de godheid en met een feestmaal. Dat is iets om naar uit te kijken.

In de Vroege IJzertijd, van 1200 tot 1000 v. Chr., kreeg de tell opnieuw andere bewoners. Deze keer is duidelijk dat ze uit het oostelijk bergland kwamen; hun aardewerk lijkt namelijk op het aardewerk uit dat gebied. Ze bouwden geen grote woningen of versterkingen, maar leefden in kleine huizen en mogelijk ook in tenten; de paalgaten van de dikke tentstokken waren op verschillende plekken op de tell te zien. Franken was ervan overtuigd dat het bedoeïenenstammen waren, die in de winter in de Jordaanvallei bivakkeerden om graan te verbouwen op kleine akkers en om hun kuddes schapen, geiten en runderen te hoeden. Ze verbouwden naast tarwe en gerst ook erwten, vlas voor het lijnzaad, en linzewikke als veevoer. In de zomer, als het in de Vallei moordend heet was, trokken ze weer naar het hoogland. In de opgravingsvakken A tot en met C zijn dunne muren en vloeren aangetroffen, talloze malen herbouwd. Het is moeilijk de plattegronden van deze gebouwen te bepalen, omdat het gebied in latere bewoningsfasen doorgraven is met vele putten. Al met al is een pakket bewoningslagen met een totale dikte van 2,5 meter toegeschreven aan deze periode (ijzertijd fasen A tot en met D).

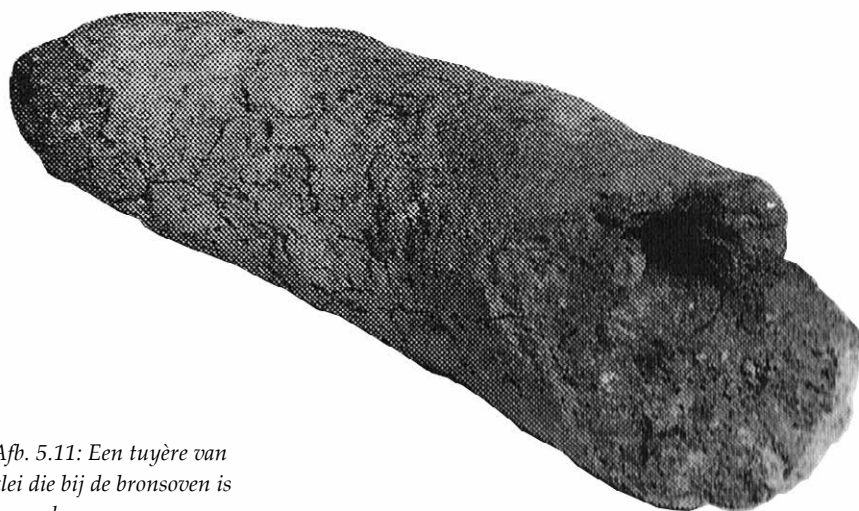
De nieuwkomers bewerkten mogelijk ook brons op de tell. Uit deze periode is een zeer grote bronsoven teruggevonden, die een paar maal is herbouwd. Hij was drie tot vier meter in doorsnede, wat extreem groot is vergeleken met bronsovens die gevonden zijn op andere sites uit dezelfde tijd, zoals Beth Shemesh en Tel Dan. Ten oosten van de oven liep van noord naar zuid een dubbele kleitichelmuur. Deze wordt wel geïnterpreteerd als deel van een (verder niet opgegraven) fortificatie, maar het kan ook heel goed een beschermingsmuur voor de oven zijn geweest. Een nederzetting van kleine hutjes en tenten heeft immers geen ommuring nodig. De oven zou zijn gebruikt voor

het gieten van zeer groot bronzen vaatwerk, zoals dat beschreven staat voor de tempel van Jeruzalem; de 'bronzen zee' uit 1 Koningen 6 zou vijf meter in doorsnede zijn geweest. Maar in de periode van de bronssmeden van Deir Alla bestond de tempel van Jeruzalem nog niet. Het is mogelijk dat er op de tell meer ovens in gebruik waren, maar deze zijn niet opgegraven.

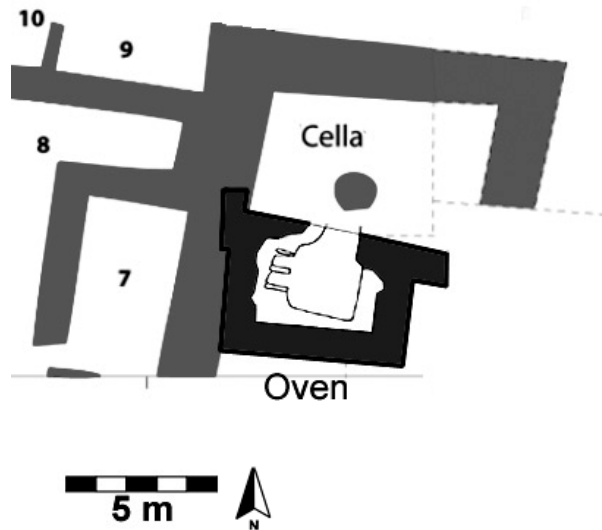
Bij de oven werd een tuyère van klei gevonden. Dat is het uiteinde van een blaaspijp, gebruikt om het vuur in de oven aan te wakkeren. Frankén vond verder lager op de helling veel druppeltjes brons.

De oven stond boven op het oude tempelgebouw. Dat kan twee dingen betekenen. Het is mogelijk dat in deze tijd de herinnering aan de tempel al verloren was gegaan en de heiligheid van de plek niet meer werd geëerd. De bronssmeden zagen alleen dat het een hoge plek was met restanten van enkele muren, ideaal als locatie voor hun oven. Het is echter ook denkbaar dat ze hun oven expres op de resten van de tempel bouwden; metaalbewerking had vaak een rituele component en wordt meer dan eens gevonden bij of in een tempelcomplex. In dat geval zou de heiligheid van de plek nog steeds in ere zijn gehouden, ook al functioneerde de tempel niet meer als zodanig.

Het is een mooi verhaal, bedoënen die in de winter naar de vallei trokken om hun kuddes te hoeden, en die daar tegelijkertijd het ambacht van bronssmid uitoefenden. Op zich is dat goed mogelijk; bij de koperwinning in de Wadi Arabah en in de Negev waren ook bedoënenstammen betrokken, heeft onderzoek uitgewezen. Er is echter toch een aantal problemen met dit beeld. Een deskundige heeft erop gewezen dat het gieten van brons niet in de winter kan gebeuren, aangezien het dan te nat is. Uit de verslagen van Frankén (hoofdstuk 4) blijkt al dat de winters op Deir Alla koud zijn, dat het dan veel regent en vaak heel hard waait. Dat is geen goede tijd om een oven van klei in de buitenlucht te bouwen en daar een groot vuur in aan te leggen. In de Vallei werkten smeden en pottenbakkers aan hun producten in het voor- of najaar, als het daar niet te nat maar ook niet te heet was. Als de bronssmeden van Deir Alla hun

Afb. 5.11: Een tuyère van klei die bij de bronsoven is gevonden.

Afb. 5.12: De bronsoven stond boven op de ruïnes van het tempelgebouw uit de Late Bronstijd.

oven in het vroege voorjaar gebruikten, na de winterregens en voor ze naar het bergland trokken, hadden ze maar een korte periode om hun ambacht uit te oefenen.

Een tweede probleem betreft de afzet van hun enorme bronzen vaten. Wie zijn de kopers van deze bijzondere producten in een periode zonder grote (stad)staten met machtige koningen en rijke tempels? De lokale boeren zullen heus wel bronzen kanetjes en sieraden hebben aangeschaft, maar een bronzen vat van enkele meters in doorsnede, dat is uiterst onwaarschijnlijk.

Het is jammer dat er bij de ovens zo weinig overblijfselen zijn aangetroffen die een beeld kunnen geven van wat er gaande was. Een tuyère en wat bronstruppels – het is niet veel voor zo'n grote constructie. Vergelijk het maar eens met de ijzerproductieplaats op Tell Hammeh in de Zerqavallei, op enkele kilometers afstand van Deir Alla, ook opgegraven door de Universiteit van Leiden. Tijdens de opgraving zijn er diverse kleine ijzerovens blootgelegd, met eromheen driehonderd fragmenten van tuyères en honderden stukken ijzerslak. Misschien hadden de ovens van Deir Alla toch een andere functie, al zijn daarvan geen sporen teruggevonden. Een pottenbakkersoven was het waarschijnlijk niet; die wordt meestal omgeven door voorraden klei en veel misbaksels.

Het is mogelijk dat de bewoning van de bronsbewerker aan zijn einde kwam door een aardbeving. Door de hoogste bewoningslagen liep een enorme scheur, waarin naast gebroken aardewerk ook delen van een menselijk skelet werden aangetroffen. Na deze aardbeving was de tell enige tijd verlaten.

Dorp op een kruispunt van wegen

Ruim 2800 jaar geleden. Na een lange tocht zijgt de reiziger vermoeid neer op een steen. Hij is bijna bij zijn einddoel. Dagen heeft hij gelopen, nu ziet hij in de verte de heuvel oprijzen met bovenop de lemen huizen. Hij heeft gehoord van het heiligdom daar, een kleine kamer met op de muren de dromen van een profeet. Als je daar de nacht doorbrengt, verkeer je in de nabijheid van de goden. Van El en Ashtar, en van de grote godin Shagar. En net als die profeet krijg je dan belangrijke dromen door. De goden vertellen je wat hun plannen zijn en wat je ze van je verwachten. Tenminste, volgens de verhalen die rondgaan in de streek.

Nu de man aan het eind van zijn leven is gekomen, wil hij graag weten wat de goden met hem en de wereld voor hebben. Daarom heeft hij de lange reis gemaakt naar deze dromenplek. Hij kijkt om zich heen. Het is een vruchtbare streek. Akkers met graan en peulvruchten, een rivier vol vis, boomgaarden met vijgen- en granaatappelbomen, wijngaarden. In de verte loopt een kudde geiten.

Hij is niet de enige die naar het dorp gaat. Hij is handelaren tegengekomen, hun ezels zwaar beladen met basalten maalstenen, geweven stoffen van wol, linnen en hennep, en de producten van het land. Mensen trekken langs het dorp naar de grote rivier in het westen, waar een voorde ligt waar ze kunnen oversteken. En ze reizen via een steile route door de bergen naar het hoogland, waar de grote steden liggen.

Hij komt overeind. De avond valt zo, en het is tijd om zijn slaapplek op te zoeken: dat kleine heiligdom waar die grote naam aan verbonden is: Bileam, de zoon van Beor.

De Late IJzertijd, van 1000 tot 400 v. Chr., was een periode waarin nieuwe staten opkwamen. Naast Israël en Juda waren dat de koninkrijken van Ammon, Moab en Edom in het huidige Jordanië, diverse Aramese rijken in het huidige Syrië, en de Fenisische en Filistijnse stadstaten. Overal ontstonden nieuwe steden en dorpen, ook in de Jordaanvallei. Gilead, de streek waarin Deir Alla lag, stond lange tijd onder gezag van het koninkrijk Israël.

Op Deir Alla werd de bewoning van de brons bewerkende nomaden opgevolgd door een heel ander soort bewoning. Deir Alla was nu weer een dorp, met vaste bewoners die er het hele jaar verbleven. De huizen waren steviger en anders georiënteerd dan hun voorgangers, en er waren veranderingen te zien in de manier waarop het aardewerk werd geproduceerd. Een dik pakket bewoningslagen is aangetroffen aan de noordkant van de tell, in de grote sleuf D die Franken daar gegraven heeft van 1960 tot en met 1964. In latere opgraafseizoenen is ten oosten van die sleuf nog een groot gebied blootgelegd, waarin voornamelijk ijzertijdbewoning werd aangetroffen. Franken nummerde de bewoningsfasen uit de Late IJzertijd van beneden naar boven als fasen E tot en met M (bovenste), terwijl de latere expeditie de opgegraven fasen nummerde van boven naar beneden, als fasen II (bovenste) tot en met XI. Fase IX komt overeen met fase M.

Afb. 5.13: De rietmatten die op de straatjes zijn gevonden. (Foto Riet versteeg)

Afb. 5.14: De 'stadsmuur' en 'ronde toren' in fase K.

Fasen E tot en met L

Het begin van fase E wordt gedateerd rond 1100 v. Chr., en fase L eindigt ca. 900 v. Chr. Dit dorp zou dus zo'n twee eeuwen hebben bestaan. Er is van deze fasen een circa zes meter dik pakket bewoningslagen teruggevonden. Dat komt doordat de bewoners hun huizen steeds moesten herbouwen. De belangrijkste oorzaak hiervan was erosie van de gebouwen door regen en wind. Huizen gemaakt van gedroogde kleitichels zijn kwetsbaar. De muren en het platte dak moeten steeds opnieuw worden aangestroken en bijgewerkt om te voorkomen dat de klei wegregent of -waait. Zelfs als je de muren nauwgezet bijhoudt, kan een zware regenbui je huis toch doen instorten.

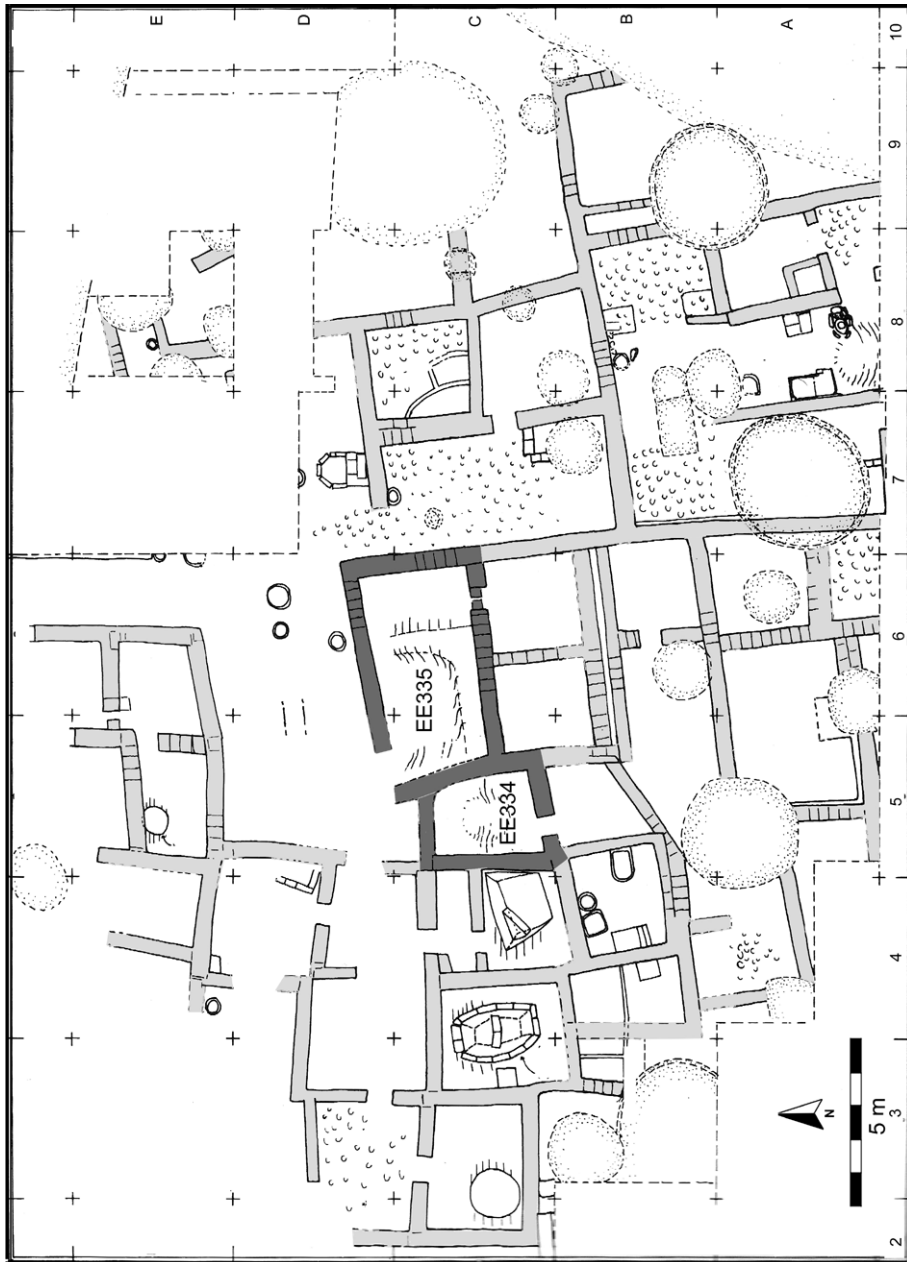
Daarbij komt dat mensen hun kamers en erven schoonhielden door het vuil naar de straten te vegen. Die kwamen daardoor steeds hoger te liggen. Maar dat betekende dat bij een regenbui het water van de straat de nu lager gelegen huizen binnen stroomde of de fundamenteën ervan ondermijnde. Steeds opnieuw moest het huis of een deel daarvan worden aangepast, opgehoogd of opnieuw opgetrokken. Op deze manier werd de tell snel hoger. Hoe erg de situatie soms was, blijkt wel uit de pogingen die de bewoners deden om de straten begaanbaar te houden. In veel straten zijn lagen riet gevonden, mogelijk de restanten van rietmatten die ervoor moesten zorgen dat de modder geabsorbeerd werd en de ongeplaveide straten begaanbaar bleven.

In fase K zou een toren hebben gestaan. Al in het voorlopig verslag van 1960 interpreteerde Franken deze toren als deel van een stadsmuur (hoofdstuk 4). Later kwam hij terug op het idee van een stadsmuur, maar hij bleef van een toren spreken en dacht dat deze onderdeel uitmaakte van de stadspoort. In de literatuur is het idee blijven bestaan dat bewoningsfase K ommuurd was en dat de toren een onderdeel van de fortificatie vormde. Echter, de muur van de 'toren' was niet dikker dan de huismuren die er vlakbij stonden, en de onderkant ervan was diep ingegraven in oudere lagen; men kwam die nog tegen in fase F, zo'n 3,5 meter lager. Maar in fase L, vlak boven K, was de toren verdwenen. Hij was dus wel diep, maar niet hoog en zeker niet stevig. Dit duidt eerder op een ingegraven silo dan op een toren. De silo zou dan zo'n vijf meter in doorsnede zijn geweest en zijn voorzien van een rand van tichels. Een dergelijke constructie is vrij gebruikelijk voor silo's uit de IJzertijd.

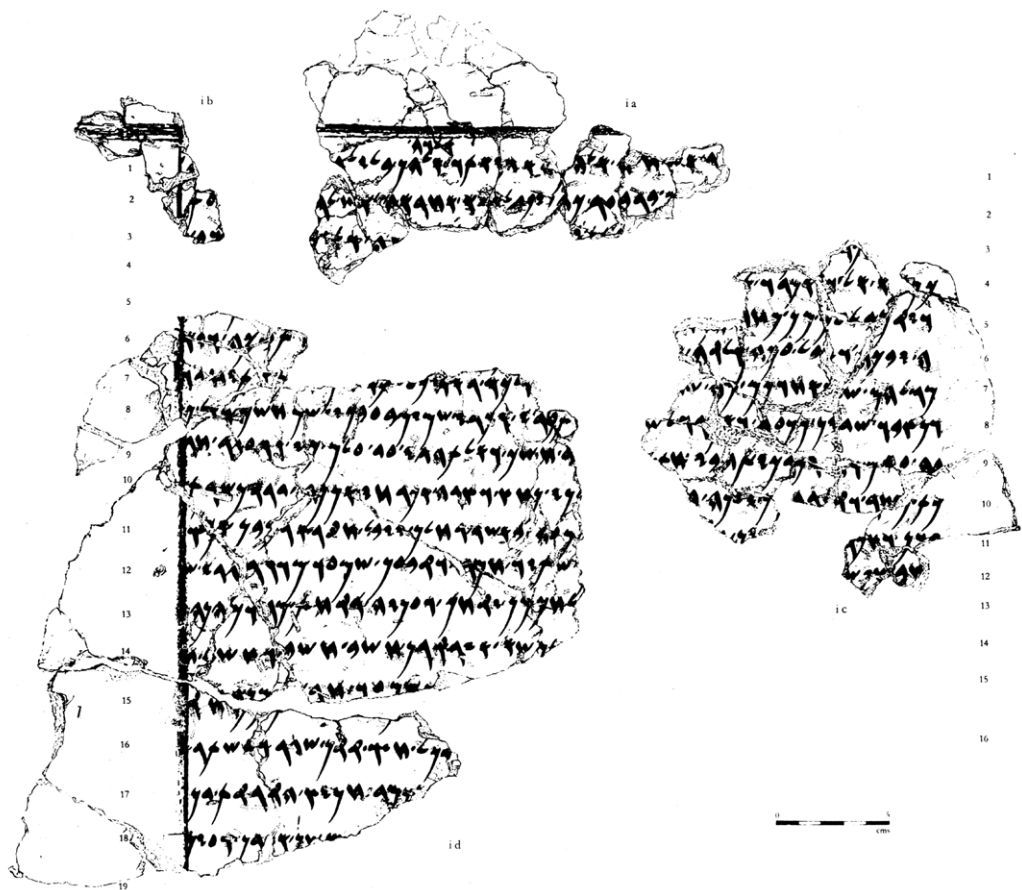
Fase M (IX)

Van fase M (IX) is veel meer bekend, omdat dit dorp rond 800 v. Chr. door een aardbeving is verwoest. Daardoor is er (net als bij de tempel uit de Late Bronstijd) heel veel materiaal bewaard gebleven. Een groot deel van de opgravingen vanaf 1976 is besteed aan het blootleggen van dit dorp. Dit maakt het mogelijk een overzicht te geven van de leefwijze van de bewoners van dit dorp en hun contacten met de rest van de wereld.

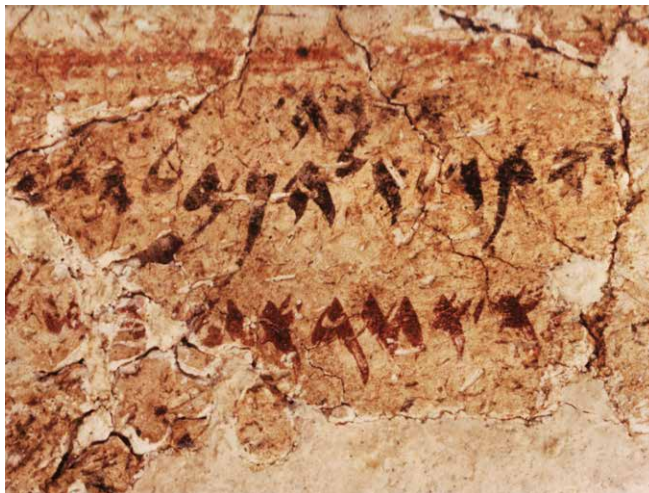
De meest opzienbarende vondst uit deze fase werd in 1967 gedaan, toen delen van de Bileam-inscriptie werden gevonden (zie hoofdstuk 4). De fragmenten bestonden uit wit kalkpleister beschreven met zwarte inkt, met rode lijnen rond de tekst. Ze zijn gevonden in kamers EE334 en EE335, die deel uitmaakten van een groter complex. Waarschijnlijk stond de tekst geschreven op de westelijke muur van kamer EE335. Toen het gebouw instortte door de aardbeving, viel de bovenkant van de muur naar het westen, kamer EE334 in. De tekstfragmenten bevatten het begin van de inscriptie en worden Combinatie I genoemd. De onderkant van de muur viel de andere kant op, kamer EE335 in (Combinatie II).

Afb. 5.15: Plattegrond van de gebouwen van fase M/IX. De Bileam-tekst is gevonden in de kamers EE334 en EE335.

Afb. 5.16: Combinatie I, het begin van de tekst. (Foto Deir Alla Project)

Afb. 5.17: In de eerste regel van de tekst was de schrijver een woord vergeten. Dat heeft hij er later boven gezet.
(Foto Deir Alla Project)

Er is nog steeds veel discussie over wat de functie van dit gebouw is geweest. Was het een kleine tempel, of eerder een heilige plek waar je dromen ontving van de goden? Was het een klaslokaal waar schrijffles werd gegeven, zoals sommigen denken? Er is zelfs (zeer serieus en wetenschappelijk) gesuggereerd dat het een ontmoetingsplaats was van lokale profeten.

Het was een hele uitdaging om de ruim honderd tekstfragmenten in de juiste volgorde aan elkaar te plakken, maar uiteindelijk is men er toch in geslaagd om een groot deel van de tekst te reconstrueren. De twee combinaties I en II bevatten een min of meer samenhangend verhaal. Daarnaast zijn er veel fragmenten met zinnen en losse woorden. De tekst is geschreven in zwarte inkt, met een belijning van rode strepen. Sommige woorden zijn in rode inkt geschreven. Ook is er op een fragment een afbeelding van een sfinx gevonden.

Volgens prof. Jacob Hoftijzer, die de tekst samen met Gerrit van der Kooij heeft gepubliceerd, is de tekst geschreven in wat nog het best omschreven kan worden als een lokaal dialect van het Aramees, de taal die in de Aramese staten ten noorden van Deir Alla werd gesproken. Deir Alla lag echter in Gilead, een gebied dat onder controle van Israël stond en waarvan men altijd had aangenomen dat er Hebreeuws gesproken werd. Sommige geleerden blijven dan ook volhouden dat de tekst in het Oud-Hebreeuws is geschreven. Of het Kanaänitisch. Of het Ammonitisch.

Zoals al gezegd, zijn er twee grote combinaties gevonden. Combinatie I vertelt het verhaal van Bileam die een droom kreeg. De godin Shagar wil de mensen straffen (waarvoor wordt niet gezegd) en vraagt daarvoor toestemming aan de ‘verzameling der Shaddai-goden’, voorgezeten door de god El. De goden staan bepaalde straffen toe; Shagar mag de grendels van de hemel breken (noodweer laten uitbreken), maar zij mag dat niet te lang laten duren. Zij mag de orde van de wereld verstoren: de gierzwaluw zal de adelaar honen, doven horen van verre, een arme vrouw bereidt voor zichzelf dure mirrezalf, en een leerling lacht de wijzen uit. Ook komt er droogte: waar nu schapen weiden, zullen straks hazen het gras eten. De orde der dingen wordt omgedraaid, chaos is het gevolg.

Combinatie II bestaat uit lossere fragmenten, die vooral vervloekingen bevatten. ‘*U zult op uw doodsbed liggen...*’ en ‘*niemand zal u raad geven als u raad nodig hebt*’. Het gaat over een ‘*huis waar geen reiziger zal binnentreden*’ en over de dood die een zuigeling grijpt.²⁷

Het dorp bevatte naast het gebouw met de Bileam-tekst nog diverse andere huizen, of misschien is het beter om ze aan te duiden als boerderijen. De woningen bestonden uit enkele kamers rond een binnenplaats. Er zijn zo veel weefgetouwen gevonden, dat je zeker kunt spreken van een commerciële activiteit. Verder zijn er ook maalstenen, kookpotten, voorraadkruiken en broodovens aangetroffen.

Al met al zijn zo’n vijftien woningen opgegraven, maar er zullen er meer geweest zijn, want er is slechts een gedeelte van de tell onderzocht. Het was een welvarend dorp, gelegen op een kruispunt van handelswegen. Men importeerde maalstenen uit noord-Jordanië of zuid-Syrië, en verkocht stoffen die in het dorp werden geweven op de lokale markten in de buurt. De stoffen waren van wol en (grof) linnen; er zijn echter

27 Meer over het belang van deze tekst in Steiner 2015.

ook draadjes en stukjes stof aangetroffen gemaakt van hennep, dat waarschijnlijk in de buurt werd verbouwd.

De boeren verbouwden net als hun voorgangers tarwe en gerst, erwten en linzenwikke, en daarnaast linzen, vlas, vijgen, druiven en granaatappels. Ze hielden zoals gebruikelijk runderen, schapen en geiten, maar waarschijnlijk geen varkens.

Fasen VIII tot en met II

Nadat het dorp van fase IX door een aardbeving was verwoest, keerden de mensen terug en herbouwden hun dorp. Helaas is van de fasen VIII en VII maar weinig teruggevonden. Dit komt vooral door de werkzaamheden van de nieuwe bewoners van fase VI. Deze namen rond 650 v. Chr. de tell in gebruik. Ze egaliseerden de ruïnes van de vorige bewoningsfasen en bouwden een nieuw dorp met woonhuizen van stevige tichelmuren op een fundering van stenen. Aan de noordkant van de tell is een grote tichelmuur teruggevonden van bijna 1,5 meter breed. Zo'n 2,5 meter ten noorden daarvan lag nog zo'n muur, met een stenen onderbouw, maar die was tot op de fundering weg geërodeerd. Deze muren fungeerden mogelijk als onderdeel van een verdedigingssysteem (kazemattenmuur), maar er is slechts twintig meter van teruggevonden. Het is onbekend hoe hij verder liep. Het dorp of stadje werd verwoest door een brand en er bleef weinig van over.

In de daarop volgende eeuwen is de tell steeds bewoond gebleven. Het opgravingsareaal toont een afwisseling van woonhuizen en open ruimtes waar vee werd gehouden; de woningen stonden dan waarschijnlijk op het niet opgegraven deel van de tell. Het einde van de bewoning kan gedateerd worden rond 400 v. Chr., aan het eind van de Perzische periode. Het is mogelijk dat de tell ook later bewoond is geweest, maar door de zware erosie van de toplagen is daar niets van overgebleven.

Afb. 5.18: Henk Franken bezoekt de opgraving in 1987. (Foto Margeet Steiner)

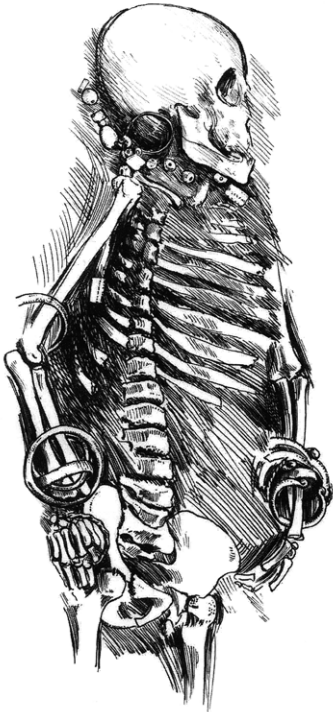
Rouwenden op de tell

Ruim 500 jaar geleden. Op de tell staat een groep mensen zwijgend bij elkaar. Ze hebben net een vrouw begraven. Het is iemands dochter, moeder, zuster, buurvrouw. Ze woonde in het dorp vlak bij de tell. Vanmorgen stierf ze na een langdurig ziekbed; vanmiddag hebben familieleden en buren haar in een doek gewikkeld, het lichaam naar de tell gedragen en in een kuil gelegd, het graf weer dichtgegooid en een steen aan het hoofdeinde geplaatst. De vrouw heeft haar mooiste sieraden om: armbanden van brons, ijzer en glas, enkelringen van zilver, bronzen oorbellen. De rouwenden lopen langzaam terug naar huis. Op de tell blijft de gestorvenen achter, omringd door de andere doden van het dorp, en van de dorpen in de omgeving. De tell is een dodenakker geworden.

De periode van circa 1200 tot 1550 n. Chr. (de Ayyubidische en Mammelukse perioden) was een tijd van grote economische bloei voor de Jordaanvallei. De Kruistochten waren in dit gebied voorbij, de regio had een stabiele regering die eerst in Damascus, later in Caïro resideerde. De Jordaanvallei was in handen van enkele grootgrondbezitters die in het gebied wilden investeren, waaronder de sultan in Caïro. Ze bouwden wegen, dorpen, irrigatiekanalen en watermolens. En ze brachten er mensen naar toe om hun grond te bewerken. Nieuwe gewassen werden geïntroduceerd: indigo, dadels,

bananen, radijzen, maar vooral suikerriet. Suiker was een gewild product en leverde veel op. Het werd geëxporteerd naar Egypte, naar Zuid-Europa, naar Engeland zelfs.

De regio rond Deir Alla was een van de productiecentra; overal waren dorpen ontstaan die leefden van de landbouw. De boeren verbouwden de nieuwe gewassen, al dan niet in opdracht van de landeigenaren. De tell zelf werd niet meer bewoond, de dorpen stonden op lagere heuvels, misschien om zo makkelijker bij de velden te komen en die te bewaken. De tell werd nu gebruikt als begraafplaats. In de eerste vijf opgraafseizoenen van de Nederlandse expeditie, in de periode van 1960 tot en met 1967, zijn er 453 graven blootgelegd, vooral in de vakken A tot en met C, maar ook lager op de noordhelling in sleuf D. Na 1978 zijn er nog enkele tientallen graven aangetroffen tijdens opgravingen boven op de tell. De objecten in de graven zijn verzameld voor nader onderzoek, de beenderen herbegraven aan de voet van de tell. De doden hadden niet veel bij zich; het betreft voornamelijk sieraden. De graven zelf waren oost-west georiënteerd en de doden lagen op hun zij, hun hoofd aan de westkant, hun gezicht naar het zuiden gekeerd. Dit is kenmerkend voor islamitische graven.

Afb. 5.19: Tekening van een graf, gemaakt door Terry Ball.

In de 15e of 16e eeuw kwam er een einde aan deze lucratieve landbouw in de Jordaanvallei. De grootgrondbezitters verwaarloosden hun bezit, innovaties werden niet doorgevoerd, wegen en irrigatiekanalen niet onderhouden. Daar kwam nog de concurrentie van de suiker uit de Nieuwe Wereld bij, die goedkoper geproduceerd kon worden doordat het werk door slaven werd gedaan. De suikerrietproductie uit de Levant ging ten onder en de Vallei raakte ontvolkt. Alleen bedoeïenen zwierven er 's winters rond met hun kudden.

Al met al kent Tell Deir Alla een bewoningsgeschiedenis van zo'n 1300 jaar, van circa 1700 tot 400 v. Chr. De site was afwisselend een dorp, een kleine stad, een tempelgebied, woongebied van nomaden en weer een dorp. Later functioneerde de plek een paar honderd jaar lang als grafveld.

Pas in de tweede helft van de 20e eeuw trokken nieuwe bewoners naar de oostelijke Jordaanvallei: Palestijnse vluchtelingen, afkomstig van de andere kant van de Jordaan. Opnieuw werd het gebied in ontwikkeling gebracht, ditmaal door de regering van het Hasjemitisch Koninkrijk van Jordanië. Wegen, dorpen, irrigatiekanalen, bruggen, nieuwe gewassen; het was een moderne herhaling van wat er in de 13e eeuw had plaatsgevonden. Er werd een dorp gesticht aan de voet van Deir Alla en opnieuw werden er doden begraven op de tell, ditmaal aan de zuidkant ervan, naast de moskee.

De opgravingen die werden uitgevoerd van 1960 tot en met 2009 brachten ten slotte weer nieuwe bezoekers naar de tell: wetenschappers en toeristen. Zo weet deze bijzondere site al bijna 4000 jaar mensen te intrigeren en te inspireren.

Afb. 5.20: Tell Deir Alla in 1990. (Foto Margreet Steiner)

Epiloog

In 1969 verscheen de eerste grote publicatie van het Deir Alla-project. Hierin werd al het IJzertijdaardewerk dat van 1960 tot en met 1963 was opgegraven, uitgebreid geanalyseerd. Franken concentreerde zich daarbij op de technologische ontwikkeling van het materiaal: hoe was het gemaakt, van welke klei, welke handelingen hadden de pottenbakkers verricht en waarom waren de potten zo gemaakt en niet anders? Hij beschreef niet alleen de verschillende typen aardewerk, maar trachtte die typologie ook te verklaren vanuit het pottenbakkersambacht.

Het boek trok meteen veel aandacht. Dit was geheel nieuw: een publicatie die zich niet richtte op de historie van de opgravingsplaats en de mogelijke relaties met de Bijbel, maar die zich bezighield met het nederige schervenmateriaal. De ontvangst van het boek was echter gemengd. Hoewel sommige archeologen lovend waren en de nieuwe methode zagen als dé methode voor de toekomst, bekritiseerden anderen de tijdrovendheid van de opgravingsmethode en het aardewerkonderzoek, en het gebrek aan vergelijkende studies met andere sites. Hoe kun je een opgravingsplaats in zijn regionale context zetten als je niet naar de woonplaatsen in de omgeving kijkt? Hoe kun je de bewoningslagen dateren als je niet onderzoekt waar soortgelijk aardewerk elders is gevonden? Franken had inderdaad weinig woorden besteed aan de datering van Deir Alla en zijn functie in de regio, iets wat nog steeds als een zwakte van zijn systeem wordt gezien. In later publicaties had hij meer oog voor deze aspecten.

Hoewel Franken na 1979 niet meer rechtstreeks betrokken was bij de opgraving van Deir Alla, bleef zijn invloed op de archeologie van Palestina onverminderd groot. In 1981 werd het Instituut voor Aardewerktechnologie opgericht aan de Universiteit van Leiden. Hier paste hij de methode om aardewerk te analyseren, die hij op Deir Alla had ontwikkeld, toe op opgegraven collecties uit Europa, het Midden-Oosten en Zuid- en Midden-Amerika. Deze aanpak staat nu bekend als de ‘Leidse school’ of de ‘Leidse methode’ en vindt erkenning in de hele archeologische wereld.

Toen zijn leermeester Kathleen Kenyon in 1979 stierf, was een groot deel van haar archeologische opgravingen niet of slechts voor een deel uitgewerkt. Franken kreeg van de ‘British School of Archaeology in Jerusalem’ het verzoek om het aardewerk van haar opgravingen in Jeruzalem te publiceren. Hij accepteerde die eervolle opdracht graag, maar alleen als hij ook de stratigrafie en fasering kon onderzoeken, aangezien de bewoningslagen en het daarin gevonden aardewerk in zijn optiek nauw met elkaar samenhangen. Zijn ervaring met de Wheeler-Kenyon-methode van opgraven was daarbij een enorm voordeel. Samen met Margreet Steiner wijdde hij sinds 1980 een groot deel van

Het graf uit Jericho zoals dat lange tijd te zien was in het Rijksmuseum van Oudheden. (Foto Rijksmuseum van Oudheden)

zijn tijd aan het Jeruzalem-onderzoek, hetgeen resulteerde in verschillende publicaties. Zijn laatste boek over het aardewerk van die stad verscheen kort na zijn dood in 2005.

Maar de nalatenschap van Franken bestaat niet alleen uit zijn vernieuwende visie en methoden. We danken aan hem ook het ‘studiemateriaal’ uit het Oude Nabije Oosten dat hij voor de Nederlandse archeologische gemeenschap bijeen heeft gebracht. Tijdens het veldwerk in zowel Jericho als Tell Deir Alla kocht Franken belangrijke archeologische collecties aan voor de Universiteit Leiden en het Rijksmuseum van Oudheden, zoals een graf uit de Midden-Bronstijd uit Jericho, waarvoor in 1958 £700 werd betaald, inclusief transport.

Decennialang kregen Leidse studenten de mogelijkheid om ervaring op te doen op de opgraving van Deir Alla, en nog steeds bewonderen vele (buitenlandse) studenten, archeologen en overige geïnteresseerden de onderwijs- en museumcollecties waarvan Franken de grondlegger was.

Kortom, Henk Franken heeft zijn gelijk gekregen toen hij in 1959 in een Memorandum aan de curatoren van de universiteit voorspelde dat de Deir Alla-expeditie een grote meerwaarde zou hebben voor Leiden.

Bronnen en literatuur

Bronnen

Archief Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), Den Haag.
Brieven van Henk Brunsting aan zijn familie, 1960 en 1961.
Brieven van Lucas Grollenberg aan zijn ouders en zijn fotoarchief, 1960.
Dagboek Henk Franken tijdens de opgraving in Jericho, 1955.
Persoonlijk archief Henk Franken, 1960-1967.
Persoonlijk archief Terry Ball, 1960-1967.

Tenzij anders aangegeven komen de gebruikte foto's uit het archief van Henk Franken.

Boeken gepubliceerd over de opgraving te Deir Alla

Een verhaal voor het oprapen. Opgravingen te Deir Alla in de Jordaanvallei (1989).
Leiden: Rijksmuseum van Oudheden.
Franken, H. J. (1969) *Excavations at Tell Deir 'Allā I; A Stratigraphical and Analytical Study of the Early Iron Age Pottery*. Leiden: E. J. Brill.
Franken, H. J. and J. Kalsbeek (1975) *Potters of a Medieval Village in the Jordan Valley. Excavations at Tell Deir Alla: a medieval tell, Tell Abu Gourdan*. Amsterdam-Oxford: North-Holland Publishing Co.
Franken, H. J. (1992) *Excavations at Tell Deir Alla; The Late Bronze Age Sanctuary*. Leuven: Peeters.
Hoftijzer, J. and G. van der Kooij (eds.) (1976) *Aramaic Texts from Deir 'Alla*. Leiden: E. J. Brill.
Voorlopige rapporten over de opgraving die zijn verschenen in *Vetus Testamentum* (1960-1964) en in de *Annual of the Department of Antiquities of Jordan* (vanaf 1977/1978).

Overige geraadpleegde literatuur

Abujaber, R. (2009) Dutch Cultural and Archaeological Activities in Jordan during the last fifty Years. In E. Kaptijn and L. Petit (eds.), *A Timeless Vale: Archaeological and Related Essays on the Jordan Valley in Honour of Gerrit Van Der Kooij on the Occasion of His Sixty-Fifth Birthday*, 9-17. Leiden: Leiden University Press.
Bird, K. (2010) *Crossing Mandelbaum Gate. Coming of Age between the Arabs and Israelis, 1956-1978*. New York: Scribner.
Davis, M. C. (2008) *Kathleen Kenyon: Digging Up the Holy Land*. Walnut Creek, California: Left Coast Press, Inc.
Franken, H. J. (1959) De Jerichocollectie in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. *Phoenix* 5.2, 132-146.
Franken, H. J. (1962) Van aartsvaders tot profeten – een archeologische verkennings-tocht door het land van de Bijbel. Amsterdam: Strengholt.
Franken, H. J. (1964) *Deir Alla. Aims and methods*. Jerusalem

- Franken, H. J. (1974) *In Search of the Jericho Potters; Ceramics from the Iron Age and from the Neolithicum*. Amsterdam-Oxford: North-Holland Publishing Co.
- Franken, H. J. (2008) Deir Alla and its Religion, in: M.L. Steiner and E.J. van der Steen, (eds.), *Sacred and Sweet; Studies on the Material Culture of Tell Deir Alla and Tell Abu Sarbut*. 25-52. Leuven: Peeters.
- Franken, H. J. and C. A. Franken-Battershill (1963) *A Primer of Old Testament Archaeology*. Leiden: E. J. Brill.
- Franken-Burggraaff, C. (2008) The small objects from the Islamic Cemetery of Tell Deir Alla, in: M.L. Steiner and E.J. van der Steen (eds.), *Sacred and Sweet; Studies on the Material Culture of Tell Deir Alla and Tell Abu Sarbut*. 241-266. Leuven: Peeters.
- Kafafi, Z. A. (2009) The Archaeological Context of the Tell Deir Alla Tablets, in: E. Kaptijn and L. Petit (eds.), *A Timeless Vale. Archaeological and Related Essays on the Jordan Valley in Honour of Gerrit van der Kooij on the Occasion of His Sixty-Fifth Birthday*. 119-128. Leiden: Leiden University Press.
- Kafafi, Z. A. and G. van der Kooij (2013) Tell Deir Alla during the Transition from Late Bronze Age to Iron Age. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 129 (2013): 121-131.
- Kaptijn, E. (2009) Early Reports on the Zerqa Triangle. What was known when the Tell Deir 'Allā Excavations started? In E. Kaptijn and L. Petit (eds.), *A Timeless Vale: Archaeological and Related Essays on the Jordan Valley in Honour of Gerrit Van Der Kooij on the Occasion of His Sixty-fifth Birthday*, 19-27. Leiden: Leiden University Press.
- Kooij, G. van der (2006) Tell Deir Alla: The Middle and Late Bronze Age Chronology. In P.M. Fischer (ed.): *The Chronology of the Jordan Valley during the Middle and Late Bronze Ages: Pella, Tell Abu Al-Kharaz, and Tell Deir Alla*, 199-226. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Louwe Kooijmans, L. P. (2000) De Onschuld Voorbij. De Faculteit der Archeologie. In H. J. de Jonge en W. Otterspeer (red.) *Altijd een Vonk of Twee: de Universiteit Leiden van 1975 tot 2000*. 17-26. Leiden: Leiden University Press.
- Moorey, P. R. S. (1991) *A Century of Biblical Archaeology*. Cambridge: Lutterworth Press.
- Morris, B. (2011) *Righteous Victims: A History of the Zionist-Arab Conflict, 1881-1998*. New York: Knopf Doubleday Publishing Group.
- Opgraven in bijbelse grond; Past het of past het niet*. (1965) Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.
- Otker, B. (18 mei 1967) Infrarood voor Deir Alla. *Leids Universiteits Blad*, 3, 5.
- Petit, L. (2014) The Dutch and the Ancient Near East. *The Ancient Near East Today. Current News about the Ancient Past* 2.10.
- Steiner, M. L. (2015) *Op zoek naar... De gecompliceerde relatie tussen archeologie en de Bijbel*. www.mijnbestseller.nl.
- Vriezen, Th. C. (1957) *Het Nabije Oosten in de Branding*. Nijkerk: G. F. Callenbach N.V.

We graven hier niet de Bijbel op!

DE NEDERLANDSE OPGRAVING OP TELL DEIR ALLA (1960-1967)

Dit is het verhaal van een bijzondere opgraving. Onderzocht werd een onaanzienlijke ruïneheuvel in Jordanië. De naam van de ruïneheuvel kwam niet in de Bijbel voor, en er was geen belangrijke stad onder het puin te verwachten. De opgraver Henk Franken had nog geen naam gemaakt binnen de archeologische gemeenschap.

Maar op Tell Deir Alla werd vanaf 1960 geschiedenis geschreven. Om de tell haar geheimen te ontfutselen trotseerden de opgravers maandenlang kou, regen en wind, het slapen in klapperende tenten en het douchen met koud water. En met succes! Er werd een efficiënte en toch heel precieze manier van opgraven geïntroduceerd, de toch al ongemakkelijke relatie tussen Bijbel en archeologie kwam op scherp te staan, en de studie van aardewerken potten werd voor het eerst op wetenschappelijke leest gefundeerd.

De geschiedenis van deze opgraving is nooit eerder uitvoerig beschreven, en de resultaten zijn alleen gepubliceerd in wetenschappelijke boeken en vaktijdschriften. Dit boek beschrijft de opgraving op Deir Alla op een toegankelijke manier. Het eerste deel laat zien wat er allemaal op de achtergrond speelt als een expeditie het veld in gaat. Het tweede deel neemt de lezer mee naar het eigenlijke veldwerk, met alle ups en downs, en beschrijft de geschiedenis van de bewoners van Tell Deir Alla door de eeuwen heen. Talrijke foto's en plattegronden, vele nooit eerder gepubliceerd, illustreren het verhaal.

Sidestone Press

ISBN: 978-90-8890-561-2

9 789088 905612 >